

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ժողովուրդի մը ինքնացման գերագոյն արտայայտութիւնն է: Ինքնացումը հոս պէտք է հասկնալ որպէս ինքնադրսեւորում ու ինքնաստանձնում, այսինքն՝ բոլոր այն հանգամանքները որոնց մէջէն ժողովուրդ մը կը ճանչնայ ու կը ստեղծէ ինքզինք: Այդ գործողութիւնը կը կատարուի լեզուով: Ո՛չ մէկ այլ ազդակ կը խաղայ այնքան էական դեր, որքան լեզուն, որուն միջոցով ժողովուրդ մը կը խօսի ինքն իր հետ: Սակայն, գրականութիւնն է, որ լեզուն տանելով սոսկ հաղորդամիջոցի իր սահմանափակ դերէն անդին, անով կը կազմէ աշխարհ մը, աշխարհահայեացք մը, որուն մէջ լեզու ու զգայնութիւն կը միախառնուին ու կը դառնան ինքնութիւն, ինչո՞ւ չէ՛ նաեւ ազգային ինքնութիւն:

Բագին իր հիմնադրութեան առաջին օրէն յստակ նախանձախնդրութեամբ մօտեցած է գրականութեան հիմնական այս դերին, մանաւանդ երբ օրին մեծ ճնշում կար անոր վրայ՝ քաղաքական նպատակներու ծառայեցնելու: Ենչու մը այսօր այլ ձեւով կը բանի, երբ սերունդներու ու տեղաշարժներու երկայնքին լեզուին հետ յարաբերութիւններն ու կեց-լածքը մեր աչքերուն առջեւ կը փոխուին՝ ո՛չ միշտ դէպի փայլուն հեռանկարներ, երբ հարցական կը դառնայ այս լեզուով ստեղծուող գրականութեան սպառումն ու նպատակը: Հարցումը դնենք ամենայն պարզութեամբ. ինչո՞ւ գրել լեզուով մը որուն ընթերցողներուն թիւը գիրերու համաշխարհային սակարանին վրայ ազատ անկումի մէջ է կարծես տասնամեակներէ ի վեր: Տակաւին՝ ինչ գրել այդ լեզուով եւ որո՞ւ համար, անով գրականութիւն մը կարելի է Սփիւռքի մէջ: Յակոբ Կիւլլիւճեան իր գրութեան ու Խաչիկ Թօլեօլեանի վարած հարցազրոյցին մէջ հոյակապ ու սպառնիչ վերլուծում մը կու տայ նիւթին, մէկ առ մէկ նշելով անոր հետ առնչուող բոլոր ազդակներն ու ժամանակակից մտահոգութիւնները: Ասիկա կը լիանայ ո՛չ միայն անոր մտաւորականի հմտութեամբ, այլ նաեւ քանի մը տասնամեակի վրայ երկարող հայերէնագիտական գործնական փորձառութեամբ:

Հիմնական գիծը այս ամենուն մէջ հաստատումն է թէ՛ մենք չէ որ կը պահենք լեզուն, այլ ան է որ կը պահէ մեզ, այնպէս որ ամէն վերջաւորութեան հետ, եթէ այդ է մեզի պատահածը, կայ դարձ մը դէպի սկիզբ, դարձ մը դէպի մեզ ծնած լեզուն: Լեզուընկալումի գործնական միջոցը ան կը տեսնէ անոր մէջ, որ կը կոչէ ստեղծարար գրաճանաչութիւն, եւ կը բացատրէ թէ ինչպէս այս մօտեցումը ամենէն աւելի արդիւնաւետ է նորախօսներուն պարագային, որովհետեւ անոնք ազատ են լեզուի ծիսականացման ու խորշաւորումի դժուար յաղթահարելի արգելքներէն: Յարակարծական թուի գուցէ, սակայն ստիպուած ենք կարծես ընկալել մեր լեզուի կատարեալ մեռելութիւնը իր փառաւոր լիութեամբ զայն վերընկալել ու վերընդունիլ կարենալու համար: Մարկ Նշանեան նոյն յղացքին կու տայ վերապրող լեզու հասկացողութիւնը, լեզու մը որ կ'ապրի որպէս թէ ըլլար մեռեալ, այն որ Ֆրիտորիի Յօլտերլինի բառերով դարձած է «նշան մը անվերծան... երբ կորսնցուցած ենք լեզուն օտարութեան մէջ»: Յօլտերլինի երկու հարիւր տարի առաջ գրուած այս տողերը մշտական յաճախանքն են վերջին տասնամեակներու փիլիսոփայութեան, ու Նշանեան հանգամանայից վերլուծում մը կ'ընէ զանոնք կարողալով մեր ժողովուրդի փորձընկալած աղէտի պրիսմակէն, սուգի անկարելիութեան հորիզոնին: ✨

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Խմբագրական 1

Յակոբ Կիլլիւնեան | ԶԱՄԱՇԽԱՐՅԱՅՆԱՅՄԱՆ, ԱՐԵԻԵԼԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ,
ՍՏԵՂՃԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՄԻԱՄԻՏ ՈՒ ԳԻՏԱԿԻՑ
ՅԵՐՈՍՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ 5

10 ԶԱՐՑՈՒՄ Յակոբ Կիլլիւնեանին՝ Խաչիկ Թէօլէօլեանէն
ԼԵՉՈՒՆ Է ՈՐ ՊԵՏՔ Է ՄԵՉ ՊԱՅԷ ՈՒ ՄԱՐԴ ՊԵՏՔ Է
ԿԱՐԵՆԱՅ ՅՊԱՐՏ ՉԳԱԼ ... ԱՅԴ ԼԵՉՈՒՈՎ ԻՐ ԱՐՏԱԴՐԱԾՈՎ 29

Մարկ Նշանեան | MNEMOSYNE (Friedrich Hölderlin)..... 45
ՅԵՕԼՏԵՐԼԻՆԻ «ՄՆԵՄՈՍԻՒՆԷ»Ն՝ ՍՈՒԳԻՆ ԱՂԵՏԸ 49

Խմբագիր | Սոնիա Զիլեճեան-Աճեմեան
Փոխխմբագիր | Վարդան Մատթեոսեան
Գործավար | Նայիրի Ադամեան
Ձեռաւորում եւ էջադրում | Անյոյ Ակնեբեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Մարուշ Երամեան
 Վիգէն Թիւֆէնքճեան
 Յակոբ Կիլլիւնեան
 Աւետիս Զաճեան
 Շաղիկ Մկրտիչեան
 Արամ Պաչեան

Կարէն Զալլաթեան
 Սեւան Տէյիրմէնճեան
 Խաչիկ Տէր Ղուկասեան
 Միրնա Տուզճեան
 Յարութիւն Զիւրքճեան

Կողքի նկար՝ Նուարդ Տալեանի. Շղարշից անդին շարքէն, 2022

Սոնիա Սանան ՇՂԱՐՇԷՆ ԱՆԴԻՆ	63
Դաւիթ Մոսինեան ՅԱԿՈՒ ՕՇԱԿԱՆ-ՆԻԿՈՂՈՍ ՍԱՐԱՖԵԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹԻԻՆՆԵՐԸ	78
Էմմա Յովսէփեան ՎԱՅԷ ՕՇԱԿԱՆԻ ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻՑ	87
Սեւան Տէյիքմենճեան ԱՄԲԱՍՏԱՆԱԳԻՐ՝ ԳՐԱԿԱՆ ՄԱՅՄՓՈՐՁԻ ՄԸ ԱՌԹԻԻ. ՉԱԲԷՆ ՊԻՊԵՌԵԱՆ-ԳԵՂԱՄ ՍԵԻԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ.....	106
Գառնիկ Ա. Բ. Գոյունեան ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԻՆՔՆԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ՍՓԻԻՌ ԵՒ ԻՆՔՆԱՑՈՒՄ ՀԱՏՈՐԻՆ ԱՌԻԹՈՎ.....	113

Հրատարակութիւն՝ Համազգայինի Կեդրոնական վարչութեան

Հասցէ՝

Պուրճ Համուտ
Շաղգոյեան կեդրոն, Բ. յարկ
E-mail: pakin@hamazkayin.com
Հեռ. 00961 1 241072

Տրուումի կեդրոն՝

Համազգայինի Գրատարած,
Շաղգոյեան կեդրոն,
Պուրճ Համուտ

Տպագրութիւն՝

Համազգայինի
«Վահէ Սէթեան» տպարանի

Հեռ. (01) 241263/4
Ֆաքս. (01) 260329
Փոստարկդ. 80 1096 Պուրճ Համուտ
E-mail: print@hamazkayin.com

Ի վերջոյ, ի՞նչ է գրականութիւնը, եթէ ոչ
գլխաւորաբար բնիկ լեզուի եւ անոր
զգայնութիւններուն, հանգոյցներուն, իմաստային
ցանցերուն մէջ արմատաւորուած
ստեղծագործութիւն, որ ասոնք խորացնելու,
բացատրելու, լրացնելու համար կրնայ երկրորդ ու
երրորդ լեզուներու դիմել, այդ լեզուներուն տիրելով
նոյնիսկ բնիկի կամ գրեթէ բնիկի ճարտարութեամբ:

– ՅԱԿՈՒԲ ԿԻՐԱԿՅԱՆ

ՅԱԿՈՐ ԿԻԻԼԼԻԻՃԵԱՆ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅՆԱՑՄԱՆ, ԱՐԵԻԵԼԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ, ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՄԻՎՍԻՏ ՈՒ ԳԻՏԱԿԻՑ ՀԵՐՈՍՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ոչ-տիրական լեզուով գրականությունը կարելի է ժամանակակից սփիւռքներու մէջ

ՄՏԱԾԵՅԻ վերի հարցումին պատասխան մը գտնել Նիկողոս Սարաֆեանի գրականութեան մէջ, ուր կայ առիկա՝ Թէեւ իր առաջադրածը ամբողջովին կիրառելի է ներկայ սփիւռքներուն ու նաեւ կարողականացած (virtualized) ներկայ աշխարհին, այս առիթով պիտի նախընտրեմ մտածել մեր շուրջ պարզուող կացութեան մասին, եզրակացութիւններ քաղելով ժառանգական լեզուի խնդրին շուրջ կատարած ուսումնասիրութիւններէս, բայց գլխաւորաբար՝ փորձ մը կատարելով դասաւորելու կամ կազմակերպելու փորձառական որոշ դիտարկումներ այն մասին, թէ ինչպէ՞ս կը մտածեն, կը ստեղծեն ու կը գրեն շուրջս գտնուող մարդիկ:

Սկսելէ առաջ հարկ է խնդրականացնել այս գրութեան վերնագիրը երկու տարբեր մակարդակներով: Առաջին՝ երբ խօսք կ'ըլլայ ոչ-տիրական լեզ-

ւի եւ ժամանակակից սփիւռքներու մասին, միտումս է մտածել առաւելաբար յոգնակի ոչ-տիրական լեզուներու մասին, քանի որ անկախ՝ ընդհանրապէս հայերէնի ու մասնաւորաբար գրական արեւմտահայերէնի իւրայատուկ պարագայէն, տազնապը կը վերաբերի քիչ մը ամեն լեզուի որ ծայրամասային (peripheral), «կրտսեր» (minor), երկրորդական կամ ոչ-տիրական հանգամանքի մէջ կը յայտնուի, ներառեալ այն պարագաները, ուր այդ լեզուները կ'անտեսուին իրենց իսկ գրողներուն կողմէ՝ կարենալ մատչելու համար ւաւելի լայն շուկայի մը: Այսինքն կ'ակնարկուի գրեթէ (քիչ մը չափազանցելով) որեւէ լեզուի՝ որ անգլերէն չըլլայ: Երկրորդ՝ վերնագրին մէջ կատարուած հարցադրումը կը վերաբերի գրականութեան կարելիութեան, սակայն սրտիս վրայ ճնշող ու միտքս լլկող խնդիրը ւաւելի եւս *գրելու* կարելիութեան մասին է: Կըրնամք գրել հայերէնով սփիւռքի մէջ: Կըրնամք ոչ-տիրական լեզուով գրել որ-

¹ Այդ մասին տես Յ. Կիւլլիւճեան, «Նիկողոս Սարաֆեան՝ սփիւռքեան բեղուն ինքնութեան մը բանայի», *Յորհլոն Գրական*, ԼԱ տարի, 4(368), Ապրիլ 2015:

եււէ սփիւռքի մէջ: Նոյնիսկ՝ ինչքանով հրապուրիչ կամ շուկայական է այսօր գրել ծայրամասային երկիրներու կամ ծայրամասային մշակոյթներու լեզուով, որքան ալ տեղւոյն վրայ տուեալ լեզուն գործնականօրէն կամ իրաւականօրէն տիրական ըլլայ:

ԼՊՐԾՈՒՆ ՎԱՅՐ

Վերնագրի հարցադրումին մէջ կան դեռ քանի մը ուրիշ տարրեր, որոնցմէ իւրաքանչիւրին անդրադառնալը էական է պատասխաններու ուրագծումը կարելի դարձնելու համար: Այսպէս, հոն նշուած *ժամանակակից* եզրը ոչ միայն կը նշէ հայկական սփիւռքներու աշխարհագրական ու պատմական սահմանքը դեպի այլատիպ վայրեր, այլեւ ընդհանրապէս կը մղէ մտածելու որեւէ սփիւռքի եւ ոչ-տիրական լեզուի իրավիճակին վրայ ու շուրջ պատահող արմատական փոփոխութեանց մասին, ինչպէս նաեւ քանակականէն ու աշխարհագրականէն աւելի՝ որակական եւ գործընթացային այլափոխումներու մասին: Երբ կ'ըսենք «սփիւռքներու մէջ», պարզ է որ ականարկը կը միտի *վայր* նշող յղացքը շեշտելու, այսինքն՝ սփիւռքն ու սփիւռքները որպէս վայր:

Վայրը փոխուած է հայ համայններուն համար վերջին կէս դարուն, Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքական եւ ապահովական մեծ ցնցումներուն պատճառով. մէկը միւսին տետէն կազմալուծուած են կամ կը կազմալուծուին եզիպտահայ, կիպրահայ, սաղիմահայ, լիբանանահայ, պոլսահայ, իրաքահայ եւ սուրիահայ համայնքները: Անոնց

մեծամասնութիւնը ունէր աշխարհագրական պինդ խտութիւն, եւ ուրեմն զարմանալիօրէն կրնար որոշ չափով լեզուն պահել տիրական լեզուի յատկանիշներով՝ գոնէ լեզուական կարեւոր տիրոյթներու (linguistic domains) մէջ:

Դեպի Արեւմուտք արտագաղթին վրայ կը գումարուէին նաեւ ընկերատնտեսական բնոյթի հանգամանքներ: Մէկ կողմէ համաշխարհացման² գործընթացի մշակութային ազդեցութիւնը, միւս կողմէ համալսարանական ուսման տարածուն դառնալն ու անհատական տնտեսական վիճակի բարելաւումը այս համայնքները աւելի անհատակետորոն կը դարձնէին: Ընկերային շարժունութիւնը պատճառ կը դառնար, որ խիտ կերպով հայաբնակ թաղամասերու բնակչութիւնը ցրուի այլուր՝ աւելի «բարձր» կամ «յարգի» շրջ-

² Բո՛ւն տիրական լեզուին՝ անգլերէնին դիմաց, globalization յղացքի եզրաքանական խնդիրը անյաղթահարելի կը թուի, մանաւանդ որ ուրիշ տիրական լեզուներու հետ անգամ անգլերէնի մասնագիտական եզրաքանութիւնը երբեմն անհամատեղ է (ֆրանսերէնը երկրագունդի տեղ նկատի կ'ամռնէ աշխարհը՝ mondialisation), world literature եւ global ու globalized արդէն շփոթ յառաջացնող եզրեր են, բեռնաւոր՝ տեսաբանական վեճերով: Ան ի փորձ, այս գրութեան մէջ որդեգրած են «համաշխարհային» կամ «համաշխարհի»՝ World literature-ի համար, մանաւանդ որ անոնցմէ առաջինը միշտ ալ գործածուած է այդ իմաստով, որ *աշխարհագրական, կայական* (static), *տունայական* կացութիւն մը կը նշէ: Globalized, globalization եւ յարակից եզրերը կը թարգմանեն «համաշխարհայնացած» կամ «համաշխարհացած» բառով, ու հետեւաբար globalization՝ համաշխարհայնացում. ի տարբերութիւն նախորդին, այս յղացքը կը նշանակէ *պատմական, քաղաքական* ու *տնտեսական*, այսինքն *ուժական* եւ *գործընթացային, միջամտողական* զարգացում մը, ինչպէս արդէն հայերէնի անցողական կամ *պատճառական* «ցնել» լծորդութիւնը կը յուշէ:

ջաններ, ինչ որ պատճառ պիտի ըլլար լեզուի տիրականութեան նուազումին կամ նոյնիսկ կասումին: Աշխարհագրական ցրուումի եւ անհատակեղորոն կենցաղի այս կրկնակ ազդակները բաւարար կը թուին մտածել տալու ըսփիւքահայ գաղութներու ձեւով մը յետհամայնքային իրավիճակի մը մասին, ուր այլեւս նախկին համայնքի անդամները բացառապէս է միայն, որ կը մասնակցին հաւաքական կենցաղի մը: Ասիկա կը նշէ նաեւ սփիւքի մէջ յետհաստատութեան վիճակ: Դպրոցներ, մամուլ, եկեղեցի եւ այլ հաստատութիւններ այլեւս զուրկ են իրենց նախապէս ունեցած ազդողութենէն: Լեզուի ու գրական լեզուի գործածութիւնն ալ կը հնազանդի կամ կը հետեւի այս պայմաններուն:

Երբ հաստատութիւնները չքանան սակայն, մէջտեղ կու գան չնախատեսուած նոր կապեր. անհատներու միջեւ նոր ցանցեր կը ստեղծուին արհեստագիտական նոր հնարաւորութիւններու միջոցաւ, գլխաւորաբար՝ համացանցին եւ անկէ սերող թուային բազմազան կիրառաշարերու³ միջոցաւ: Ի՞նչ կարելիութիւններ կ'ընձեռէ այս զարգացումը:

Անհատներու եւ հաւաքականութեանց շարժունութիւնը վայրի եւ ուր ըլլալու հասկացութիւնը կը դնէ շարժընթացային վիճակի մէջ: Ի տարբերութիւն քանի մը տասնամեակ առաջ-

³ Digital application-ի այս հայացումը կը ներընչուի «ծրագրաշար»էն, քանի որ «կիրառող»ը կամ «կիրառութիւն»ը կը յղեն՝ ինչպէս հայերէնի կանոնն է, վերացական գաղափարներու կամ իրերու, մինչդեռ app-ը գրեթէ շօշափելի ապրանք մը ըլլալով այլ լուծումի կը կարօտի:

ւան իրավիճակին, շատեր է որ փոխնփոխ կ'ապրին Յայաստան, Ամերիկա կամ Չինաստան. մարդոց «մէկ ոտքը այստեղ, մէկ ոտքը այնտեղ» ըլլալու այս երեւոյթը նաեւ լեզուական մակարդակի վրայ կը տարածուի: Տեղականի եւ համաշխարհայինի տարբերութիւններու հարթումը առկայ է նաեւ բնագրի ու թարգմանութեան պարագային:

Տնտեսական եւ պատմական հոլովոյթի մը շրջարկին մէջ զարգացող համաշխարհայնացումը կը տեսնուի անոր զուգահեռ համաշխարհային գրականութեան մը ձգտող գրական վերնախաւերու մէջ եւս: Այն, որ կը կոչուի

Անհատներու յարատեւ շարժունութիւնը, բազմապատակութիւնը, բազմալեզուութիւնը եւ տարբեր երկիրներու եւ ցամաքամասերու սահմաններէն անդին թափանցող շատ մը այլ երեւոյթներ գործունէապէս աշխարհը կ'առաջնորդեն դէպի կացութիւն մը, ուր սահմանագիծերը կը դառնան յարաբերական. լեզուներն ալ:

այսօր համաշխարհի կամ համաշխարհային գրականութիւն, իր իտեալական զարգացումը կը փորձէ ապրիլ համաշխարհայնացման գործիքներով: Համաշխարհի գրականութիւնը, որ կը նըպատակադրէ իբրեւ թէ եզերային, ծայրամասային գրականութիւնները ներառնել իր մէջ (երբ իրականութեան մէջ արեւելասիրական երանգով մը կ'որդեգրէ զանոնք), ինչ կացութեան կը մատնէ ծայրամասային լեզուի գրողը: Մասնակցելու համար ինչ դիրք պէտք է ճշդէ այս վերջինը իր ու տիրական լեզուներուն հանդէպ:

Հայագիր կամ այլ ծայրամասային գրողը կրնայ որդեգրել համաշխարհային լեզուն ու արտադրել թերեւս Եւրովիզիոնի գրական մէկ տարբերակը, կամ՝ ընդհակառակը, կրնայ իր լեզուով գրել համաշխարհայնացումն ու անոր տազնապն ու անձկութիւնները: Երկու պարագային ալ, անկարելի է անգիտանալ թե՛ աշխարհը, թե՛ համաշխարհայնացումը:

Անհատներու յարատեւ շարժունութիւնը, բազմահպատակութիւնը, բազմալեզուութիւնը եւ տարբեր երկիրներու եւ ցամաքամասերու սահմաններէն անդին թափանցող շատ մը այլ երեւոյթներ զօրութենապէս աշխարհը կ'առաջնորդեն դէպի կացութիւն մը, ուր սահմանագիծերը կը դառնան յա-

Գրական աշխարհագրութիւնները եւս տեւական սահանքի մէջ են, զօրութենականացած կամ կարծականացած, խարսխուած ոչ-վայրերու մէջ որոնց բնակիչները յայտնի չէ թէ որո՞նք են [...]:

րաբերական. լեզուներն ալ: Ազգ-պետութիւնները՝ մանաւանդ մշակութային նկրտումներ ունեցող փոքրերը— Հայաստանի նման—հետզհետէ կը մընան առանց հաստատաբնակ ժողովուրդի ու լեզուի: Կը մնան քարտէսի վրայ ու քաղաքատնտեսական բանակցութիւններու եւ պայմանագրերու մէջ միայն:

Գրական աշխարհագրութիւնները եւս տեւական սահանքի մէջ են, զօրութենականացած կամ կարծականացած, խարսխուած ոչ-վայրերու մէջ որոնց բնակիչները յայտնի չէ թէ որո՞նք

են, կամ՝ թերեւս բոլորն ըլլան: Մեր շուրջը առկայ այս կացութիւնը սակայն կը բախի անհատ գրողներու կամ համայնքային հաստատութիւններու այն պնդումին, թէ գրականութեան ու լեզուի *նպատակն ու վարձանը ապային* են, փոխանակ ըլլալու հակառակը՝ գրականութիւն մը որ կը ստեղծէ լեզուով ու *ապային կամ մշակութային տարրերէ մեկնելով*, այսինքն ըլլալով այն տարրերով կազմաւորուած՝ *գեղագիտական արտայայտութիւնը անհատի* մը: Իսկ ի՞նչ պիտի գրեն անոնք, որոնք ազատ կը զգան այդպիսի կաշկանդումներէ. գրել *աշխարհի գրականութիւնը այս լեզունով*, թե՛ *աշխարհին համար գրականութիւն այս լեզուով* ու այս լեզուի պաշարներէն: Ո՞րն է ոչ-տիրական լեզուին, աւելի եւս՝ սփիւռքային լեզուին գտնելիք խորշը, անկիւնը՝ շուկայի մը մէջ, ուր մնացած են հազիւ քանի մը տիրական լեզուներ, եթէ ոչ՝ միակ լեզու մը:

Շուկայի հարցը քանի մը երեսներ կը պարզէ: Կէօթէն ու Մարքս-Էնգելսէն ի վեր կը խօսուի շուկայի մէջ ճարտարարուեստներու կամ գրականութիւններու բազմազանութեան կորուստին, հարթումին մասին: Միւս կողմէ սակայն, արհեստագիտական միջոցներով վայրի յարաբերականացմամբ նրւաճում է գրեթէ կատարեալ, ընդհանրական մատչելիութիւն որեւէ գրական նիւթի: Շուկան հարթուած կրնայ ըլլալ, բայց եւ այնպէս փոքրերն ու ծայրամասայինները նոյնքան հասանելի դարձած են որքան միւսները: Ասոր վրայ կը գումարուի եւս ժամանակի հարցը: Որքան բարձրանայ աշխատանքի արդիւ-

նաւետութիւնը կամ ժամանակի արտադրողականութիւնը, յարակարծօրէն այնքան նուազ ժամանակ կ'ունենայ մարդ յատկացնելու տուեալ զբաղումի մը, որովհետեւ զբաղումներու մատչելիութիւնը եւս անհամեմատօրէն բազմապատկուած է, ինչ որ կրնայ զեղչել (եւ անշուշտ կը զեղչէ) գրական շուկայի յատկացուելիք ժամանակէն:

ԱՐԵԻԵԼԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԱՂՈՒԹԱՏԻՐԱԿԱՆ ԵՐԱՆԳՆԵՐ

Վերը նկարագրուած իրադրութեան վրայ տակաւին կու գայ աւելնալ լեզուներու գաղութատիրական մղումներու վերաշխուժացման երեւոյթը: Հայերու պարագային, ատիկա կը տեսնուի ռուսերէնի վերանորոգ թափով Հայաստանի մէջ. տարբեր պատճառներով (խառն ամուսնութիւններ, վճռական զանգրւածի նօսրացում) նաեւ թրքերէնը՝ պոլսահայ գաղութի մնացորդացին մէջ:

Համաշխարհային գրական տիրական լեզուի մը կարելիութիւնը այնքան ալ ցնորական գաղափար մը չէ: Բացի գրական հայերէնի օրրաններէն, ըսփիւռքի մէջ տեղական կամ ազգային գրական լեզուի եւ համաշխարհային գրական տիրական լեզուի (անցեալին ֆրանսերէն, այսօր անգլերէն) միջեւ զանազանութիւնը փոխուած է վերջին տասնամեակներուն. հայկական համայնքներու տեղական տիրական լեզուները՝ արաբերէն, թրքերէն, յունարէն, ֆրանսերէն, սպաներէն, սկսած են միջանկեալ տեղ մը գրաւել անգլերէնի եւ ժառանգական լեզուին միջեւ, երկրորդը ի վերջոյ մղելով *ծիսական լեզուներու* պանծալի զամբիւղը:

Տիրական լեզուներու արշաւին զուգահեռ կ'ընթանայ նաեւ արեւելասիրական միտումը, նոյնիսկ համաշխարհային ուժի յարաչափերը որդեգրած ծայրամասային մշակներուն կողմէ: Հայերէն նիւթերու մասին գրական ուսումնասիրութիւնները՝ նոյնիսկ հայերու կողմէ կատարուած, վտանգը կը

Համաշխարհային գրական տիրական լեզուի մը կարելիութիւնը այնքան ալ ցնորական գաղափար մը չէ: [...] հայկական համայնքներու տեղական տիրական լեզուները՝ [...] սկսած են միջանկեալ տեղ մը գրաւել անգլերէնի եւ ժառանգական լեզուին միջեւ, երկրորդը ի վերջոյ մղելով ծիսական լեզուներու պանծալի զամբիւղը:

դրսեւորեն (դրսեւորած են) այդ տեսանկիւններէն ընդառաջելու նոյնիսկ հայ գրականութեան: Հայերէնը անպաշտօն կերպով գրեթէ պարտադիր է բացակայելու իր իսկ մասին խօսուածէն: Նոյնիսկ լուրջ հայերէնագիտութիւնը երկրորդական կը սեպուի արեւմտեան հայագիտական շրջանակներու մէջ, իսկ այդ երեւոյթի քննադատութիւնը կը ձաղկուի իբրեւ ցեղակեղորոնութեան կամ ինքնամփոփութեան դրսեւորում:

Վերադարձ մըն է ամենէն մերկ եւ կոշտ արեւելասիրութեան՝ «սո՛ւս մնացէք. մենք գիտենք ձեզ բացատրել, ու միայն մեր լեզուով», ուր «մենք»ը համաշխարհայինի կամ կեղորոնի կամ կայսերականի լեզուն պարզամտօրէն որդեգրած նոյնիսկ տեղացի ծայրամասայինն է, որ կը ձգտի դուրս չմնալ մեծ հարթումէն: Եղուարդ Սայիտի իմաստ

տուն բնորոշումով՝ «կայսերականութիւնը ինքնութեան արտածումն է»⁴: Այդ արտածումը հեշտօրէն կը ստանձնըւի, օրինակ՝ հազարաւոր տարիներ Յայկական Բարձրաւանդակ կոչուած ինքնիսկ կարգ մը արեւելեան մասերը *Անատոլիայի* վերածելով ու անգիտանալով հազարամեակներու աշխարհագրական եւ երկրաբանական աւանդոյթները, կամ *Օսմանեան հայեր* մկրտելով զոհերն ու անոնց սերունդները, առանց անոնց հարցնելու թէ իրենք համաձայն են այդ անունին⁵: Ուշագրաւ երեւոյթը այն է, որ ասիկա կը կատարուի Ի.Ա. դարուն բնորոշ ներառականութեան եւ այլ առաքինութիւններու անկիւնէն դատախազութեամբ ըզբաղողներու կողմէ, որոնց համար ամեն ինչ իրաւունք ունի ներդրելու, բողոքելու եւ մեղանշողներուն համար հրապարակէն ցկեանս անհետացում պահանջելու՝ նախասիրուած անուանումի մը դիպուածով անգամ զլացման դի-

⁴ Եդուարդ Սայիտ, «Ժան ժընէի վերջին երկերուն մասին» (Edward W. Said, “On Jean Genet’s Late Works”), *Grand Street*, No. 36 (1990), p. 38):

⁵ Ասիկա՝ անկախ անկէ, որ Ottoman-Armenian-ը չի համապատասխաներ անգամ *օսմանահայ* եզրին, ճիշդ ինչպէս ամերիկահայն ու թրքահայը կամ ռուսահայը չեն համապատասխաներ Armenian-American կամ, ըսենք, African-American բացատրութիւններու յղած իմաստին: Հայերէն եզրերը միշտ նշած են *հայ մը, որ աշխարհագրական կամ բնակավայրային կապ մը ունի Թուրքիոյ, Ռուսիոյ կամ Ամերիկայի հետ*: Մինչդեռ անգլերէն բացատրութիւնները յստակօրէն կը նշեն երկակ ինքնութեան կամ պատկանելութեան առկայութիւն մը՝ ամերիկացի մը որ նաեւ ամերիկեան կամ հայկական ծագում ունի: Այդ իմաստով, օսմանահայը եւ թրքահայը ընդունելի են հայերէնով, իսկ Ottoman-Armenian-ը բոլորովին այլ՝ զոհերուն համար անոնցմէ հաւանաբար մերժելի յետմահու ինքնութիւն մը եւ պատկանելութիւն մը կը պարտադրէ:

մաց (օրինակ՝ BIPOC-ի կամ «սեւ»ը գըլխագրելու թէ ոչ պահանջներու դէմ), մինչ անհետացած ժողովուրդը ոչ մէկ առիթ ունի իր անուան ձեռնածումին դիմաց լեզու բարձրացնելու, այլեւ լեզու պարտադրելու: Այդ լեզուն՝ (Գ. Պըլտեանի «անժողովուրդ լեզու» յոյացքը ինքնին)⁶ այսինքն իր ժողովուրդը կորսնցուցած լեզուն, կը բռնաբարուի արեւելասիրաբար, հաւանաբար համաշխարհացած կեդրոնի շնորհներէն ու պատկանելութենէն չզրկուելու մարմաջով:

«Արեւելասիրացած ենթական», պիտի ըսէր Ամիր Մուֆթի, «հերձուած «ըմբռնում» մը ունի ինք իր մասին, բաժանեալ գիտակցութիւն մը իր անձին՝ արտադրուած որպէս այլ, ու հակառակը, որպէս առարկան այլի մը պատմական կամքին, դիտաւորութեան եւ «նախագծին»⁷:

Վերադառնալով զուտ գրականին՝ համաշխարհային գրական բեմէն խուսափիլ չյաջողող հայ գրողը ուրեմն պիտի ուզէ նուաճել հայ գրականութիւնը տիրականի՞ն հաշուոյն, թէ՞ հայ գրականութիւնը հասկնալու, անոր պատկանիլ փորձելու, անկէ իւրացուելու եւ զայն շարունակելու համար:

Ո՞րն է իր խնդիրը. կեդրոնի պատկանելու ձգտում երբ ծայրամասը կը մեռնի, թէ՞ մեռցնել ծայրամասը զայն նուաճելու համար վասն կեդրոնին:

⁶ Գրուած 2005-ին. տե՛ս իր *Մանտրաներ* հատորը, Երեւան, 2010, էջ 599-618:

⁷ Ամիր Ռ. Մուֆթի, *Մոռցի՛ր անգլերէնը. Արեւելասիրութիւններ եւ համաշխարհի գրականութիւններ* (Amir R. Mufti, *Forget English! Orientalisms and World Literatures*, Cambridge, Harvard University Press, 2016, էջ 25).

Առաջադրուած է, որ «Գրականութիւն» յղացքը բանասիրութեան մէկ արտադրանքն է, ու համապատասխանաբար՝ «Յայ գրականութիւնը» եւս: Յայ ազգն ալ պէտք է ունենար իր դիւցազներգութիւնը եւրոպականներուն պէս, հայ ազգն ալ պէտք է ունենար իր գրականութեան տարբեր ճիւղերն ու *ժանր*երը, դասակարգէր զանոնք, յոյսին բերէր ու փաստէր թէ անոնք ալ կրնային հպատակիլ տուեալ կարգի մը, իսկ եթէ պակաս բան ըլլար՝ ստեղծել զայն Մխիթարեան վարդապետներու կամ այլոց փութաջան աշխատանքով, ինչպէս Յ. Արսէն Բագրատունիի *Յայկ դիւցապն*ը (1858) եւ այլ գործեր: Ինչ վիճակ կը պարզէ ներկայիս այդ նոյն մտահոգութիւնը: Անիկա հաստատութենական կամ նոյնիսկ անհատական գաղափարաբանութեան մակարդակին վրայ կը բանի նախկինին նման, նոյն ձեւով (թերեւս նաեւ այս իսկ պարբերութիւններուն մէջ, որոնք ձեւով մը նոյնը կ'ընեն), սակայն աշխարհաբաղաբացի հայ գրողին համար անիկա «պէտք է»էն անդին է, անհատական փախուստ մըն է համաշխարհայինէն դէպի համաշխարհի մէկ անկիւնը ծըլարիլ փորձող լեզուն. փախուստ մըն է, այո, բայց որ այդ նոյն փախուստին մէջ ու հետ կը բերէ վտանգը՝ նուաճուելու նոյն անկէ որմէ կը խուսափի, որովհետեւ անոր կանոններն ու չափանիշները, յարաչափութիւնները իր հետ կու գան նոյնինքն ոչ-տիրական լեզուին:

Վերը նշուած զարգացումները կը տանին անոր, որ՝ ինչպէս ըսուեցաւ, արեւելասիրութեան քննադատութիւնն անգամ արեւելասիրաբար կը կատար-

լի, կը սնի անոր իսկ արմատներէն: Կայսերականութեան եւ տիրակալութեան քննադատութիւնը կը կատարուի նոյն այդ մղումներով: Օրինակ մըն է Երեւանի մէջ տեղական խօսակցական բարբառով արեւելահայերէն գրական ստեղծագործութիւնները փոխարինելու մասին վեճը: Ժողովրդավարութեան, մատչելիութեան, ներառականութեան փաստարկումներ հրապարակ դնող խմբակները սակայն ի վերջոյ կեդրոնի մը (Երեւան) լեզուական տիրակալութիւնը կը փորձեն տարածել բարբառային ձեւերու բազմազանութիւն ունեցող երկրի մը վրայ, ուր արարատեան բարբառի երեւանեան արտայայտութիւնը մայրենի բարբառ չէ ո՛չ երեւանեան տուներու շատերէն ներս՝ իրենց Վանի, Մուշի, Կարինի, Գիւմրիի, Ղարաբաղի կամ այլ բարբառներով, ոչ ալ շրջաններու մէջ, ալ ո՛ր մնաց սփիւռքի մէջ, որ թէեւ լեզու գտած է գրական արեւելահայերէնին հետ, կը պարտաւորուի այլեւս զայն լքելու եւ ընդամաջելու գործընթացի մը, որ հասարակաց քիչ թէ շատ համատեղելի լեզուէ մը կը դիմէ դէպի կեդրոնէն եկող վերջնագրային առաջադրութեան մը՝ ա՛ս է, կամ ոչինչ:

Այնուամենայնիւ, արեւելահայերէնի եւ արեւմտահայերէնի մերձեցում մըն ալ կարելի պիտի ըլլայ ընդհանարել հաւանաբար անգլերէնին եւ անոր համատարած տեսաբանական լեզուին շնորհիւ, որուն ստիպուէր են յարմարիլ բոլորը, մտածել անոր յղացքային հենքով: Այդ պատճառով է որ վերջին տարիներուն դժուարացած է նախկինին պէս դիւրաւ զանազանել անգլերէնով

գրական զեկուցաբերներու ուրկէ՛ ըլլալը: Բառամթերքն ու յղացականացումը նոյն աղբիւրէն կու գան: Սփիւռքահայու եւ հայաստանահայու զանազանութեան տեղ այսօր աւելի դիւրին է շփոթել միջինարեւելքցի պահպանողական հայերը որոշ հայաստանահայերու հետ մէկ կողմէ, իսկ միւս կողմէ՝ ժամանակակից մտածողութեան ծանօթ արեւմրտահայերն ու նոր սերունդի հայաս-

թիւն մը ձեւակերպելու, մտածելու: Ո՞րքանով միջնորդուած է ասիկա արեւելասիրութեամբ: Հարցումը դրած են ատենին մասամբ Նարդունի ու Սարաֆեան *Մենքի* էջերուն մէջ: Յոռի շրջանակ մը կրնայ կազմել սակայն. զայն ճանչնալն ու անկէ խոյս տալը կրնայ յանգեցնել ազգայնամոլութեան, որ նոյնինքն առաջինին հետ առնչուած է, անկէ սնած ըլլալով իր ԺԹ դարական ակունքներուն մէջ:

Կա՞յ համաշխարհային գրական յարացոյց մը. ո՞ւր ենք անոր դիմաց կամ անոր հանդէպ: Բաւական խօսուած է զայն կարդալու, անոր ծանօթանալու, անով հարստանալու մասին, նոյնիսկ՝ անկէ չտրորուելու մասին, բայց ոչ այնքան՝ տեսական քննադատութիւն մը ձեւակերպելու, մտածելու:

տանահայեր: Ասիկա կը պատահի, որովհետեւ անոնք անգլերէնով ոչ միայն կը գրեն կամ կը զեկուցեն, այլեւ կը խօսին անոր՝ տիրական լեզուի կառոյցով: Ակադեմական կեդրոններու մտահոգութիւններուն հետեւող թեմաներով մեր ըրածը կը նշանակէ համաշխարհային տրամասոյթի մը յարմարիյ, մտածել անով: Դուրսը ներս բերել է, թէ՛ դուրսով ներսը նուաճել: Ինչ ձեւով է որ գրողներ, քննադատներ եւ գրութիւններ այսպիսի միջավայրային ճնշումներու կը հակազդեն:

Կա՞յ համաշխարհային գրական յարացոյց մը. ո՞ւր ենք անոր դիմաց կամ անոր հանդէպ: Բաւական խօսուած է զայն կարդալու, անոր ծանօթանալու, անով հարստանալու մասին, նոյնիսկ՝ անկէ չտրորուելու մասին, բայց ոչ այնքան՝ տեսական քննադատու-

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆՆ ՈՒ ԱԶԳԱՅԻՆԸ

Համաշխարհային գրականութեան յղացքը ազգային գրականութիւններուն հակադրելու միտում կ'ունենանք այս վերջինները առնչելով ազգ-պետութիւններու եւ ազգայնականութեան կազմութեան գաղափարին հետ, կարծես թէ ասոնցմէ առաջ ազգային կամ ազգայինի հանգիտութեամբ գրականութիւններ գոյութիւն ունեցած չըլլային: Շփոթ մը կայ ազգային գրականութեան եւ որոշ լեզուով մը արտադրուած գրականութեան միջեւ, կամ գրականութեան՝ լեզուով մը որ գրեթէ բացառապէս կ'օգտագործուի մէկ ցեղային կամ ազգային հաւաքականութեան կողմէ: Երկուքին միջեւ շփոթը կը պղտորի սակայն, երբ քիչ մը ամեն ինչ սկսի կլանուիլ խնդրական սահմաններով միջոցի մը մէջ, ուր համաշխարհայինը գրեթէ կը դառնայ ազգային ստեղծագործութեան յղակետ: Այդ հեռանկարներուն եւ խարխափումներուն արձագանգն է Կէօթէի Weltliteratureի յղացքը 1827ին: Նոյն

մտահոգություններուն արդիւնքն է Կոստան Չարեանի փարիզեան *La Tour de Babel* ուշագրաւ նախաձեռնութիւնը 1925ին, որուն պիտի մասնակցէր համաշխարհային գրականութեան յղացքի ուրիշ ջատագով մը՝ Ռաբինդրանաթ Թագորը, ի շարս իսկապէս համաշխարհային ըլլալ ձգտող մասնակիցներու ցանկի մը:

Ո՞րն է ներկայի հայ գրական արտադրութեան մօտեցումը այդ առնչութեամբ: Մէկ ծաղիկով գարունները բացառելով, շարունակականութեան ինչ կարելիութիւն կ'ընծայէ համաշխարհի ուղղուած մօտեցում մը սփիւռքացած, «կրտսեր», ոչ-տիրական եւ ոչ-շուկայական լեզուներուն, յատկապէս երբ անոնք սկսած են գոյակցիլ ոչ միայն օտար լեզուներու, այլեւ սեփական ժառանգական լեզուի եւ շրջակայ լեզուներու կամ սեփական բարբառներու հետ մարմին առած խառնածին տարբերակներու հետ:

Որեւէ պարագայի, համաշխարհային գրականութեան լծակները քիչ մը ամեն օր աւելի կը բանին անգլերէնով, եթէ գրական ստեղծագործութեան բընագաւառէն ներս չէ՝ գոնէ անոր տարածումին եւ հաստատութեանականացած ընկալումին առնչութեամբ: Այստեղ է որ «համաշխարհային գրականութեան» տիրականօրէն աշխարհագրական եւ «համաշխարհացման» պատմատնտեսական ըմբռնումները զիրար կը խաչաձեւեն եւ կը լրացնեն, ինդրականացնելով բնիկ լեզուի կիրարկման կարելիութիւնները: Ի վերջոյ, ինչ է գրականութիւնը, եթէ ոչ գլխաւորաբար բնիկ լեզուի եւ անոր զգայնութիւններուն, հանգոյցներուն, իմաստային ցանցերուն մէջ արմատաւորուած ստեղծագործութիւն, որ ասոնք խորացնելու, բացատրելու, լրացնելու համար կրնայ երկրորդ ու երրորդ լեզուներու դիմել, այդ լեզուներուն տիրելով նոյնիսկ բնիկ կամ գրեթէ բնիկ ճարտարութեամբ:

Բնիկ, տեղական, ոչ-տիրական լեզուն այդ մեծ շուկային մաս կազմելու համար պէտք կ'ունենայ թարգմանութեան: Թարգմանութեան այդ փափաքն ու ճիգը սակայն, հայկական պարագային, ազգային ինքնարժեւորումի եւ արտաքին վաւերարկման միտիլ կը թրւին: Այսինքն, կարծեք թէ *հայ գրականութիւնը աւելի հայ պէտք է ըլլայ քան՝ գրականութիւն, եւ ըստ երեւոյթին այդ*

Ի վերջոյ, ի՞նչ է գրականութիւնը, եթէ ոչ գլխաւորաբար բնիկ լեզուի եւ անոր զգայնութիւններուն, հանգոյցներուն, իմաստային ցանցերուն մէջ արմատաւորուած ստեղծագործութիւն, որ ասոնք խորացնելու, բացատրելու, լրացնելու համար կրնայ երկրորդ ու երրորդ լեզուներու դիմել, այդ լեզուներուն տիրելով նոյնիսկ բնիկ կամ գրեթէ բնիկ ճարտարութեամբ:

պէս պէ՛տք է ըլլայ՝ տիրական գաղափարաբանութեան համաձայն: Նոյնպէս, թարգմանութիւնը գրականը ծանօթացնելէն աւելի՝ հայկականը կամ դատ մը ծանօթացնելու կը միտի, որմէ ետք քայլ մը կը մնայ աւելի եւս դիւրացնելու գործը եւ, ի վերջոյ, ուղղակի տիրական լեզուով գրելու, քանի որ խնդիրը տեղեկութիւն եւ քարոզչութիւն փոխանցել է, այլ ոչ՝ արուեստ, որ

լեզուով կ'ըլլայ ու լեզուին կը պատկանի, ու միայն մասնակիորեն կրնայ փոխադրուիլ ուրիշ լեզուի:

Ուրեմն՝ որո՞ւն համար գրել: Ի՞նչ լեզուով: Վերի տրամաբանությունը փոխանակման տնտեսություն (economy of exchange) մը կ'ենթադրէ գրականության շուրջ, մինչդեռ գրական ստեղծագործությունը դեռ Քանթեն ի վեր կը

Լեզուն կը սնի գրական ասանդություններէ՝ միջակայ պայմանաւորումներով: [...] ո՞ր գրական լեզուին միջոցաւ է որ հայերէն գործի թարգմանությունը գրականօրէն պիտի վաւերարկուի՝ համաշխարհային գրականություն մուտք գործելու համար: Թէ՞ արդեօք Պրլտեանը պէտք պիտի ունենայ ֆրանսերէն գրականութենէն որդեգրուելու միջնորդութեան, որպէսզի անգլերէնը այդ ճամբով վաւերացնէ անոր արժէքը:

մերժէ ո՛չ միայն ծառայել հարկադիր նպատակի մը, այլեւ կը հրաժարի մըտնելէ ճիշդ այդ փոխանակման տրամաբանութեան մէջ⁸: Խաղ է անիկա ու առարկայէն անկախ նպատակայնութենէ գուրկ, որ Տեռիտայի յորջորջումով կը բանի *Էկոնոմիմեսիս*ի ազատ, փոխանակումէ գուրկ տնտեսութեան մէջ, ուր Արիստոտելի նմանակումը, այսինքն *միմեսիս*ը, կը վերընթերցուի որպէս աստուածաման՝ արարչական աննպատակ, անփոխանակ տուչություն/տնտեսություն⁹: Տարօրինակ չի

թուիր, հետեւաբար, որ տիրական լեզուով գրականությունը հիմնապէս գործէ այս վերջինին հակադիր սկզբունքներով, այսինքն փոխանակման օրէնքներով: Հայերէնի շրջարկին մէջ՝ դար մը կամ կէս դար առաջուան գրող ըլլալու սահմանուած մարդոց համեմատելի ներկայ անձերը ակադեմական աշխարհի կ'երթան այսօր, կը տարուին ու կը տիրուին միջավայրի տիրական օրէնքներէն, ու հայերէնը կը թողուն երկրորդական. որքան ալ երազեն հայ գրականութեան մասին ու հետ, անոր հանդէպ կը վարուին ուսումնասիրելի արտաքին առարկայի պէս, տիրական լեզուով, բանասիրաբար, ըսենք նաեւ՝ արեւելասիրաբար, քանի որ ուսումնասիրելի դարձնելու համար նախ պէտք է առարկան մեռցնել, դարձնել մեռեալ առարկայ¹⁰:

Անխուսափելի է մտածել լեզուններու, վայրերու եւ գրականի տրամաբանութեան տարբերակներուն միջեւ յարաբերութեան կամ փոխադարձ ներգործութեան մասին, յատկապէս ինչ կը վերաբերի երկլեզու կամ բազմալեզու կազմաւորումի, մտածողութեան, արտայայտութեան եւ արտադրութեան: Վայրերու չքացումին պատճառով շեշտը այս հարցը կը գումարուի նախապէս գոյություն ունեցող միւս երեւոյթներուն՝ գլխաւորաբար միջնորդ լեզուներու եւ գրականություններու հետ միջնորդութեան, գոյգ ուղղություններով:

⁸ Իմանուէլ Քանթ, *Ըննադատութիւն դատողութեան*, § 49.

⁹ Jacques Derrida, "Economimesis", *Diacritics*, vol. 11 (1981), p. 3-25 [*Mimesis des articulations*, Paris,

Aubier-Flammarion, 1975].

¹⁰ Տե՛ս այս մասին ընդլայնուած՝ *Նոր Յանապետ*ի մէջ հարցազրոյցիս առաջին մասը՝ թիւ 1084, Յուլիս 6, 2017, էջ 4-5:

Լեզուն կը սնի գրական աւանդութիւններէ՝ միջակայ պայմանաւորումներով: Օտարալեզու գրականութիւնը նախապէս հայերէնին կը միջնորդուէր ֆրանսերէնի կամ ռուսերէնի վաւերարկմամբ (validation), բայց նաեւ նոյնը կարելի է ըսել հակառակ ուղղութեամբ. ո՞ր գրական լեզուին միջոցաւ է որ հայերէն գործի թարգմանութիւնը գրականօրէն պիտի վաւերարկուի՝ համաշխարհային գրականութիւն մուտք գործելու համար: Թէ արդեօք Պըլտեանը պէտք պիտի ունենայ ֆրանսերէն գրականութենէն որդեգրուելու միջնորդութեան, որպէսզի անգլերէնը այդ ճամբով վաւերացնէ անոր արժէքը: Նոյնիսկ հայերէնին հասնելու համար, թերեւս, հայ գրողը նախ պէտք է անցնի միջմշակութային նուիրապետական կարգերէն կամ տիրական լեզուէն (կը մտաբերեմ Արմէն Լիւպէնը որպէս բանաստեղծ, կամ Վենսէնի անտառը, որուն անգլերէն կամ ֆրանսերէն թարգմանութիւնները տեսնելէ ետք է որ թերեւս շատեր բարեհաճին յանկարծ պատկառանքով ձեռք առնել Սարաֆեանի հայերէն բնագիր երկերը): Չապէլ Եսայեանը հայերէնով ժամանակակից մշակուած սերունդին կողմէ լուրջի առնուելու համար պէտք է վաւերարկուի ո՞չ միայն տիրական լեզուէն, այլեւ այդ լեզուի մէջ տիրական շարժումներէն— այս պարագային՝ *ֆենիհիզմ*էն, մինչ անշուշտ, օրինակ, Թեքեանի ատով յագեցած Էջերը պիտի անտեսուին եթէ բախտը չունենան թարգմանուելու եւ անցնելու տիրական գաղափարախօսութիւններու արարողակարգէն:

Հարց է նաեւ թէ ո՞ր կը խարսխը-

լին երկերու ձեւը, նիւթը, դիպաշարը, կերպարները, պատմաստեղծական ձայնը. անոնք պիտի ըլլան «բնիկ», տեղական, տուեալ շրջանին պատկանող (Միջին եւ Մերձաւոր արեւելք, ռուսախօս շրջաններ, սպանախօս ամերիկեան, եւրոպական, ամերիկեան), թէ համաշխարհային. ինչ ձեւով պիտի «խօսակցին» իրարու հետ երեք ազգակաները՝ տեղականը, արդէն յարաբերական դարձող «բնիկ»ն ու համաշխարհայինը: Այս առնչութիւններն ու միջնորդութիւնները կարելի չէ դիտել կէս դար առաջուան տրամաբանութեամբ, որովհետեւ արհեստագիտու-

[...] արտադրութիւնը ընթերցողին հասնելու համար կը դիմագրաւէ գրական *Կանոնի* հարց մը, շրջանառութեան հարց մը, ընդունելութեան ու ընկալման հարց մը, եւ ի վերջոյ գրութեանական խօսքի յարաբերականացման երեւոյթ մը:

թեան եւ հաղորդամիջոցներու ներմուծած դիւրութիւնը, մատչելիութիւնն ու արագօրէն փոփոխուող գետինները գրեթէ ամեն ինչի ըմբռնումը կը դարձնեն յարաբերական, մէկ օրէն միւսը, տեւականօրէն:

Սփիւռքներու մէջ գրելու յանդգնութիւնը ունեցողները տակաւին ենթակայ են քանի մը նկատումներու եւս: Գրելը մէկ բան, սակայն արտադրութիւնը ընթերցողին հասնելու համար կը դիմագրաւէ *գրական Կանոնի* հարց մը, *շրջանառութեան* հարց մը, *ընդունելութեան ու ընկալման* հարց մը, եւ ի վերջոյ *գրութեանական խօսքի յարաբերականացման* երեւոյթ մը:

Հայ *կանոնական գրական նուիրապետությունը*՝ եթե այդպիսի բան մը կայ դեռ սփիւռքի մէջ (հաստատութեանական հովանաւորութիւններ, ձեռնարկներ, դասագրքեր, գրատուներ եւ գրական ձեռնարկներ), երբ հայ գրողը կը պատուէ, անոր մէջ *հայը* կը պատուէ *եւ ոչ նոյնիքն գրականությունը*, կամ երբ անոր գրական արտադրութիւնը յիշատակուի, գլխաւորաբար հոն գըտնըւող *սպգային հաստատումներն են նկատուողը եւ ոչ՝ գրությունը կամ գրումը* ինքնին:

Շրջանառութեան հարցը քանի մը երեսներ կը պարզէ իր երկու մակարդակներով. մէկ կողմէ «բարձր» գրականութիւնը՝ այն, որ գեղագիտական նրլաճումներ պիտի առաջադրէ ու պիտի մտածէ, ու միւսը, որ արխիւներ պիտի կազմէ մտածումներով եւ լեզուով: Ընթերցողները իւրաքանչիւր պարագային որո՞նք պիտի ըլլան. միջազգային ու աշխարհաբաղաբացի որակուողները, իր երկրին մէջ դեռ յամեցող բնի՞կը, սփիւռքներու մէջ յարատելի փորձող ունկնդիր հաւաքականութիւնները կը բացառեն՝ զիրար: Որո՞նք պիտի ըլլան երկերը շուկայ հասցնող միջնորդները՝ հրատարակիչ, քննադատ, թարգմանիչ, երբ անոնք եւս հարկադրութեան տակ են լեզուի իմացութիւն ունենալու: Տիրական լեզուներու պարագային, ժամանակակից այդ միջնորդները այլեւս կ'ապրին համացանցային կայքերու մէջ: Մեր պարագային՝ մտա՞ծ են հոն: Ո՞րքանով սիրողներու կամ մասնակիորէն անով զբաղողներու ձեռքն է գործը: *Բազին* գրական պարբերականը,

օրինակ, կը մնայ գրեթէ ամբողջովին դասական շրջանառութեան ծիրին մէջ, իր սակաւաթիւ բաժանորդներով հաստատում մը սոսկ կը խիզախէ, այլ թերեւս ոչ շրջանառութիւն:

Շրջանառութեան ամնչութեամբ մատչելիութեան վերը յիշուած նկատումները դրական կարելիութիւններ բացած են ոչ միայն սփիւռքներու գրական արտադրութեան տարածումին համար, այլեւ ամենէն հեռաւոր ընթերցողին տրամադրութեան տակ դրած բոլոր ժամանակներուն արտադրուած երկերը, ուսումնասիրութիւնները, վերլուծումները, նոյնիսկ անոնք, որ նախապէս միայն մասնագետին մատչելի էին: Ասոնց շարքին կրնանք դասել շատոնց հանգստեան կոչուած երկերու կամ գրելածներու վերագարթօսքին կարելիութիւնը, երբ անոնք յանկարծ ճրիօրէն եւ առանց ճիգի վերագտնուին ընթերցողէն՝ համացանցի անկիւններէն մէկուն մէջ, ու իրենց վերերեւումով կազմաւորեն անակնկալ սպառողներու բանակ մը: Մատուցման այս միջոցները ոչ միայն կը ծառայեն ընթերցողին կողմէ ընկալուելու, այլեւ կ'ընձեռեն փոխներգործութեան կարելիութիւններ, ուր ան կրնայ խօսակցի, մեկնաբանել, նոյնիսկ համահեղինակութեան զանազան ձեւերով մուտք գործել երկէն ներս: Գրութեանականութեան այս շարժուն եւ անմիջական բնոյթը դեռ կրնայ անսպասելի ձեւերով զարգացնել յարաբերութիւնները, բայց նաեւ զանոնք կրնայ տարածել հաղորդամիջոցային այլազան բնագաւառներ՝ ֆիլմային, պատկերային ու խառնատարր (hybrid) բնոյթի այլ թատերաբե-

մեր: Այսպես կոչուած «ընկերային գր-
րութեան» (social text) կարելիութիւննե-
րը կրնան կենսունակութիւն ներմուծել
ոչ-տիրական լեզուի ծիրին մէջ կայա-
ցող գրական յարաբերութիւններուն:

**Ընդունելութեան եւ ընկալման
հարցը** կապուած է նախորդներուն, ո-
րոնց վրայ կու գայ աւելնալու նաեւ
այն, որ ինքնութենական եւ լեզուական
վտանգներէ ինքզինք շրջապատուած
գտնող սփիւռքահայը՝ ընթերցողի դե-
րին մէջ եւս կը կարծէ կարիքը ունենալ
«ազգային գրականութիւն» եզրի առա-
ջին անդամին միայն, ու անով բաւա-
րարուի: Ասոր մէջ փոքր չէ սակայն
հաստատութենական մշակոյթի ու նոյ-
նիսկ աւանդական մտաւորականու-
թեան դերը, որ առիթ չի տար ընթեր-
ցողին՝ ծանօթանալու իրաւ գրականու-
թեան, որ կանոնականէն դուրս մնա-
ցած է: Հոս եւս արհեստագիտութեան
միջամտութիւնը մասամբ կը խախտէ
զաղափարաբանութեան միահեծանու-
թիւնը: Անկէ ապահով հեռաւորու-
թեան վրայ մնացող ժամանակակից
մտածողներու համացանցային ելոյթ-
ներուն կամ անոնց ուղիղ հոսարկու-
մին հետեւողներու թիւը բազմապա-
տիկն է կանոնական գրականութեան
օրգաններու «յաճախորդ»ներուն:

Արհեստագիտութեան յառաջա-
ցուցած փոփոխութիւններու կարգին
պէտք է յիշել նաեւ այն գրականութիւ-
նը, որ գոյութիւն ունի միայն համա-
ցանցի մէջ, ինչպէս օրինակ Հայաս-
տան հրատարակուող գրական կայ-
քեր կամ YouTube-ի մէջ կատարուող
վերլուծումներ ու հարցազոյցներ, ո-

րոնք իրենց մակարդակով չեն զիջիր
գրքային լրջութեան: Կարելի է համե-
մատել Գրիգոր Պըլտեանի *Մարտը*
կամ *Տրամը* կարդացողներու թիւը
YouTube-ի իր դասախօսութիւններէն
ու հարցազոյցներէն շատերու հազա-
րէն աւելի «ընթերցող»ներուն հետ: Շա-
տեր այս հեղինակները կը ճանչնան
համացանցի մէջ միայն, ու դեռ հոն չեն
օգտագործուած փոխներգործական
կարելիութիւնները՝ վերգրութենական
կապեր, «ընթերցող»ներու գործուն
մասնակցութեան ձեւեր, ներսուզման
այլեւայլ միջոցներ:

Ուրիշ լեզուներով համացանցը
ծնունդ տուած է նորայայտ *ժանրերու*՝
բջիջային վեպերու կամ հաւաքական
շարժուն երկերու: Քանի որ ասոնց մե-
ծամասնութիւնը անհատներէ կախեալ
են ու հաստատութենական վաւերա-
ցումի կամ հովանիի պէտք չունին, դեռ
չենք գիտեր թէ ինչպէ՞ս կրնան անոնք
օգտագործուիլ սփիւռքային, ոչ-տիրա-
կան եւ ցրօնքային լեզու մը գործածող-
ներու կողմէ: Նոյնիսկ գրելու արհես-
տագիտութիւնն ու անոր միջերեսը տե-
ւական զարգացումի մէջ են: Դասըն-
թացքներուս մէջ մէկէ աւելի եղած են
պարագաները անոնց, որոնք ընդու-
նեալ ծաւալով ուսումնասիրութիւններ
հեղինակած են ուղղակի փոքրաչափ
բջիջայիններու վրայ առանց թուղթ
կամ համակարգիչ գործածելու, հայե-
րէնով, յիշատակելով ու ծանօթագրելով
մեզի ծանօթ մտածողներ ու տեսաբան-
ներ:

Ի վերջոյ, մատչելիութեան անհա-
մեմատ դիւրացման վրայ պէտք է գու-
մարել նաեւ այն, որ տուեալ հրատա-

րակուլթիւն մը՝ թերթային կամ պարբերական ըլլայ, բանախօսական, թէ այլ, ի տարբերութիւն ցարդ մեր գիտցածին, հրատարակութենէն քանի մը օր ետք չ'անհետանար ընթերցողի տեսադաշտէն՝ փակուելով փոքրաթիւ արխիւներու մէջ, այլ կը շարունակէ հետեւողական կերպով ընթերցողներ յաւելուլ: Արտակարգօրէն նշանակալից յատկանիշ մըն է, որուն հետեւանքները դեռ չենք կրնար չափել, բայց որ նիւթական միջոցներու սակաւութեամբ եւ հրատարակութիւններու եւ շրջանառութեան վճռական զանգուածի թեւականութեամբ աշխատող սփիւռքային լեզուի մը համար բախտորոշ դեր կրնայ ունենալ:

Գրութենական խօսքի յարաբերական արժեքկումը եւս կապ ունի արհեստագիտութեան տիրապետութեան հետ: Հաղորդակցութեան միջոցներու մէջ հետզհետէ աւելի մեծ է համեմատութիւնը ոչ-խօսքային՝ պատկերային, ֆիլմային եւ այլ տիպի փոխնորոգործուն ու անմիջական «ընթերցումներու» եւ վերգրութիւններու: Ինչ ձեւի հետեւանքներ կրնայ ունենալ ասիկա ոչ-տիրական լեզուի մը պարագային, կամ՝ ընդհակառակը, ինչպէս կրնայ օգտուել սփիւռքային լեզու մը այս տիպի կարելիութիւններէ, ու որքանով ուժային յարաբերութիւնները այդպիսի զարգացում պիտի թուլատրեն անոր: Միւս կողմէ, Ի.Ա. դարուն ծնած սերունդին համար արդէն իսկ անծանօթ բան է նամակագրական սեռը, նոյնիսկ իմակի ձեւով. ոչ-դիւանակալական որեւէ հաղորդակցութիւն մտածել, մշակել, ո-

ճականօրէն ձեւաւորել ու այդպիսի բաներ՝ զոնէ հարիւրաւոր ուսանողներու հետ կատարած հարցախոյզներու համաձայն, պատմութեան անցած երեւոյթներ ըլլալ կը թուին: Հաղորդակցութիւնը միատող, երբեմն միաբառ, կամ նոյնիսկ՝ պատկերագրով (Էմօճի) կը կատարուի, ենթադրաբար հակազդողական կամ զգացողական յղացումով, փոխանակ խոհերէ եւ մտածումէ մեկնելու: Նոյն դիտարկումներուն համաձայն, նմուշային է միայն թիւը անոնց, որոնք թերթ կը կարդան իրենց լուրերը ստանալու համար, հոգ չէ թէ ատիկա ըլլայ թուային կամ համացանցային տարբերակով: Լուրը կամ վերլուծումն ու մեկնաբանութիւնը մշակող գրութիւնները փոխարինուած են րոպեական նկարներով կամ կարճ տեսագրութիւններով:

Այս պատճառով ալ գրական երկը կամ նոյնիսկ այն որ վերը կոչեցի գրութենական խօսք՝ զոնէ աւանդական ըմբռնումով, շատ աւելի լայն ու խոր վիհով մը բաժնուած է առօրեայ կեանքէն:

ԼԵՉՈՒԻ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ՀԱՐՑԸ

Թարգմանութիւն. Սփիւռքային ոչ-տիրական լեզուի գրականութեան համար համաշխարհի գրականութեան հետ առընչութիւնը ընտրովի չէ, քանի որ ան պարտադիր կերպով կ'ապրի համաշխարհայինի վայրին մէջ եւ իր ենթակաները կը սնին համաշխարհացածի պայմանաւորումներով: Ու որովհետեւ համաշխարհային կոչուած գրականութիւնը ոչինչ է առանց թարգմանութեան, շարք մը հարցականներ կը ծագին

սփիւռքային գրականութեան եւ թարգմանութեան առնչութիւններուն մասին: Օրինակ՝ ինչ ձեւով արտաքին եւ ներքին՝ ինքնապարտադիր արեւելասփրոլթիւն կը դրսեւորեն թարգմանական ճիգերը: Թարգմանութիւնները կը սատարեն համաշխարհի մը ենթադրեալ գրականութեան, թէ՛ սեփական գրականութեան իւրայատկութիւնները զարգացնելու եւ ծանօթացնելու: Ինչո՞ւ կը թարգմանուի: Ինչ կը մնայ կամ կը հասնի համաշխարհային գրականութեան՝ թարգմանուած կամ/եւ թարգմանաբար ուսումնասիրուած հատորէն, ինչ կը վերաբերի անոր բնագրային ենթաշերտին: Երբ թարգմանաբար գրական երկ մը կիսենք աշխարհին հետ, ատիկա կ'ընենք գեղեցիկը բաժնելու համար, անհատական փառախնդրութեան համար, թէ՛ ազգային փառասփրոլթիւններու:

Քաղաքական ու տնտեսական սահմաններու պղտորումի այս ժամանակաշրջանին սակայն գրական բեմի վրայ լեզուական սահմանները դեռ աւելի շեշտուած են: Ծայրամասային կամ փոքրամասնական լեզուէ երկ մը թարգմանելով, կեդրոնական կամ տիրական գրականութիւն մը զայն «կը նըւիրագործէ», անոր շնորհելով տիրականին մշակութային յարգը եւ, ինչպէս կը շեշտէ Քազանովա, զայն կ'ընդունի «գրական սահմանի» մը միւս կողմը, որ սակայն կը յաւերժացնէ առաջինին տիրապետութիւնը¹¹: Աւելցնեմ, որ ձեւով

¹¹ Տե՛ս Փասթալ Քազանովա, որ ասոր կու տայ littérisation յորջորջումը, *Դպրութեանց Համաշխարհի Հանրապետութիւնը* (Pascale Casanova, *The World Republic of Letters*), Cambridge, Harvard University Press, 2004 (*La république*

մը առիթ կը դառնայ, որ տուեալ երկին ու անոր հեղինակին աւելի եւս զլացւի իրենց լեզուով ընթերցուիլ, յոռի շրջանակի մը մէջ պահելով ոչ-տիրական լեզուն:

Բնիկ լեզուի դերին շուրջ հայկական ժամանակակից սփիւռքները զուրկ կը մնան հաստատութեանական վիճարկումէ մը: Պաշտօնական ջատագովական կեցուածքներէ անդին, շփոթ է թէ նոյնիսկ ամենէն հայալեզու դեկավարներէն շատեր որքանո՞վ գործնական կը սեպեն լեզուի շարունակականութիւնը, ինչ կը վերաբերի այդ ուղղութեամբ գործնական քայլեր որդեգրելու՝ այսինքն զայն սպառողներու եւ անով արտադրողներու վճարական զանգրւածներ կազմելու միտող նախագիծեր ծրագրելու եւ գործարկելու: Ընդհակառակը՝ լեզուի մասին այդ ծիսական յայտարարութիւնները անոր սրբութիւնն ու անձեռնմխելիութիւնը շեշտելով զայն գործնականին մէջ վերածած են սրբազան մասունքի, որուն մարդ կը մատչի միայն պարբերաբար՝ ծիսական արարողութիւններով, տարին քանի մը անգամ սրբատուփը բանալով ու յատուկ «քահանաներով» միջնորդուած (ուսուցիչ, խմբագիր, գրող, կղերական) զայն ցուցադրելով, անոր խունկ ծխելով, ու նորէն ապահով տեղ պահելով (պահպանելով, հայապահպանելով) մինչեւ յաջորդ տաղաւար:

Գրական լեզուն ուրիշ հարց մըն է, ուր կան հասկնալիութեան, ընկալող *mondiale des lettres*, Paris, Éditions du Seuil, 1999), p. 127 եւ 134-6:

հասարակության կողմէ ընդունելիության եւ գրութեան ճշմարտանմանության (verisimilitude) խնդիրները: Ասոնցմէ վերջինը նաեւ զոհ կը դառնայ քաղաքական նպատակայնության կամ սփիւռքի վախճանապետության (teleocracy),¹² որ երբ շուրջի աշխարհէն ու իրականութենէն հրաժարելով լոզունգային եւ նպատակային կրկնութիւններու կը վերածէ գրութիւնը, դըժլար թէ ընթերցողը մղէ անոր հետ առնչուելու բացի ազգային եւ ցեղախմբային ինքնահաստատումի մակարդակներէն:

Միւս կողմէ, երբ գրողը երկլեզու

Գրական լեզուն [...] երբ շուրջի աշխարհէն ու իրականութենէն հրաժարելով լոզունգային եւ նպատակային կրկնութիւններու կը վերածէ գրութիւնը, դժուար թէ ընթերցողը մղէ անոր հետ առնչուելու բացի ազգային եւ ցեղախմբային ինքնահաստատումի մակարդակներէն:

կամ բազմալեզու է, գրութեան լեզուաստիճանը տարբեր կերպով կը դրսեւորուի տեղական-տիրական լեզուին ու սփիւռքային եւ ոչ-տիրական լեզուներու պարագային, ու պատճառներ կան ատոր: Թերթերու մէջ մանաւանդ, վերջինը կը հեռանայ իրական լեզուէն,

¹² Վախճանապետութիւն կը բնորոշուի այն համայնքը, որ գրողէն կ'ակնկալէ կամ անոր կը պարտադրէ իր ստեղծագործութեան մէջ դիմել սպասուող վերջնական վախճանի մը, նպատակի մը, հաւաքական իտեայի մը. կը հակադրուի անորոշումը մշակող ու այդպիսով բեղուն կարողականութիւններու ցանցը շեշտող գրողական կեցուածքին: Վախճանապետութեան մասին խօսած եմ «Յերթել եւ ստանձնել» յօդուածին մէջ, տե՛ս *Բազին*, ԾԵ. տարի, թիւ 1-2 (2016), էջ 77-84:

ու քանի որ թերթի ենթադրեալ ընթերցողին համար գրքային լեզուի ծանօթութիւնը յարաբերական է, գրութիւնը եւ գրութեան փորձընկալումը հետզհետէ կը դառնան ծիսական: Այսպէս է, որ ծիսականացումը եւ սրբագործումը զիրար սնող ու զիրար շեշտող կամ բազմապատկող երեւոյթներ կը դառնան:

Լեզուի իմացութեան հարցը հաստատութեանականօրէն եւ ընդհանրապէս հրապարակային կերպով կը քննարկուի կամ կը յիշատակուի գլխաւորաբար խօսակցականի առնչութեամբ: Գրականը կարելի դառնալու համար կարիք կայ այլ տիպի ուսուցումի եւ տարածումի, որ տուեալ փաստերով առաջնահերթութիւն չի ներկայացնէր հաստատութիւններուն համար: ըՍփիւռքի աւանդական ղեկավարութեան երկու բեւեռներէն մէկը՝ ԶԲԸՄի կեդրոնական վարչութիւնը բարձրածայն կը յայտարարէ թէ լեզուն ո՛չ միայն առաջնահերթ չէ, այլեւ զայն դուրս թողած է իր առաքելութենէն, որմէ կախուած են տասնեակներով դպրոցներ, թերթեր, մշակութային միութիւններ եւ այլ կազմակերպութիւններ: Միւս բեւեռը, որ ԶՅԴն է, իր նպատակներուն մէջ ունի լեզուն եւ անոր ուսուցումն ու տարածումը, սակայն ի տարբերութիւն նախկին իրավիճակին, չի նպատակադրեր կամ գործնական ծրագիրներ չունի այդ բնագաւառին մէջ ընտրանի մը պատրաստելու, ինչ որ կատարած էր Միջին Արեւելքի մէջ ճեմարանի եւ այլ նախաձեռնութիւններու միջոցաւ: Լեզուն, ուրեմն, կը մնայ կախեալ անհատական նախաձեռնութենէ եւ մտասե-

ւեռումէ (որ այս տողերու իսկ հեղինակին պարագան է): Այսպէս՝ գեղագիտացած եւ մտածող լեզու մը պետք ունի որակի, ինքնատիպ ոճի, խորութեան, ծաւալի, ընթեռնելի որակաւոր արտադրութեան տեւական, մատչելի ու կանոնաւոր մատակարարման, եւ այլն:

Կանուխ եւ միջին սփիւռքը ունէր միայն հայերէնով եւ հայութեան մէջ կազմաւորուած մտաւորականներ, որոնք կրնային զուգահեռաբար ըլլալ շապկագործ, ելեկտրագէտ կամ բժիշկ: Այսօր համալսարաններու առկայութիւնը փոխած է այդ պատկերը:

Յարակարծային երեւոյթը այն է, որ երբ նախապէս հայերէնագէտներու վճռական զանգուածը մեծ էր, անոնցմէ քիչերը ունէին համալսարանական պատրաստութիւն՝ տեսաբանական կամ նոյնիսկ որոշ չափով վերացական գրութիւն մը ընկալելու եթէ անիկա զանցէր եղեռնեան սերունդի գործածած բառամթերքն ու վիճարկած նիւթերը: Ներկայիս հակառակ պատկերն է՝ շատերը ունին համալսարանական եւ տեսաբանական պատրաստութիւն, սակայն իրենց լեզուական մակարդակը չի բաւարարեր «բարձր» գրականութիւն կարդալու:

Սեփական փորձառական դիտարկումներով կրնամ հաստատել, թէ աւելի դիւրին է երկրորդ խմբակի անդամները մօտեցնել ժամանակակից գրականութեան, կամ վկայ ըլլալ անոնց կողմէ հերոսական ջանքերու՝ զայն իրենք եւս կիրարկելու, քան նախորդ՝ միջին սերունդի հայերէնագէտները դոյզն իսկ մերձեցնելու Ի.Ա. դարու

մտածողութիւնը շօշափող հայերէն գրողներու: Ուսուցիչներ, բազմահատոր գրողներ իսկ չեն գիջիր կարդալ այսպիսի գրականութեան հեղինակ մը, զոր հաւանաբար պիտի որդեգրեն միայն անոր կոթողացումէն ետք, այլեւս իբրեւ սրբապատկեր ու ծիսական նշանակութիւն ունեցող առարկայ:

ՆՈՐԱԽՍՈՍՆԵՐՈՒ ՊԱՐԱԳԱՆ

Յարդ նկարագրուած կացութեան մէջ անսպասելի էր ու նաեւ դեռ լայն ուսումնասիրութեան չարժանացած՝ յայտնութիւնը այսպէս կոչուած հայերէն «նորախօս»ներու, որոնք այն անձերն են, որոնք լեզուն կ'որդեգրեն արդէն չափահաս տարիքին եւ զայն կը սորվին ամբողջովին սկիզբէն. մեր պարագային, անոնք նաեւ կը փորձեն (ու կը յաջողին) ստեղծագործել այդ լեզուով¹³: Անոնք թերեւս «կիսահայ»եր են, որոնք թերեւս լուր իսկ չունին «ազգ»էն կամ անոր «պատմութենէն», ու հետեւաբար չունին լեզուի ծիսականացման եւ թեմաներու լեզուական խորշաւորումի ծանր խնդիրը, որ անպտուղ կը դարձնէ սովորական ժառանգական հայախօսները¹⁴: Նորախօսները կը սի-

¹³ Նորախօսներու մասին տե՛ս յատկապէս *New Speakers of Minority Languages: The Challenging Opportunity*, special issue of *International Journal of the Sociology of Language* 231(2015).

¹⁴ Ժառանգական լեզուի խորշաւորման պատճառներուն եւ հայկական պարագայի մասնալատուկ կացութեան մասին անդրադարձած եմ քանիցս, որոնցմէ տես յատկապէս «Լեզուի կենսունակութիւն՝ ստեղծարար գրաճանաչութեան միջոցաւ» (“Language Vitality through ‘Creative Literacy’”, in B. Der Matossian and B. Der Mugrdachian, eds., *Teaching Western Armenian in the 21st Century: Challenges and New Approaches*, Fresno, CA, The Press at Fresno State, 2019, p.

րահարին լեզուին ու այդ լեզուին գեղեցկութեամբ կայացող կամ կայացած գրականութեան: Բացի մեր ժամանակաշրջանէն, ուր ասոր օրինակները կը տեսնենք UCLA-ի ուսանողներուն մէջ, եւ որպիսիները գիտակցաբար կը փորձենք հրապարակ հանել, կարելի է յիշել օրինակը քսաներորդ դարու հայ գրականութեան մեծերէն Կոստան Չարեանի որ, ի դէպ, նաեւ համաշխարհային գրականութեան ջատագովներէն ու կիրարկողներէն եղած էր 1920-ականներէն սկսեալ, հակառակ իր շեշտօրէն ցեղակեդրոն արտայայտութիւններուն: Նորախօսներու պարագային, ոչ-տիրական լեզուով գրելը կատարողական (performative) արարք մըն է, որովհետեւ անիկա ենթակային համար իմաստալից կերպով կ'իրագործէ իր փափաքած ու ըմբռնած ինքնութիւնը:

Նորախօսները կրնան ունենալ նաեւ ներքին պայքար՝ նորախօսութիւնը կանխող ինքնութեան կամ լեզուին դէմ դաւաճանած ըլլալու¹⁵, կամ տնտեսական ու ընկերային մտահոգութիւններ, ինչ կը վերաբերի աշխարհաբաղաբացիական լեզուադաշտ մը լքելով ծայրամաս դիմելու որոշումին գործնական հետեւանքներուն:

«ԱՆԴՐԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅՄԱՆ» ՀՈՒՆՎՈՅԹ ՄԸ

Մեր պարագան մտածելու համար կարելի է մասամբ օգտուիլ Անիսել Ռա-

103-132):

¹⁵ Օրինակ մըն է՝ Ճեսի Արլէն, «Յետք», *Ինքնագիր գրական հանդէս*, 30 հոկտ. 2017 (<https://linknagir.org/?p=7566>).

մայի առաջադրած *անդրամշակութայնացում պատումի* (transculturation narrative) վերլուծումէն, թէեւ տուեալներն ու շրջարկը բաւական տարբեր են¹⁶: Ռամա անդրամշակութայնացում կ'անլանէ այն հոլովոյթը, ուր նախ ապամշակութայնացում (acculturation) մը կայարդի՝ գլխաւորաբար եւրոպական (տիրական) մշակոյթի հետ բախման պատճառով, երբ տեղական մշակոյթէն որոշ տարրեր կը լքուին տեղ բանալու համար տիրական մշակոյթի տարրերու: Երկրորդ փուլի մը մէջ օտար տարրերը կ'որոգեգրուին, ի վերջոյ տեղական մշակոյթին մէջ վերակազմուելու համար զոյգ ազդակներու հիման վրայ: Ռամա կը շեշտէ թէ այս հոլովոյթին ենթարկուողը կրաւորական ենթակայ մը չէ, որովհետեւ տարրերու ընտրութեան կը մասնակցի երկու ուղղութիւններով՝ կ'ընտրէ բնիկ մշակոյթէն պահպանուելիք տարրերը, ու միաժամանակ արտաքին ճակատի վրայ կ'ընտրէ թէ օտար մշակոյթէն որ տարրերը պիտի որոգեգրէ: Այս ընթացքին, հաւանականութիւնը կայ որ ընդունող մշակոյթը արտաքին խթաններու ազդեցութեամբ սեփական մշակոյթի լուսանցքային տարրերու «գիւտը» կատարէ ու զանոնք տանի կեդրոնական դերակատարութեան: Այս ամբողջ գործընթացը, հեղինակին համաձայն, կ'ազդէ լեզուին, գրական կառոյցներուն ու աշխարհայեացքին վրայ: Այս «գիւտ»ին շնորհիւ է, ու վստահաբար ան-

¹⁶ Տե՛ս Անիսել Ռամա, *Պատումային անդրամշակութայնացում Լատին Ամերիկայի մէջ* (Angel Rama, *Transculturation narrativa en América Latina*), México, D.F., Siglo Veintiuno Editores, 1982:

դրամշակութայնացման մանրօրինակ մը, որ «դուրսէն» անցնողներն են գլխաւորաբար հայազիր ժամանակակից սակաւ մտածողներու հետեւորդները:

Ցամաքամասային կամ շրջանային կարկինով կատարուած այս վերլուծումը կրնա՞, մասամբ գոնէ, օգնել մտածելու սփիւռքային լեզուին պատահածը: Կը թուի, թէ մեր պարագային դէպքը աւելի մօտ է պատահարի՞ քան արարքի, որ վերը նկարագրուածն է. այսինքն միջավայրային հանգամանքներու շեշտը ւածութեան պատճառով, յիշեալ հոլովոյթին ենթակայ մեր մշակոյթին ներգործուն մասնակցութիւնը բնականաբար նուազ ըլլալու է ու աւելի կրաւորական: Նիկողոս Սարաֆեանի մտածողութեան մասամբ առնչուող այս վերլուծումը սակայն ձեւ մըն է դրական կեցուածքով մօտենալու վտանգին, զայն դիտելու որպէս պատեհութիւն, որովհետեւ ի վերջոյ սեփական ճկունութիւնը կենսունակութիւն կրնայ նշել:

Այնուհանդերձ, սփիւռքի պարագային՝ այս բոլոր կացութիւնները կարելի դարձած են առկայութեամբ աղէտի մը, զոր անգիտանալը հիմնական սխալ մը պիտի ըլլար: Ո՞րքանով էական է եւ տեսանելիութեան ու գիտակցութեան հարթակի վրայ կը գտնուի այդ աղէտը մեր գրական կեանքին եւ անոր վերլուծումներուն պարագային:

ԱՂԵՏ

Գրեթէ ամեն ինչ որ այստեղ կը վիճարկուի հետեւեանքն է աղէտի: Երկու աղէտ՝ նախ եղեռնեան ցրօնքի եւ կորուստի աղէտը, ու ապա շրջակայքի ա-

ղէտը՝ համաշխարհայնացման դէմ յանդիման եկող սեփականի անշահութեան ու յարաբերական անգործածականութեան եւ անգործնականութեան գիտակցութիւնը: Մէկը մերը, անհատականը, եզակի զոհին ու անտեսուածին աղէտը, միւսը՝ ընդհանրական, հասարակաց աղէտը:

Երկրորդ աղէտը, յարակարծօրէն, իր արմատները ունի բարեկեցութեան, սահմաններու թափանցիկութեան, տնտեսական բարգաւաճումին եւ այլ երեւոյթներու մէջ, որոնք նախանձը պիտի շարժէին հազարամեակներով չարչարուած ժողովուրդներու. այդ արդիւնքները սակայն նուաճուած են գլխաւորաբար հարթելով տարբերութիւնները, տարածելով փոխանակման տնտեսութեան միջոցները, տարադրամէն դիմելով հասարակաց դրամի, օտար լեզուէն կամ տարալեզուէն՝ հասարակաց (եւ տիրական) լեզուի, ու

Սփիւռքը հետզհետէ աւելի կ'ապահողայնանայ (deterritorialization), թէ՛ ազգային հայրենիքէն, եւ թէ՛ միատարրուող ու սահմանազերծուող աշխարհէ մը որ ֆիզիքականը լքելով կարողական (virtual) յենակներու վրայ կը յաճի:

այսպէս շարունակաբար, ստանդարդներու՝ հիմնօրինակներու վրայ օրինակելով ամեն ինչ, տարասեռութենէն (heterogeneity) դիմելով համասեռութեան (homogeneity) կամ միատարրութեան: Ինչ որ կը շեշտէ աղէտը, ոչնչացումը, չբացումը, ցեղասպանութիւնը եւս, որովհետեւ նոյն ուղղութեամբ կը շարժի:

Սփիւռքը հետզհետեւ աւելի կ'ապահողայնանայ (deterritorialization), թէ՛ ազգային հայրենիքէն, եւ թէ՛ միատարրուող ու սահմանագերծուող աշխարհէ մը որ ֆիզիքականը լքելով կարողական (virtual) յենակներու վրայ կը յաճի: Եթէ արդէօք սփիւռքը դիմէ դէպի հողի բացարձակ բացակայութիւն, պիտի կարենամք գտնել խորշ մը, niche մը, ուր կարենայ գոյանալ գրականօրէն: Կարելի է անտունի, homeless գրականութիւն, ուր ոչ իսկ սփիւռքային զաղութը տունը ըլլայ:

Գրական ստեղծագործութիւնը անհատական է, եզակի, ու–բացի կապկումի ուղիէն–կը մերժէ իր խաղի ընդհանրացումը: Իրենց լեզուին կառչող գրողները, ոչ-վայրի մը մէջ եւ շու-

[...] գրողը կը կայանայ ոչ միայն աշխարհին, այլ գլխաւորաբար իր լեզուին ու այդ լեզուի գրականութեան համար, ու ատիկա կ'ընէ կամ կը վաւերարկէ հերքումի եւ ստանձնումի աշխատանքով մը:

կայի մը բացակայութեան՝ ակամայ վերադարձ մը կը կատարեն ետ, տպագրական եւ հրատարակչական ու ընդհանրապէս գրական ճարտարարուեստէն ասդին: Ադէտը վերադարձ մը կը պարտադրէ դէպի նախաճարտարարուեստականը, որ թերեւս լաւ բան մը ըլլայ, քանի որ գրողը կը մնայ առանձին՝ իր ու լեզուի խաղերուն հետ, միջնադարու անշուկայ, անտիպ ու անընթերցող գրողին պէս:

Գրողը աշխարհի եւ իր կորուստները փրկողն է. ոչ թէ փրկողը, այլ զա-

նոնք արձանագրողը իբրեւ կորուստ, որ է սոսկ գրականութիւնը ընող ըլլալ:

ԳՐՈՂԸ ՈՐՊԷՍ ՀԵՐՔՈՂ

Յերքումի եւ ընկալումի (contestation and reception) հարցը եւս պետք է մըտածել, որովհետեւ գրողը կը կայանայ ոչ միայն աշխարհին, այլ գլխաւորաբար իր լեզուին ու այդ լեզուի գրականութեան համար, ու ատիկա կ'ընէ կամ կը վաւերարկէ հերքումի եւ ստանձնումի աշխատանքով մը: Պլանշոյի բառերով, հերքումը հիմնական է գրականութեան համար, որ «թերեւս էապէս ուժ մըն է հերքումի, հերքում՝ հաստատուած իշխանութեան, հերքում այն ինչի որ է (եւ ըլլալու իրողութեան), հերքում լեզուի եւ գրական լեզուի ձեւերուն, ի վերջոյ ինքն իր՝ իբր իշխանութիւն հերքում»¹⁷: Յերքումը իր ապակառուցելու եւ վերստանձնելու գործողութեամբ կը հանդիսանայ կատարողական արարք: Յամաշխարհային գրականութիւն կոչուածին եւ անոր յարաչափութիւններուն ու անոնց փոփոխութեանց ծիրին մէջ եւս, երբ գրական երկ մը կ'արժեւորուի կամ իր արժէքի ընկալումէն կը զիջի ըստ տուեալ ժամանակաշրջանին կամ վայրին, ատիկա կ'ընէ ոչ թէ «նոյնինքն երկի ներքին տրամաբանութեան մը վրայ հիմնուած, այլ մշակութային փոխարկումներու եւ հերքումի յաճախ բարդ շարժընթացով մը»¹⁸:

¹⁷ Մորիս Պլանշո, *Բարեկամութիւն* (Maurice Blanchot, *Friendship*, Stanford, Stanford University Press, 1997 [*L'Amitié*, 1971], p. 6):

¹⁸ Դաւիթ Դամրոշ, *Ինչ է Յամաշխարհի գրականութիւնը* (David Damrosch, *What Is World Literature?* Princeton and London, Princeton University Press, 2003, p. 6):

Հայ գրականությունն այլ ըրած է հերքումի այդ աշխատանքը, թեև ժա-տորեն: Դուրեան, Մեծարենց, Վարու-ժան, Մեհեան ու Մենք գրական հան-դես-շարժումները, եւ յատկապէս Պըլտ-եան: Կարելոր է թէ ո՛վ կ'ընէ հերքումը: Սակայն հերքումը հերքում է առանց ընկալումի: Յակոբ Օշական-հերքողի կողմէ «յիսուն տարի ետք» սպասուած ընկալումը երբեւէ պիտի գայ: Եթէ պի-տի գայ, եւ եթէ պիտի ըլլայ համաշ-խարհային գրականութեան շրջարկին մէջ, ինչ կ'ըսէ անիկա որպէս հերքումի կատարողականութիւն: Կրնայ պա-տահիլ, որ հայերէն գրողը բացառա-բար համաշխարհայինէն առնէ հայա-գիր գրողին հերքումը ու անով շարու-նակէ գրականութիւնը: Ինչպէս կ'ըսէի վերը, հայագիր ժամանակակից մտա-ծողներու արտադրութեան հետեւող-ներու մէկ կարելոր մասը, զոնէ մեր շուրջ, հոն հասած է դուրսէն: Այսինքն կրցած է զայն արժեւորել համաշխար-հայինի տեսութեան ծանօթանալէն ետք միայն, ոչ թէ բնիկ կերպով, նոյ-նիսկ թերիմաց հայերէնով մը մօտենա-լով անոնց՝ սակայն այնուամենայնիւ փարելով անոնց:

Ուրեմն, թերեւս, միջնորդուած ըն-կալումով մըն է որ հերքումը պիտի հասնի իր նպատակին սփիւռքի մէջ: Հերքողը՝ հերքելու համար, դուրս պէտք է նայի կամ «դուրս մտնէ» (Պըլտ-եանի բանաձեւումով). այդ հերքումը, սակայն, ներկայիս իրագործուելու հա-մար՝ ըստ երեւոյթին՝ նախ պիտի միջ-նորդուի դուրսով, ուր ուրիշ մը զայն առնելով պիտի գայ ներսին ծանօթա-նալու եւ ներս ըսուածը այդ ներսին

իսկ անտեսուած հերքումին ծանօթա-ցընելու: Կարծես՝ հերքողին լեզուն պէտք է ժխտուի, որպէսզի նոր ատկէ ետք է որ անիկա-լեզուն-վերստանձ-նուի:

Գրողն ու երկը ինչպէ՛ս պիտի հա-կազդեն աղէտին, ինչ պիտի ըսեն անոր դիմաց: Լոկ՝ կորուստը ըսելով, այսինքն աղէտի կորուստին ընկալելալ բացա-կայութիւնը հերքելով, միաժամանակ այդ կորուստը ստանձնելով:

Իսկ երբ կրնայ խօսուիլ աղէտը. թերեւս՝ ո՛չ թէ աղէտը, այլ անոր անխօ-սելիութիւնը: Այսինքն երբ կու գայ

[...] հերքողին լեզուն պէտք է ժխտուի, որպէսզի նոր ատկէ ետք է որ անիկա-լեզուն-վերստանձնուի:

գրա- կանութեան ժամանակը, եւ ի՞ր դէպքերը խօսելու համար: Այսօր՝ լեզ-ւի չբացումին ատեն, որ բացակայ է հաւա- քական ընկալումէն: Անցած է արդէն անոր կարելիութեան ժամանա-կը: Թերեւս ան արդէն սկսի զգալ սե-րունդ մը որ կը տեսնէ դէպքը, մինչ միջին սերունդը, միջինարեւելեան ըս-փիւռքային մանրաշխարհներու մէջ դաստիարակուած սերունդը դեռ կը տապկուի իր անցեալի պատկերա-ցումներուն մէջ. կ'ըսէ՝ դպրոց ունինք, լեզու կը սորվինք. կը մնայ թերթ հրա-տարակելու պատրանքին մէջ՝ երբ ա-տիկա միայն ծեսի կրնայ վերածուած ըլլալ:

Գրականութիւն է երբ շուկայ չկայ, այսինքն հանգոյն այն ժամանակնե-րուն, երբ վանականներու միջեւ կը փո-խանակուէր գրականութիւնը:

Աղետը կը բանտարկէ, ինքն իր վրայ կծկել կու տայ, դուրսը վտանգաւոր, երկիւղալի կը դարձնէ:

Այս բոլոր խոչընդոտները անտեսելով գրականութիւն փորձող անձերը կը պատկանին յետհայապահպանական այլ գոյատեւել տուող գրականութեան մը: Գրելը կարելի կ'ըլլայ երբ գրական երկը քարոզները մէկդի դնելով փորձէ ազգայինին *ծառայել* Նարեկացիի չափով, այսինքն միայն լեզուով ու կեանքի եւ իտեալի որոնումով, որովհետեւ ստեղծագործութիւնը՝ ի հեճուկս ըս-

Աւանդութիւնը լեզուն է, այլ ոչ՝ աւանդութեան մասին հաստատումներն ու քարոզները:

փիւռքի տիրական աւանդոյթներուն, *չի ծառայեր*, նոյնիսկ երբ այդ աւանդոյթներէն սնի ու զանոնք ուժճացնէ՝ առանց սակայն խոտորելու բուն նպատակէն, որ ստեղծուող առարկան է: Ժ. դարու վանականը միայն լեզուով ու լեզուին մէջ կրցաւ տալ հայերէն գրականութեան մեծագոյն երկը, միաժամանակ կառուցելով ժամանակակից հայերէն բառապաշարի ու գրական ճաշակի մէկ կարեւոր մասը, ու հետեւաբար՝ մէկ խոշոր մասը անոր, որ այսօր կը կոչենք հայ ինքնութիւն եւ, ինչո՞ւ չէ՝ ազգ:

Ո՞վ կ'ընէ գրականութիւնը եւ ինչո՞ւ կ'ընէ. հայ պիտի ըլլայ. պէտք է հայ ըլլայ. նոյնիսկ եթէ «հայ եմ» ըսէ, առարկայականօրէն ինչ կը նշանակէ ատիկա բազմահպատակ, բազմալեզու եւ բազմազգ նախնիներ ունեցողին՝ լեզւին մէջ ընտրովի ապրիլ որոշած ըս-

փիւռքցիին համար: Ընտրութիւն ըսլածը կարծես այն բանն է, որ կը պարտկէ գրելու կարելիութեան գաղտնիքը: Յարաբերականութեան եւ ընտրութեան դարաշրջանին, ոչ միայն սփիւռքային, այլեւ ծայրամասային երկիրներու գլխաւոր լեզուի անդամները սոսկ ընտրութեամբ, կամովին, այսինքն սիրով է որ կ'որոշեն արտադրել տուեալ լեզուով: Մերը անդին է փոխանակման տնտեսութենէն, ու թէեւ կը յառաջանայ անյայտ պատճառներով, այնուհանդերձ յստակ է թէ հարկաւոր է որ իր դէմ ունենայ *սիրելու արժանի* առարկայ մը, որ գրականութեան պարագային նախորդ գրական երկերն են: Համալսարանական դասընթացքներու մէջ վերը նկարագրուած ընտրութիւնը կատարած են անոնք, որոնք ի տարբերութիւն աւանդական գրականութեան սիրահարներուն, կրցած են կապ հաստատել չժամայող եւ գրողութեան չպատկանող նպատակայնութիւնը անգիտացած գրողներու հետ:

Աւանդութիւնը լեզուն է, այլ ոչ՝ աւանդութեան մասին հաստատումներն ու քարոզները:

Խօսուած է դուրսի մասին, դուրս մտնելու մասին. սակայն այսօր *ներս* յղացքն է որ խնդրականացած է որպէս վայր, ինչպէս կ'ըսէի վերը: Ո՞րն է դուրսը արտասահմանեան իր մանրաշխարհները արդէն կորսնցուցած ըսփիւռքներուն մէջ, ո՞րն է ներսը: Այլեւս թերեւս նոյնիսկ կարիքը ունենանք ներս մտնելու, կամ պատուհանէն աչք մը նետելու այնտեղ:

Այս բոլորով հանդերձ, գրելու կարելիութիւնը կը շեշտուի հաշուի նստե-

լով բազմալեզուության հետ: Աղետը դիմագրավելու համար պետք է աղետի աչքին նայիլ: Աղետին գիտակցութիւնը ճնշիչ է, խոցող, ու երկու ձեւ կայ անոր դիմաց՝ վերադառնալ անգիտակիցին, հրաժարիլ բարիի ու լաւի գիտութեան ադամական պտուղէն, թմրիլ գինիով, կամ՝ ոչ միայն տեսնել աղետ ու գիտակցիլ անոր, այլ դիտել զայն, սեւեռել զայն աւելի գերիվեր ուժով քան սովորական գիտակցութիւնը պիտի ենթադրէր, մտածել զայն ու ատով իսկ իւրացնել զայն, տիրել անոր:

Մենք զայն կատարելու դերը ըստանձնելու փոխարէն՝ անոր տալ մեզ կատարելու դերը: Այսինքն ստեղծել:

Ինչպէս ըսուեցաւ, ատիկա ընել՝ գիտնալով թէ երկլեզու, բազմալեզու կեանք մըն է մերինը (ոչ միայն «լեզուի»՝ հայերէնի կամ այլերէններու աւանդական ըմբռնումով, այլեւ մեր կրած մեռեալ լեզուին եւ խլորացող միւսին կամ միւսներուն հասկացութեամբ), բան մը, որ յստակ կը բացատրէ Գրիգոր Պըլտեան 2010ի իր մէկ ուշագրաւ նախաբանին մէջ, որմէ երկար հատուած մը հարկ է որ տամ.

Թող ներուի ինծի այս պնդումը. սփռումին մէջ կը յարատեւենք, կը յամառինք, ապրելու կանոններ կը փնտռենք՝ հանդիպելու կամ չհանդիպելու համար անդէմ ուրիշին, ուրիշներուն, բոլոր միւս լեզուներուն որոնք կան լեզուիս մէջ զօրութենապէս եւ որոնք կ'իւրացնեն, անոնց կը նոյնանամ եւ անոնց հարկ է թարգմանեմ ես զիս: Այս է փորձընկալումը երկուքին, ե-

րեքին, պատռուածքին: Դուն քեզ կ'ըլլաս ուրիշով, երկրորդ լեզուով որ հիմա կը խլորտայ լեզուիս տակ եւ որ կը թելադրէ տեւական անկատարութիւնս: Որպէսզի մերձենամ լեզուիս: Ով որ կը հասնի այստեղ՝ երբեք չի կրնար վերադառնալ: Մտնել տուն, կ'ըսէի: ... Յրումը կը բացուի սեմէն սահմանին վրայ ուր լեզուս կը բախի այլ լեզուի, կ'այլլեզուի, կը կատարուի անով, սիրէ թէ կործանի: Մեռեալ լեզուն կը հոլովուի բոլոր ուրիշներով եւ կ'ազատագրուի բոլորէն, մինչեւ Ուզարիտ, մինչեւ Ջէյփուր, մինչեւ Փարիզ: Կը դառնայ խառնածին, աւելի ու աւելի. իր միակ բախտը՝ կորուստին մէջ¹⁹:

Համաշխարհի գրականութիւնը քննարկելու առիթով, Աուերբախ, իր «Բանասիրութիւն եւ Weltliteratur» յօդուածի աւարտին կ'ըսէ. «Պետք է վերադառնանք, հասկնալիօրէն տարբեր պարագաներու տակ, այն բանին որ նախազգային միջնադարեան մշակոյթը արդէն գիտէր՝ թէ ոգին [Geist] ազգային չէ»²⁰: Ընդհանրական մարդկայինին ջատագով ու ցեղայնութեան ներհակ այս քննադատութեամբ հանդերձ, ոգիի բերած ստեղծագործ հարստութիւնը, յարակարծօրէն՝ միազգ լեզուներու պարագային, զանոնք կրող ազգերը կը հարստացնէ, ինչպէս պատահած է հայութեան պարագային:

¹⁹ Գրիգոր Պըլտեան, «Կշռական հատում», *Մանրամետր*, Երեւան, 2010 (նախաբանէն հատուած):

²⁰ Erich Auerbach, "Philology and *Weltliteratur*", transl. by Marie and Edward Said, *The Centennial Review*, Vol. 13, 1 (Winter 1969), p. 17.

Յոգին կամ ոգին, գոնե իմ նախասիրած ըմբռնումով, քանթեան գեղագիտական համակարգին մեջ սահմանված ոգին է, որ է գեղագիտական գաղափարներ ստեղծելու՝ մտքին կենդանացնելու արտայայտել:

Գրելը մեր պայմաններում մեջ կարելի ընելու համար հարկաւոր է ոգիի եւ լեզուի աւանդական ըմբռնումներու վերաձեւակերպում:

նութիւն տուող զօրութիւնը: Յակառակ 1914ին *Մեհեանի* եւ Կոստան Չարեանի կողմէ ոգիի ցեղակերպումն թէ այլ առումներու շուրջ կատարուած ոստոստումներուն սակայն, Վարուժան եւս ոգին կը հասկնայ որպէս ստեղծելու կարողութիւն, սնած ազգի ու մշակոյթի տուեալներով ու կազմուած անոնց արիւնով, սակայն ազատօրէն դէպի անհատական, չծառայող արարչագործութիւն ընթացող²¹, որքան ալ որ ի վերջոյ ազգին ենթախորքը ունենայ ու

²¹ Տե՛ս օրինակ մը միայն՝ Դանիէլ Վարուժան, «Յայ լեզուի խնդիրը», *Ազատամարտ* շաբաթաթերթ-յաւելուած, մայիս 24/4, 45(1911), ստեղծելու ոգիի մասին:

զայն արտայայտել: Այսինքն՝ նորէն սեր առթող գեղեցիկին եւ ընտրողութեան հետ առնչուած, այլ խօսքով անոր, որ կը կոչէ «միամիտ» (այսինքն դիւցազնական կռիւի՝ ստեղծագործութեան) հերոսին, ի դիմաց «գիտակից» ու ծառայող կռիւի հերոսին ²²:

Գրելը մեր պայմաններում մեջ կարելի ընելու համար հարկաւոր է ոգիի եւ լեզուի աւանդական ըմբռնումներու վերաձեւակերպում:

Կարելի՞ է գրականութիւնը Ի.Ա. դարուն: *Կարելի* եզրը քիչ մը խիստ է, անագորոյն: Բացարձակ իրականանալ մը կամ չիրականանալ մը կ'ենթադրէ: Նախընտրելի է *կարելին* փոխարինել *կարողականութեամբ*: Այլ խօսքով մեր ներկայ կեանքը մեզի կ'առաջադրէ՞ զօրութենականութիւններ որոնք հնարաւորութիւնը ունենան գրական երկերով իրագործուելու, այսինքն *ստեղծելու պորութիւնը* կամ ոգին գիրերով մարմնաւորելու: ✱

²² Դանիէլ Վարուժան, «Եարճանեանի քերթողութիւնը», *Երկեր*, Գ. հտ., Երեւան, ՅՍՄՅ ԳԱ հրատ., 1987, էջ 155-164:

10 ՀԱՐՑՈՒՄ ԽԱՉԻԿ ԹԵՕԼԵՕԼԵԱՆԵՆ ՅԱԿՈԲ ԿԻԼԼԻՃԵԱՆԻՆ

ԼԵԶՈՒՆ Ե ՈՐ ՊԵՏՔ Ե ՄԵԶ ՊԱՀԷ ՈՒ ՄԱՐԴ ՊԵՏՔ Ե ԿԱՐԵՆԱՅ ՀՊԱՐՏ ԶԳԱԼ ԻՆՔ ԻՐՄՈ՛Վ, ԱՅԴ ԼԵԶՈՒՈՎ ԻՐ ԱՐՏԱԴՐԱԾՈ՛Վ

Յակոբ Կիլլիճեանի անունը լսած էի ծանօթէ մը, քանի մը տասնամեակ առաջ, սակայն որքան կը յիշեմ առաջին փորձեր, պիտի ըսեմ դրոշմող տպաւորութիւնը կը պարտիմ 1999ի յօդուածի մը՝ որ կը շօշափէր ցանցակերպ հաղորդակցութեան սահմանուած դերը Սփիւռքի մէջ: Այն օրերուն բարդ բառամթերքով եւ յղացքներով հարուստ նման գրութիւն չկար մեր մօտ: Այս գրութեան ընթերցումէն ետք փորձեցի հետեւիլ Կիլլիճեանի մտածումին եւ գործին, ճիգ մը որ կը շարունակուի:

Կիլլիճեանի մտածումը, իր բարդ բայց յստակ գործը համադասութիւնն է համաշխարհային եւ ափիւռքահայ արդի կեանքի մարպերէն ոչ-պատահականօրէն քաղուած այժմէական նիւթերու եւ հարցերու—համակարգիչի ստեղծած Լոր Աշխարհը, Նարեկը, քանաւոր եւ գրաւոր լեզուներու դասաւանդութեան հարցեր, Պըլտեանի բազմաթիւ նուաճումները, ոչ-տիրական լեզուներու սպագան, Սարաֆեանի վաստակին յղացքները տարբերութեան եւ ինքնութեան մասին եւն.: Այո, արդի Նարեկ, ու ոչ միայն արդի՝ այլ ապրող Սարաֆեան մը: Բարդ, հարուստ եւ բոլորովին ինքնուրոյն այս վաստակը վերստին խուլարկելու եւ ընկալելու առիթ մը ընծայուեցաւ ինծի երբ Բագինի հարցապարուցային այս ձեռնարկը ստանձնեցի:

ԽՆԴԻԵՄ կենսագրէ, գոնէ նշէ այն պարտադիր եւ ընտրուած ճամբորդութիւնները՝ Լիբանանէն Արժանթին, ապա Միացեալ Նահանգներ, որոնք կազմեցին քեզ: Ո՞ր ուղիները, հանդիպումները, ուսումնական եւ այլ փորձառութիւնները, հարուածներն ու փորձութիւնները կարելորդ դեր մը ունեցան Յակոբ Կիլլիճեանի թրծումին, ձեւաւորման, սարքումին մէջ:

ԶԻՍ կազմաւորելու ճամբուն վրայ առաջին պարտադիր ճամբորդութիւնը ծնունդէս շատ առաջ պատահած է. կէս դար առաջ: Հայրս Սիսէն մեկնած

է Ատանա, Մերսին, ու անկէ նաւով՝ Պէյրութ: Չիս դրոշմած է իր յիշողութիւնը այն մասին, թէ ինչպէս Կիլիկիայէն հեռացող ֆրանսական նաւուն վրայ հազարաւոր ժողովուրդը դարձած էր դէպի ցամաք, ու հեռացող նաւուն հետ երգած՝ «երբ որ բացուին դռներն յուսոյ՝ ... ցանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա»: Ատիկա ինծի համար աղէտը վերածած է անձնական փորձառութեան, ոչ թէ քարոզչութեան կամ քաղաքականացման մը հակազդեցութեան:

Յետոյ՝ երկու փամփուշտահար ծնողներով Արժանթին գաղթ տասնը-հինգ տարեկանիս, աչքս ետ, բայց նաեւ չնաշխարհիկ մթնոլորտի մը ծանօ-

թացում: Ամենէն կարելորը ասիկա չէր սակայն, ոչ ալ Միացեալ Նահանգներ փոխադրութիւնս չափահաս դառնալէս ետք՝ 2001ին: Ամենէն կազմաւորիչը, գոնէ ենթակայական իմ հայեացքովս, համալսարանական ուսմանս աւարտին Եւրոպա ու Հայաստան քառամսեայ ուղեւորութեանս ընթացքին ամիս մը Վենետիկի ծանօթացումս էր: Աշխարհայեացք փոխող բան մը եղաւ ինծի համար. տեսաբանութիւն կարդալէն առաջ էր որ հոն սորվեցայ՝ գեղեցկութիւնը կարելի է ստեղծել, դիզել, խճողել՝ առանց որեւէ

[...] գեղեցկութիւնը կարելի է ստեղծել, դիզել, խճողել՝ առանց որեւէ նպատակի բացի գեղեցկութենէն, անդին՝ բնականաբար հետապնդուող այլեւայլ շահերէ:

նպատակի բացի գեղեցկութենէն, անդին՝ բնականաբար հետապնդուող այլեւայլ շահերէ:

Հոն է որ գտայ զարմանքը որպէս մարդ Էակի թերեւս առանցքային հաճոյքը. զարմանք տեսածիդ դիմաց, ըմբռնածիդ դիմաց, նոյնիսկ զարմանք՝ զարմանքը փորձընկալելու կարողութեանդ եւ կարելիութեանդ դիմաց: Այդ ալ եղաւ առանցքը մասնագիտութեան փոփոխութիւններու, գրողներու գործերը արժեւորելու, նոյնիսկ անոնց հետ հարազատութիւն մը զգալու՝ երբ այդ նոյն զարմանքը գտնէի իրենց իսկ գրական նայուածքին մէջ, ինչ որ հաւանաբար գլխաւոր կապս է Պըլտեանի գործին:

ՔԱՆԻ մը ասպարեպի մէջ աշխատած ես: Անոնց մէջ կարգացուցած ես հրմտութիւններ՝ գրականութեան, լեզւաբանութեան, համակարգիչներու, ասպա նաեւ պիզնէսի, գրաբարի, մշակութային վերլուծումի մասին: Ինչը լքել ստիպուած ես, ինչը ձեւով մը պահած, մէկտեղած, եւ այս վերջինները ինչպէ՞ս լծած ես գործի, ներկայի ու մօտ ասպագայի աշխատանքներու մէջ:

ՏԱՐՕՐԻՆԱԿ պատասխան մը պիտի տամ: Գրեթէ ամեն ինչ ընելու, յաջողընելու սեւեռում ունեցեր եմ միշտ. անդիմադրելի մարտահրաւէր է կարծես որեւէ գործընթացի նուաճման կամ հմտութեան մղումը: Ինչ որ օրինութիւն եւ չարիք կը սեպեմ: Մասնագիտացումի դեմ դաւող բան մը, բայց միաժամանակ կեանքի տարբեր երեսներով զարմանալու, հիանալու, գանոնք ընդգրկելու փափաք մը: Գրականութիւնը սակայն եղած է միշտ ներկայ, մանկութենէն երագածս, ու ատիկա է որ գրպանի ողջախոհութեամբ ստիպուեր եմ «լքել», մասնագիտացման առումով՝ համալսարանական կազմաւորման տարիներուս, նոր վերադառնալու համար անոր երկու տասնամեակ ետք:

Ամէն պարագայի՝ կը խորհիմ թէ առաջին ուսումներուս մէջ ծանր կը շիռք ունեցած տնտեսագիտական, վիճակագրական, ընկերաբանական եւ օրէնսգիտական խորացումները պատճառ կ'ըլլան որ տարբեր հայեացքով դիտեմ գրական երկերը կամ գրական «շուկան»։ անոնց է որ կը պարտիմ դէ-

պի կիրառական լեզուաբանական կալ-
 ևած բերած կարգ մը առաջադրություն-
 ներս, ինչպիսին են լեզուի վճռական
 զանգուածի (critical mass) եւ անկի-
 նադարձային թույլ (tipping point)
 կեդրոնական գաղափարները, կամ
 զուգալեզուության (diglossia) վերլուծ-
 ման մեջ խորշաւորման (compartment-
 alization) յղացքի շեշտումը, որ կու գայ
 շուկայավարական (marketing) տեսու-
 թիւններու ազդեցութենէն: Նոյնիսկ
 Սարաֆեանի գործին մեջ քառսի եւ
 ստեղծագործութեան առնչութեան եւ
 սփիւռքային ինքնութեան շեմային (li-
 minal) ըմբռնում դիտող վերլուծումս
 կու գայ ընկերաբանական դրոյթներէ:
 Շեմային փուլի կառուցագուրկ վիճա-
 կի ընձեռած բեղունութեան՝ այսինքն
 քառսի դրականութեան իր պնդումին
 մասին ընթերցումս եւս դիտած եմ տե-
 դեկաբանութենէն (ատկէ առաջ ջեր-
 մոտականութեան՝ thermodynamicsի
 նշանաւոր օրէնքէն) սերած անորոշու-
 թեան կամ անկանխատեսելիութեան
 (entropy) յղացքի պրիսմակէն: Վարչա-
 գիտական, յատկապէս որոշման կամ
 խաղի տեսութեան հետ շփումին հետ-
 քերն են ահա, որ թափանցած են գրա-
 կան ընկալումներու: Հակառակն ալ
 ճիշդ է. գրական ու փիլիսոփայական
 նայուածքը մեծապէս հարստացուցած
 է ատենին՝ կազմակերպական կամ
 տեղեկարհետագիտական (IT) խոր-
 հորդատուութեան գործունէութիւնս:

*ԲԱՉՄԱԹԻԻ նշանակալից աշխա-
 տանքներէն մէկն է առանցքային
 դերը ԻԲՆԵՍՔՈյի արեւմտահայերէ-
 նի իբր վտանգուած լեզու ճանաչման*

*հարցի պարագային: Կրնան ամփո-
 փել թէ ինչպէս զնահատեցիր իրավի-
 ճակը, եւ ինչ ձեւով դուն ու թերեւս
 «Կիւլպէնկեան» հիմնարկութիւնը մօ-
 տեցում ընտրեցիք այդ ճանաչումին
 հետեւող գործունէութեան համար:*

Եթէ չեմ սխալիր, 2008ի դեկտեմբերին
 է որ տեղեկագիր մը յանձնեցի ԻԲՆԵՍ-
 ՔՈյին՝ արեւմտահայերէնի ընդհանուր
 վիճակին արժեւորումը կատարելով
 ըստ ԻԲՆԵՍՔՈյի լեզուի վտանգուա-
 ծութեան մասին մասնագիտական
 փաստաթուղթի դատանիչերուն՝ միջ-
 սերնդային լեզուական փոխանցում,
 խօսողներու բացարձակ թիւ եւ ընդհա-
 նուր բնակչութեան մեջ համեմատու-
 թիւն, լեզուական տիրոյթներու գործա-
 ծութեան տեղաշարժ, նոր տիրոյթներու
 եւ հաղորդամիջոցներու հակազդեցու-
 թիւն, լեզուի ուսուցման եւ գրաճանա-
 չութեան համար նիւթերու առկայու-
 թիւն, կառավարական եւ հաստատու-
 թենական լեզուական քաղաքականու-
 թիւններ եւ կեցուածքներ՝ ներառեալ
 պաշտօնական իրավիճակ եւ գործա-
 ծութիւն, համայնքի անդամներու կեց-
 ւածքները իրենց սեփական լեզուին
 հանդէպ, եւ ի վերջոյ՝ լեզուի առնչու-
 թեամբ փաստագրական գրականու-
 թեան առկայութիւն: Ասոնցմէ իւրա-
 քանչիւրը ուսումնասիրեցի հայախօս
 բնակչութիւնը բաժնելով հինգ ենթա-
 խումբի՝ մերձարեւելեան, եւրոպական,
 լատինամերիկեան, իսկ ԱՄՆի, Գանա-
 տայի եւ Աւստրալիոյ համայնքները՝ եր-
 կու ճիւղաւորումով. 70ականները կան-
 խող գաղթականները եւ միւս կողմէ
 յետ-70ական գաղթականութիւնը, որ

յատկապես լիբանանեան պատերազմէն ետք բոլորովին տարբեր յատկանիշներով համայնքներ կազմած էր:

Այս վերլուծման արժեւորումով, հինգ ենթախումբերէն իւրաքանչիւրը վտանգուածութեան տարբեր աստիճաններ կը պարզէր վերոյիշեալ ինը դատանիշերէն ամէն մէկուն պարագային, այսինքն 45 տարբեր «նիշեր» կային: ԻԲՆԵԱԲՈՆ 2010ին է որ բոլորը միախառնելով որոշեց վտանգուածութեան հինգ աստիճաններէն միջին աստիճանը տալ արեւմտահայերէնին՝ «որոշապէս վտանգուած», ինչ որ գլխաւորաբար վերը յիշած ենթախումբերէս հինգերորդին՝ արեւմտեան յետ-70ական գաղութներու վիճակին կը համապատասխանէր, մինչ եւրոպականն ու լատինամերիկեանը մօտաւորապէս չորրորդ՝ «խստօրէն վտանգուած» ի յատկանիշները կը պարզէին, իսկ արեւմտեան նախորդ գաղթականութիւնը մեծ մասամբ կը մտնէր հինգերորդ՝ «ճգնաժամային վտանգուածութեան»

[...] լեզուն է որ պէտք է մեզ պահէ ու մարդ պէտք է կարենայ հպարտ գգալ ինք իրմո՛վ, այդ լեզուով իր արտադրածո՛վ:

դասակարգումին մէջ: Մերձարեւելեանները, համաձայն վերի դատանիշերուն, առաջին («ապահով») եւ երկրորդ («խոնկ») դասակարգերէն յատկանիշներ ունէին:

Հաւանական է, որ երկրորդ եւ երրորդ՝ ժողովրդագրական դատանիշերը որոշադրած ըլլան վերջնական դասակարգումը, որովհետեւ հինգ ենթախումբերէն չորսին ու դարձեալ

բացարձակ թիւի մօտ 80 առ հարիւրին մօտ տիրական էին երրորդին յատուկ («որոշապէս վտանգուած») կամ աւելի վատթար յատկանիշներ, իսկ առաջին երկու դասակարգումներուն համապատասխանող ենթախումբը 20-25 առ հարիւր կը կազմէր, անշուշտ միշտ մօտաւոր՝ յարաբերական թիւերով, տրուած ըլլալով վիճակագրական տուեալներու աղբատուութիւնը:

Յաջորդ տարիներուն «Կիւլպէնկեան» հիմնարկութիւնը Ռազմիկ Փանոսեանը նշանակեց որպէս հայկական համայնքներու բաժնի տնօրէն: Չեմ չափազանցեր ըսելով, որ ատիկա հիմնական՝ անկիւնադարձային հետեւանքներ ունեցաւ արեւմտահայերէնի հետագայ պաշտպանութեան առումով, որովհետեւ բացայայտ է, որ վերջին տասնամեակին այդ (օտար) հաստատութիւնն է գլխաւոր նեցուկը մեր լեզւին՝ կանխագոյիչ (proactive) գործունէութեամբ, բազմակողմանի ծրագրերով եւ մեր չարչարուած բառով՝ նպատակաւաց աշխատանքով. մեղք որ այս եզրի «աժանացումը» գեղջած է անկէ այստեղ ուզած իմաստս՝ laser-focused-ը, անշեղ, «լազերային» կեդրոնացումը այդ նպատակին վրայ, որ զըժբախտաբար բացակայ է մեր ազգային եւ մշակութային հաստատութիւններու տեսլականներուն մէջ՝ անկախ հոս ու հոն պլպլացող փոքրաթիւ եւ փոքրածաւալ նախաձեռնութիւններէ (երբեմն՝ «չուզելով», «բան մը» ըրած ըլլալու եւ յայտարարելու համար):

Ճիգերս որոշ չափով միաւորած եմ «Կիւլպէնկեան»ի հետ, գործակցելով իրենց հետ ու վայելելով իրենց նեցուկը

կարգ մը կարեւոր ծրագիրներու, ինչպէս օրինակ Ստեղծարար գրաճանաչութեան դասընթացք-աշխատանոցներու շարքը UCLA-ի մէջ, ուր տեղաձին անձեր արտադրած են ցարդ բազմա-հարիւր կտոր ստեղծագործութիւններ հայերէնով:

ԿՐՁՐԵԱ ԵՒ ԽԱՄԱԿԱՐԱՆՈՒՄԻ ՄԷՋ ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵՂՈՒ ԿՐՁ ՊԱՍԱԼԱՆՈՒՄ, ՆԱԽԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԳՐԵԼ, ԱՆՍՈՎՈՐ ԱՐՊԻՆՔՆԵՐՈՒ: ՁԵՒԱՈՐԱԾ ԵՒ CREATIVE LITERACY, ԱՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾ ԳՐԱՃԱՆԱՇՈՒՄԻ ԵՐՊԱՏՎՈՒՄ ԵՒ ԿԻՐԱՊՈՒՄ: ԽՆՊՐԵՄ ՄԱՆՐԱՄԱՆՆԷ:

«ՍՏԵՂԾԱՐԱՐ ԳՐԱՃԱՆԱՇՈՒՄ» կոչած իս մօտեցումը որոշ չափով կը շրջէ լեզուի աւանդական ուսումնառութեան ընթացքը: Փոխանակ նախ կատարելագործելու լեզուի ձեռքբերումը ու յետոյ զայն գործարկելու, շեշտը կը դրուի լեզուով ինքզինք «իրագործելու»՝ ատով կատարուած (նոյնիսկ թերի) ստեղծագործութիւններով հպարտ ըզգալու, եւ այդ փորձառութեան ներշնչումով՝ անկասելի մղումով վերադառնալու, լեզուի պտուղները համտեսելու եւ անոր հետ յարաբերելու. գիրքեր կարդալու եւ շարունակ գրաւոր կերպով արտայայտուելու, ու այդ գործընթացին մէջ հետզհետէ տիրապետելու լեզուի կանոններուն:

Հիմնաւորուած է գործակալութեան դերի շրջման վրայ: Մեզի սորվեցուցած են որ պէտք է լեզուն պահենք ու հպարտ ըլլանք այդ լեզուի գոյութեամբ՝ կարծես որպէս արտաքին առարկայ մը. իսկ վերը նշած մօտեցումը

կը պնդէ, որ լեզուն է որ պէտք է մեզ պահէ ու մարդ պէտք է կարենայ հըպարտ զգալ ինք իրմով, այդ լեզուով իր արտադրածով:

Կ'ենթադրէ դադրիլ լեզուին վերաբերելէ որպէս սրբազան իր, սրբատուփի մէջ պահուած, որ պիտի նշանակէր միայն որոշ «տաղաւար»ներու անոր մօտենայ, օրհներգել, ու ետ՝ գործիդ նայիլ: Լեզուի աւանդական ուսուցումն ալ ատոր հետեւած կրնայ ըլլալ, այսինքն անվերջանալի դասաւանդում անոր «ծէսերուն»՝ քերականութեան, ուղղագրութեան, բնաւ չհասնելով անոր գործածութեան (անգամ լիբանանահայ երկրորդական աւարտած մարդոց պատճառելով լատինատառ իմակել կամ բջիջային պատգամ գրել, խու-

[...] ԼԵՂՈՒՆ «ԱՊԱՍՐԲԱԳՆԵԼ», ՎՎԱԽՆԱՅՈՒՎ ԳԱՅՆ ԳՈՐԾԱԾԵԼԷ (ԳՈՐԾԻ ԱԾԵԼԷ՝ ՓՈԽԱՆԱԿ ԱՆՈՎ ԳՐԱՊԻՐՈՒ ՄԱԺԱՆԱԿԻՐ ԳՈՐԾԻ ՎԵՐԱԾԵԼՈՒ):

սափելու համար սխալներէ): Ուրեմն լեզուն «ապասրբացնել», ՎՎԱԽՆԱՅՈՒՎ ԳԱՅՆ ԳՈՐԾԱԾԵԼԷ (ԳՈՐԾԻ ԱԾԵԼԷ՝ ՓՈԽԱՆԱԿ ԱՆՈՎ ԳՐԱՊԻՐՈՒ ՄԱԺԱՆԱԿԻՐ ԳՈՐԾԻ ՎԵՐԱԾԵԼՈՒ):

Այսինքն՝ դիմել լեզուին ո՛չ թէ որպէս պարտականութիւն, այլ ընտրելով զայն, որ կը պատահի երբ անհատական կարիքը կ'ունենաս ատոր: Իսկ ընտրութիւնը կը պատահի սիրելով, ու սիրելու համար պէտք է կարդալ որակաւոր գրականութիւն, այլ ոչ բացառաբար պարտականութեան եւ «հայեցիութեան» մղող քարոզներ: Հպարտութիւնը գրեթէ կրնաս շօշափել երբ այս ուսանողները կարդան բարդագոյն,

խորթին, սակայն խելացի գրութիւններ, ինչ որ առնչութիւն մը կը հաստատէ մտաւորական կամ գեղագիտական այդ փորձառութեան եւ անոր տանող գործիքին՝ հայերէնին միջեւ, առանց վախնալու «դեռ այդ մակարդակը չունին» անպտուղ զգուշացումէն: Յետաքրքրական է, որ մեր ուսումնասի-

[...] անհատին ծառայելու համար՝ լեզուն պետք է վերաբերի անհատի ամբողջ աշխարհին.

րած հեղինակներուն մեծ մասը բոլորովին անծանօթ անուններ են տասը տարին աւելի հայերէնի ուսումնառութիւն կատարած ուսանողներու. Պըլտեան, Սարաֆեան, Նարեկացի, Օշական եւ այլն: Նոյնպէս, թարգմանաբար, օտար գրողներ, որպէսզի խորանայ այն գաղափարը, թէ հայերէնը ամբողջ աշխարհին հետ յարաբերելու կամ զայն ըսելու եւ ընկալելու լեզու է:

(Չուարճալի օրինակ մըն է շուրջ տասնհինգամեայ սովորութիւնս ամէն տարի նոյեմբերին՝ առտուան ժամը 5ին իմանալ գրականութեան Նոպէլեան նոր մրցանակակիրին անունը, ժամը 8էն առաջ հատուած մը գտնել անկէ, թարգմանել հայերէնի, ու նոյն օրը ժամը 11ի դասընթացքիս մէջ բաժնել, կարդայ, վերլուծել, շատ աւելի առաջ, քան այդ նոյն ուսանողները թերեւս ընեն ատիկա անգլերէնի կամ համեմատական գրականութեան դասընթացքներուն): Պատգամը այն է, որ հայերէնը կարիքը չունի միւսներուն ետեւէն երթալու, ոչ թէ յիսուն կամ ութսուն տարի ուշ, այլ նոյնիսկ՝ շաբաթ մը:

Միւս կողմէ, անհատին ծառայելու համար՝ լեզուն պետք է վերաբերի անհատի ամբողջ աշխարհին. եթէ ուսանողը վարժուած է հայերէնով արտայայտուելու միայն ցեղասպանութեան եւ Արարատի մասին, կը նշանակէ որ մնացեալ տիրոյթներու մէջ լեզուն մեռած է իրեն համար, ու այդ տիրոյթներուն մէջ (սիրային, սեռային, փիլիսոփայական, մահու եւ կենաց եւ այլն ու այլն) ան չի կրնար ինքզինք իրագործել հայերէնով: Ուսանողին միտքը բաժնուած է խորշերու, եւ այդ խորշերէն միայն մէկ քանին է որ հայերէնին կը պատկանին (անցեալը, պապերը, ծեսերը): Ուրեմն հիմնական մասն է ծրագրին՝ ուսանողներու լեզուական ապախորշաւորումը, հրաւիրելով աշխարհը որ մուտք գործէ հայերէնի խորշերուն մէջ: Ուշագրաւ է, նոյնիսկ ապշեցուցիչ՝ դիտել իրենց փորձագրութիւնները կամ ստեղծագործութիւնները կարդացող ու լսող ուսանողներու դեմքի արտայայտութիւնները, երբ կ'անդրադառնան որ կեանքի կամ լոյսի կամ եսի կամ գեղեցկութեան մասին կաղացող հայերէնով անգամ կը փիլիսոփայեն, յանկարծ ընդհատելով ու ըսելով՝ «այս բաները անգլերէնով անգամ չեն ըսած», կամ՝ «չէի գիտեր որ ասոնք հայերէնով ալ կարելի է ըսել»: Հոն է որ կը պատահի լեզուի *խրաջումը*: Իւրացնողը ընդհանրապէս կը սիրահարի լեզուին, ու ատկէ ետք արդէն ինքն է ընթերցում ու քերականութիւն փնտռող ու կատարելագործողը: Մէկ խօսքով, լեզուն մեծ հօր «աֆերիմ»էն աւելի՝ ենթակայի ներքին հրճուանքով է որ պիտի դառնայ կենսունակ:

Գործնական շարժառիթներով է որ սկսած էի ատենին այսպիսի փորձարկումներ կատարել: Մեր դասընթացները 10 շաբաթ կը տեւեն միայն, եւ ուրեմն արդիւնաւետութեան հարց մը կայ. ինչպէս այդ կարճ միջոցին նոր մօտեցում մը որդեգրել տալ՝ տասը տարի ուսումնասիրութենէ անցած անձի մը, այնպէս մը որ կարենայ անկախ կերպով շարունակել՝ ուրիշ դասընթացքի մը եւս չհետեւելու պարագային:

Կան «քիչ մը հայերէն սորվինք»ով կամ «ուղղագրութիւնս կ'ուզեմ բարելաւել» ըսելով եկողներ: Չարմանայի է, որ բացարձակ պապանձում կը տիրէ երբ հարցնեմ՝ «երբ ոչ մէկ գիրք կարդացած ես, ու գիրք կամ յօդուած գրելու նպատակ չունիս, ինչո՞ւ կ'ուզես բարելաւել ուղղագրութիւնդ»: Որովհետեւ այդ բարոյական պարտքն է որ իրենց ներշնչուած է տարիներով, առանց բո՛ւն նպատակին՝ լեզուով սպառող կամ արտադրող ըլլալու ձգտումին: Կայ նաեւ նորախօսներու պարագան. անոնք լեզուին՝ այդ լեզուով տըրուող գրականութեան սիրահարելով զայն կ'որդեգրեն հայերէնի կատարեալ անգիտութենէն սկսելով, անոր կը փարին նպատակի գիտակցութեամբ: Շատեր կը ստեղծագործեն, երբեմն հատորի ծաւալով: Նախ կարծեցի՝ հրաշքի պէս բան մըն է, որ եղաւ. բայց երբ երկրորդը, հինգերորդն ու յաջորդները կու գան, կը նշանակէ որ այս երեւոյթներուն տեսաբանական բացատրութիւններ կարելի էր գտնել, ու աշխատեցայ նոր տեսութիւններ առաջադրելու նըպատակով:

ՀԱՅ մշակոյթի եւ յատկապէս գրականութեան ընդարձակ տարածքին մասին գրած ես, ընդգրկելով Սարաֆեանն ու Վեհանոյ Թեքեանը, Նարեկացին ու Պըլտեանը, եւն.: Անշուշտ իւրաքանչիւր գրող ու թեքսթ իրեն յատուկ մօտեցում կը պահանջէ, բայց ամէն մեկնաբան անխուսափելիօրէն ունի նաեւ գիտակցօրէն կամ անգիտակցօրէն ի պօրու, աւելի ընդհանուր ենթադրեալներ եւ կանխակարծիքներ, (հայ) թէ օտար գրականութեան ու մշակոյթի մասին: Անոնք ընթերցում կը ձեւաւորեն եւ փոխադարձաբար յատուկ թեքսթերու մեկնաբանութիւնը կը վերափոխէ գիտակից ու անգիտակից մօտեցումները: Խընդրեմ խօսէ քննադատական եւ տեսական մօտեցումներուդ եղաշրջման մասին, ըլլայ հայկական, սպանագիր կամ անկլօ-սաքսոն գրականութեան ոլորտներու մասին, տրուած ըլլալով որ գրած ես վերջինի Էպոս Beowulf-ի մասին:

ՈՐՊԷՍ իրաւ սփիւռքահայ, ես ալ մեծցեր եմ գրականութիւնը դիտելով ազգայինի, տոհմայինի, աղէտի ենթար-

[...] լեզուն մեծ հօր «աֆերիմ»էն աւելի՝ ենթակայի ներքին հրճուանքով է որ պիտի դառնայ կենսունակ:

կըլած անձի հաւաքական իտեալներէն մեկնելով: Մանկութեանս նոյնիսկ *Իլիական*ին շարժումներուն մէջ պատկերացնելով կամ երագելով հայն ու հայերը: Յետոյ բախտը ունեցայ հեռաւալու, ինչ որ ի վերջոյ մօտեցում են-

թաղրեց՝ հեռուէն ու հեռուի օտարներով կրցայ աւելի լաւ ճանչնալ այն, որ կը կարծէի գիտնալ, ու փոխուեցան անշուշտ մերիմներուն համեմատական արժեւորումները: Ատիկա չէր պատահած տակաւին գոնէ մինչեւ 18 տարեկան հասակս, այսինքն Արժանթին գաղթելէս երեք տարի ետք իսկ, քանի որ կը յիշեմ՝ այն ատեն է որ առաջին անգամ կարդացի Գրիգոր Պըլտեանէն քանի մը էջ, ու մէկ կողմ դրի ըսելով՝ «աս մարդը կամ գրել չի գիտեր, կամ ալ վրաս կը խնդայ կոր»: Ասիկա կու գայ անձէ մը, որ արդէն իսկ անյագօրէն կարդացած էր հարիւրաւոր (թերեւս հազարաւոր) հայերէն գիրքեր, ներառեալ Աճառեանի Լիակատար քերականութեան Ա. հատորը ու այլազան պիտանի ու անպետք բաներ:

Ինչպէս եղաւ, որ Պըլտեանը բարձրացաւ բարձրագոյն պատուանդաններուս վրայ: Անկիւնադարձային ոչինչ կը յիշեմ: Կը խորհիմ, թէ կանուխ համասարանական ընթերցումներս՝ յատկապէս մարդկային ուսմանց վերաբերող, քննական մտածողութիւն մշակեցին հետզհետէ: Յայագիտական գրականութիւնը շարունակել էի կարդալ գրեթէ առանց ընդմիջումներու, սակայն բաւական ուշ սկսայ տեսաբանական երկերով զբաղի, գրական, փիլիսոփայական եւ այլ կրթանքներէ, անշուշտ սպաներէնով եւ անգլերէնով: Անկէ ետք բնական բան մը եղաւ չտեսի պէս՝ Պըլտեան, Նշանեան գնահատել, Թեքեանի արդէն ծանօթ գեղեցիկ բառերուն ետեւ նորարար մտածումներ գրտնել, Սարաֆեանի մէջ ի վերջոյ «օտարահայ»ու ինքնութեանս հայրենակից

մը ու մխիթարութիւն գտնել: Նարեկացին հասկնալ կարծեր էի, նոյնիսկ կէսը թարգմաներ սպաներէնի, երբ դոկտորականիս համար հարիւրաւոր հատորներէ ետք ան ուրիշ պատկերով ու խորքով պարզուեցաւ դէմս, լուսաւորած կապաղովկիացի Յայրերէն, նորպղատոնականներէն ու միստիքներէն՝ արաբ ու անգլիացի, հուլանտացի, գերմանացի, սպանացի, բայց նաեւ Պաթայէն, յետկառուցողական մտածողութեան մշակողներէն, Լիոթարէն ու Տեռիտայէն եւ նոյնիսկ Պաթըրէն: Այդ լուսաւորումը ծառայեց Նարեկին մէջ գտնելու այնպիսի մտածումներ, որ իր գրչակից միստիքներէն ոչ ոք հաւանաբար փորձած ըլլար:

Տեսական մօտեցումներու ամենէն խորունկ բնաշրջութիւնները երբեմն հեղինակի մը ամբողջական գործէն կախեալ չեն ըլլար, այլ թերեւս փոքր մեկնաբանութենէ մը, որ քեզ յանկարծ լուսաբանելով՝ տարիներ ամբողջ կը պայմանաւորէ ժամանակակից կեանքի հասկացողութիւնը: Այդպիսին եղած է Տըլէօզի վերլուծումը զօրութեանականութեան (virtualité) մասին, որմէ մեկնած եմ, կարճ խելքովս, հասկնալու ներկայ աշխարհը՝ իր համաշխարհայնացումով, արհեստագիտութեան ազդեցութեամբ, ընթերցման ու *թեքսթի* յեղաշրջումով, նոյնիսկ ընկերային յարաբերութիւններու անսպասելի զարգացումներով:

ԿԱՅ հայ կամ ոչ հայ գրագէտ մը, կամ յատուկ թեքսթ մը, կամ քննադատական յոացք մը, տեսութիւն մը, որուն հանդէպ հիացումդ ու անոր հետ

երկարատև գոտեմարտությունը ձեռնարած են մօտեցումը տարբեր գրություններու, մշակոյթներու, մասնաւոր մեծ հարցերու մասին: Ո՞վ եւ ինչպէ՞ս: Նարեկացիի հետ ներգրաւումը եղած է արդիւնք, թէ՛ դրդապատճառ: Եթէ կ'ուզես համեմատական օրինակ մը, Յակոբ Օշականի ընթերցումը Մարկ Նշանեանի կողմէ, կամ Յէկէլի հետ Մարքսի մաքառումի պարագան:

ԺՊԻՏ՝ Ես ոչ Նշանեանին, ոչ ալ Մարքսին հետ համեմատություն ընելու պիտի ժպրիիմ: Հարցումին մասամբ պատասխանեցի նախորդին մէջ Տըլէօզէն անկիւնադարձային լուսաւորումով: Իսկ երկարատև կապը կամ գոտեմարտութիւնը Նարեկացիին հետ է:

Քիչ թէ շատ Նարեկ տեսած ու լսած պատանիի մը համար միշտ կը մնար անոր «փակ» տողերը բանալու հրամայականը: Անգրագետ մէկը անգամ անմիջապէս պիտի հմայուէր անոր ձայներով: Ըսի քիչ առաջ, որ անոր կէսը անգամ թարգմաներ էի սպաներէնի. չըսի, որ յետոյ ստիպուէր էի ատիկա թափելու աղբաման, երբ ընթերցումներուս խորացումով հասկցեր էի իրմէ բան հասկցած չըլլալս: Օրինակ՝ այդ մարդը շատ խելացի կը թուէր նոյն բաները կրկնած ըլլալու համար, ու առկայ բացատրութիւնները չէին բաւարարեր զիս: Համոզուեցայ, ի վերջոյ, որ հաւանաբար կարելի չէր իր գրութեան մէջ հոմանիշներ գտնել, բան մը, որ խուսափեր էր թարգմանիչներու մեծամասնութեան ուշադրութենէն: Իր բաներու իւրաքանչիւր տարբերակին ե-

տեւ կայ վստահաբար յղում մը աստուածաբանական կամ փիլիսոփայական դարաւոր վիճարկումի մը, որ՝ օրինակ, Նագիանզացի մը կամ Նիւսացի մը մանրամասն կարդալէ ետք կը լուսաբանուի, կամ թերեւս դարեր ետք գրուած Ռոյզբրոէթի համեմատութենէն ետք յանկարծ կը յայտնուի իբրեւ նոր յղացք: Թարգմանիչներ «լուսեղէն»ը վերածեր են «լուսաւոր»ի, երբ մէկը աստուածային բնութիւն կը նշէ (Գրիգորի կեդրոնական թիրախը), միւսը՝ մարդկային: «Լուսասահման»ն ալ եղեր է լուսաւոր, երբ երկար որոնումէ ետք կ'անդրադառնաս՝ Աստուծոյ մարդե-

[...] Նարեկացին [...] Է որ մտքիս մէջ կը յաճի երբ կը մտածեմ գրութեան միջոցաւ, գրութեան ընդմէջէն, գրութեամբ իսկ բանաստեղծի աստուածացման ձգտումին մասին, որ Վարուժանի հիմնական մղումն է ու ստուարաթիւ քերթուածներու նիւթը:

ղութեան վայրը խորհրդանշող արգանդին կ'ակնարկէ, նոյնպէս կեդրոնական յղացք՝ մարդեղութեան հակառակ ուղղութեամբ ընթացք կայացնել փորձող բանաստեղծին համար:

Անշուշտ Նարեկացիին պիտի ձեւաւորէր ապագայ մօտեցումներս: Ինքն է որ մտքիս մէջ կը յաճի երբ կը մտածեմ գրութեան միջոցաւ, գրութեան ընդմէջէն, գրութեամբ իսկ բանաստեղծի աստուածացման ձգտումին մասին, որ Վարուժանի հիմնական մղումն է ու ստուարաթիւ քերթուածներու նիւթը: Տեռիտան միայն նորօրեայ բառամըթերք կը գումարէ ատոր վրայ երբ կը քննարկէ արեւաքերթողական (helio-

poetics) կոչածը: Չես կրնար ատկե խուսափիլ երբ փորձես տարբերութիւնը հասկնալ Վարուժանի «Բեգաս»ին եւ Սարաֆեանի «Յրահաւ»ուն, ու այսպէս շարունակ:

1999ին շատ հետաքրքրական յօդուած մը հրատարակեցիր Յայկազեան Յայագիտական Յանդէսին մէջ, «Ցանցակերպ հաղորդակցութիւն, սփիւռք եւ մշակոյթ» խորագրով, հեռատես, նաեւ բառակերտ գրութիւն մը: Տառացիօրէն թարգմանելով անգլերէնէն, խնդրեմ վերայցելէ (revisit) պայն ու ըսէ թէ ինչպէս կը գնահատես ցանցայինին ներկայ դերը համահայկական ոլորտին մէջ: Յատկապէս (բայց ոչ միայն) կը խնդրեմ վերաբժենորէ վերլուծումը Յայաստանի եւ Սփիւռքի համապարգսման, co-evolutionի մասին:

ՅՈՒՆ առաջարկեր ու փաստարկեր էի «կարծական, կարծականութիւն, կարծականացում» եզրերը virtual/-ity/-izationի համար: Այնքան պինդզլուխ չեմ՝ քսանհինգ տարի ոչ ոքի կողմէ որդեգրուելէն ետք (միթէ չկարդացուելէ ետք), ատով շարունակելու, այնպէս որ վերադարձեր եմ դասական «գօրութենական»ին (որ ըստ իս մասամբ կը շփոթուի potential/-ity-ի որոշ երանգներու հետ), կամ նաեւ «կարողական»ին: Այստեղ առժամաբար պիտի վերակենդանացնեմ կարծականը:

Յօդուածը գրուած էր 1998ին, երբ դեռ ոչ Google կար, ոչ ձեռքի համակարգիչ/բջիջային ու կիրառաշարեր (apps), ոչ YouTube, ոչ ալ առցանց հան-

դիպումներու կարելիութիւն: Այնտեղ նախատեսուած կարողականութիւններէն շատերը իրականացած են: Անոնց կարգին, ժխտականներէն՝ կ'ըսէի թէ տեղեկատուութեան դեմ պետական արգելքները անկարելի դառնալով՝ պիտի յանգէին ապատեղեկութեան ողորդումի, որ այսօր տիրական թեմա է, նոյնիսկ Յայաստանի մէջ: Դրականներէն՝ միջնորդութեան չբացումը որոշ չափով իրականացած է (թերթեր, մշակութային փոխանակումներ, Ամազոն, պլոկ, Ինսթակրամ եւ այլն). պանդխտութեան կարծականացումը մասամբ միայն իրագործուած է. մարդ կայ որուն մէկ ոտքը Յայաստան է, միւսը Ամերիկա կամ այլուր:

Կ'ըսէի թէ «խնդրական վիճակի՝ ապահողայնացման «ընթերցումը» կամ ապախնդրականացումը կամ լուծումը իրակերտման միջոցաւ կը յանգի ըստեղծագործութեան, այսինքն կարծական (virtual) տարածքի վրայ վերահռչայնացման»: Այդ կարելիութիւնը ըսփիւռքի պարագային փոքր չափով միայն իրագործուած է, որովհետեւ 25 տարի առաջուան այն հաստատումը թէ հոլովոյթը «կարծական չսփիւռքուածութեան» կրնայ առաջնորդել, չէր նախատեսեր որ՝ այո, հակառակ ըսփիւռքի կարծական «փոքրացում»ին եւ Յայաստանի հետ հեռաւորութեան շեշտակի նուազումին, միւս ազգերուն ալ աշխարհատարած սփիւռքումը մեր վրայ խաչածեւոյ հետեւանքներ պիտի ունենար. ձեւով մը մեզ կողմացուցեր էի այդ հետեւանքէն: Այսինքն, երբ մէկ կողմէ սփիւռքը յարաբերաբար կը լուծարուի որպէս աշխարհագրական հե-

ռաւորութեամբ վայր(եր) ու կը շեշտուի կարծրականացած սփիւռքը, միւս կողմէ՝ ընտրողութեան համատարած մըղումով, հայն ալ պիտի ընկերանար միւս ազգերու սփիւռքումին, դիմելով այլուր՝ Հայաստանէն եւ աւանդական սփիւռքներէն:

Ցանցայինը համահայկական ոլորտի մէջ, ներառելով՝ Հայաստանի եւ սփիւռքի համագարգացման կարողականութիւնները, հետզհետէ աւելի տարողունակ կարելիութիւններ կ'ընծեռէ, որոնցմէ տակաւին փոքր մէկ մասը միայն կ'օգտագործուի: Ծանրագոյն խընդիրը, իմ կարծիքով, սփիւռքի «փոքրացում»ին դիմաց Հայաստանի բնակչութեան կողմէ աշխարհի փոքրացման ընկալումն է, որ հայաստանցիին համար կ'ենթադրէ ոչ միայն երեք միլիոն հայերէ՝ այլ միլիառաւոր մարդոց շուկայի կողմէ սպառումի կարելիութիւնը, որուն մաս կը կազմէ նաեւ աշխարհագրականօրէն այդ վայրերուն մօտենալու ձգտումը: YouTubehi մէջ, օրինակ, կարելոր թիւ կը կազմեն հայաստանցի երգչուհիներ, որոնք գրեթէ զուտ ցանցային միջոցներով միլիոնաւոր ունկնդիրներ գրաւած են, տարբեր լեզուներով, ու յետոյ փորձած մօտենալ անոնց՝ տեղափոխուելով Փարիզ, Հռոմ կամ այլուր: Նոյնը՝ արուեստի, գիտութեան, առեւտուրի կամ ճարտարարուեստի այլ բնագաւառներու մէջ:

Հարկ է վերամտածել այն, թէ այսպիսի պայմաններու մէջ ինչ ձեւով կարելի է խորշ մը (niche) գտնել ու զարգացնել, որպէսզի տեղական մշակոյթ մը պահպանելութեամբ (sustainability) օժտուի եւ տնտեսական ու ժողովրդ-

դագրական գետնի վրայ կարենայ մրցիլ դուրսի՝ *յաւելեալ* յաջողութեան, բարգաւաճութեան, համբաւի հրաւերին հետ: Տրամաբանական է որոշ կազմակերպութիւններու, ինչպէս նաեւ պետական մակարդակի վրայ այս տիպի մտասուեռումը՝ թէեւ շատ անգամ գործնականի անցումը թեական ըլլայ. այնուամենայնիւ՝ նկատի առնելով համաշխարհային մակարդակով կարծականացումի ամենակոյլ մղումը, դժուար թէ ատիկա բաւարար ըլլայ. այսօր գերզարգացած Իսրայէլէն անգամ տասնեակ հազարաւոր արտագաղթողներ կան, շատերը մեր թաղին մէջ, որոնք այդ *յաւելեալ*ը կը փնտռեն:

Անգամ մը եւս՝ լուծումին երկրորդ թելը պիտի ըլլայ սփիւռքը եւս գօտեպնդել, փոխանակ զայն լքելու, որպէսզի կարենայ ընդունիլ հաւանական —որքան ալ ակամայ—արտահոսքեր: 1999ի յօդուածով կ'ըսէի՝ եթէ աշխարհը կը դիմէ դէպի «բազմաթիւ ու բազմազգ սփիւռքներու եւ զիրար խաչածեռող մշակութային համայնքներու ցանց մը», այդ կացութեան մէջ հայ սփիւռքի «դերը պէտք է ըլլայ վերբանի իր փորձառութիւնը արժեցնել», մանաւանդ որ—աւելցնեն այսօր—այդ կացութիւնը՝ հակառակ մեր լաւագոյն ու դեռ չգործադրած ճիգերուն, հաւանաբար աւելի եւս տկարացնէ Հայաստանը: Ուժեղ սփիւռք մը այդ պարագային գլխաւոր երաշխիքը պիտի ըլլար անոր ու այս մշակոյթին:

ԱՆՑԵԱԼԻՆ, չեմ յիշեր որ թուակահին, արտայայտուած ես ոչ միայն լեզուի եւ գրականութեան առանցքային

*դերերու մասին, այլ նաեւ համայն-
քային կառոյցներու, օրինակ երբ
սպաններէն կը գրէիր առաջարկ մը
համայնքային հաստատութիւններու
նապմավարական դերին մասին (Pro-
puesta para un estudio estratégico de
las instituciones comunitarias armenias): Այս հարցերը կը մնան հրա-
տապ, սակայն ներկայիս մեր «կա-
ռոյցներ» հասկացողութիւնը պար-
տաւոր է ընդգրկել ոչ միայն կուսակ-
ցութիւններ, եկեղեցիներ ու Բարե-
գործական, այլ նաեւ երկակենցաղ
հիմնարկներ, յատկապէս համալսար-
աններու հայագիտական ամպիոն-
ները, ապա նաեւ անկախ մշակու-
թային ու քաղաքական կառոյցներ,
անզիսալէզու եւ հայալէզու մամուլ,
բազմալէզու մետիաներ, այլազան
մարպերու մէջ գործողներ, օրինակ
«Չօրեան» հիմնարկը, Armenian As-
semblyն, Մասաչուսեցի NAASRը, եւ
բազմաթիւ ուրիշներ ուր տարբեր
տեսակի աշխատանքներ կը տար-
ւին: Կը նշեմ Armenian Museum of
America, Armenian Cultural Founda-
tion, Project SAVE Armenian Pho-
tography Archives, Եւրոպայի «Յու-
շամատեան»ը եւ այլն: Ասոնք եւ ու-
րիշներ մեր բազմակենցաղ առօ-
րեան կը կերտեն: Ինչպէս պէտք է մօ-
տենանք անոնց ուսումնասիրման,
վերլուծումին, օգտակար քննադա-
տութեան:*

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ուսումնա-
վարչագիտական կեդրոնացում, կազ-
մակերպական տեսութիւններու ու-
սումնասիրութեամբ: Անկէ ի վեր է որ

աչքս ծակելու չափ զիս սկսած է տպա-
ւորել եւ խուճապի մատնել սփիւռքա-
հայ կազմակերպութիւններու մեծա-
մասնութեան հիմնական խնդիրը, որ
ըստ իս տեսլականի պակասն է: Կազ-
մակերպական տեսութեան մէջ տեսլա-
կանը կը ճշդէ, թէ ո՛ր կ'երթայ այդ
շարժումը, ոչ թէ լոկ *դէպի՝* այլ *մինչեւ*
ո՛ր պիտի ընթանայ կազմակերպու-
թիւնը. այսինքն վերջնական նպատա-
կը որուն համար կազմուած է: Այդ
տեսլականին կը համապատասխանէ
ռազմավարութիւնը (strategy), ըստ ո-
րուն կարելի է յստակ դարձնել թէ ինչ-
պէս պէտք է հասնիլ տուեալ այդ վերջ-
նակետին, ինչ ձեւերով: Այդ ձեւերն է որ
կը կազմեն մարտավարութիւնները, ո-
րոնց գումարը՝ յաջողութեան պարա-
գային, պիտի իրագործէ տեսլականը:

Այդ տեսլականն է, որմէ՝ հազուա-
դէպ բացառութիւններով, գուրկ ենք:
Տեսլականը երազանք չի կրնար ըլլալ,
այսինքն պէտք է ունենայ յարաբերա-
բար չափելի, անուանելի, շօշափելի ա-
պագայի մը ընթացքին իրագործելի
արդիւնքներ: Իսկ եթէ իրագործելիու-
թիւնը անորոշ ժամանակով յետաձգ-
ւած ըլլալ կը թուի (ինչպէս օրինակ
միացեալ, ազատ, անկախ Հայաստա-
նը), հարկ է միջանկեալ չափելի եւ իրա-
գործելի տեսլականներ ճշդել, որպէսզի
կազմակերպութեան շարժանիւները
դառնան արդիւնաւետ, գիտակից ուղ-
ղութեամբ: Տեսլականի պոտոր կամ
լպրծուն բնոյթ ունենալու կամ գաղա-
փարափօսական իտեալով սահմանա-
փակուելու պարագային, բնական հե-
տեւանքը այն պիտի ըլլայ, որ «*ուր»*ին
փոխարեն պիտի մնայ միայն «*ինչ-*

պէս»ը, որ չ'արտօներ արդիւնաւետութիւնը չափել: Յստակ օրինակ մըն է դպրոցներու պարագան, ուր տեսլականը ընդհանրապէս կ'ամփոփուի «ոգի» կամ «հայեցիութիւն» եզրերով, փոխանակ սահմանելու՝ օրինակ, այսքան համեմատութեամբ ուսանողներ հասցընել որոնք կարդացած ըլլան (կարդալու ճարտարութիւնը եւ փորձառութիւնը ստացած ըլլան) այսինչ քանակով ու որակով հայերէն գիրքեր, կամ այսքան համեմատութեամբ կարողական սպառողներ կազմել հայերէն մամուլի եւ գիրքերու, կամ այսինչ քանակութեամբ կարողական գրողներ պատրաստել հայերէն գրականութիւնը երկարած գելու համար (սպառողներ ու արտադրողներ արտադրելէ դուրս ինչ օգտակարութիւն ունի դպրոցը. սակայն այս վերջինը իմ անձնական համոզումն է): Ինչպէ՛ս չափել ոգի ըստւածը: Վերոյիշեալ վերացական տեսլականները շատ անգամ փախուստ մըն է որ կը պարտկեն հաշուետուութենէն, կամ ալ ապագայի անյոյս ընկալումի մը դիմաց մեքենական զբաղումներով (այսինքն «ինչպէս»ով) անկէ խոյս տալու ձեւ մը:

«Յուշամատենան»ը օրինակ մըն է յստակ տեսլականի, որուն իրագործման կը դիմէ արագ թէ դանդաղ՝ սակայն յստակ քայլերով: Խնդիրը այն է, որ դէպի անցեալ նայող կամ անցեալը որպէս առարկայ ունեցող տեսլականներն են որ ընդհանրապէս յստակ կը բանաձեւուին, իսկ միւսները՝ ներկան ու ապագան կազմաւորողները, որոնցմէ գլխաւորները դպրոցներն են կամ դպրոցատիպ ակումբները (երիտա-

սարդականներ), կը տառապին վերի թերիէն:

ԻՆՉՊԷՍ համայնքային կառոյցներու, նմանապէս հանրային ոլորտի (public sphere) մասին մեր հաւաքական մտածումը դեռ կը մնայ խակ, անտեսուած: Թուայնացուած մետփաներու աշխարհին մէջ գրականութիւն եւ գրութիւն կը գոյակցին աւելի մտերմօրէն քան անցեալին կը գոյակցէին հայ մամուլի եւ պարբերաթերթերու մէջ: Դիմատետրին մէջ յատկապէս: Ինչպէ՛ս պետք է մտածենք անոնց մասին եւ ինչպէ՛ս գործենք իբր պատասխանատու մտաւորականներ:

ԹՈՒՎՅԻՆ հաղորդամիջոցներու աշխարհը բնականաբար աւանդական հրատարակութիւններէն տարբեր յատկանիշներ պիտի պարզէր: Ատիկա այլազան տիպի պատճառներ ունի, որոնցմէ՝ հարցումիդ բնոյթը նկատելով, պիտի յիշեմ միայն մէկը: Ծանօթ է, որ թուային հաղորդամիջոցներու մեծ մասին տիրական աղբիւրը եւ ամենէն ազդեցիկ՝ թերեւս սկզբնական դերակատարը ամերիկեան կողմն է, ի տարբերութիւն աւանդական գրականութեան, ուր այլ մտածողութիւնները մեծ աւանդ եւ ազդեցութիւն ունեցած են: Իսկ ամերիկեանը վերջերս «պատասխանատու մտաւորական» հասկացութեան համար ունի իր ըմբռնումը, որ ակադեմական շրջանակներէն մեկնելով՝ շատ անգամ բռնանալու սաստկութեամբ կը պարտադրուի առցանց լեզուին վրայ, միայն որոշ բնագաւառ-

կը մղէ «Կիւլպէնկեան» հիմնարկութեան ծրագիրներու ետին կեցող Ռ. Փանոսեանի գաղափարները. նոյն խուճապն է որ զիս կը դրդէ տոնքիշոթային թուող նպատակներու հետապնդման՝ արեւմտածին անձերէ հայ գեղարուեստական գրականութիւն ստեղծողներու սերունդ մը կագմելու քիչ մը ցնորական ծրագրին: Նախ բացառութեան պէս մէկ հոգի երկու: Հոսանքի վերածուելու կարելիութիւնը սակայն կարծէք շօշափելի է, քանի մը թեկնածուներով ու ըստ երեւոյթին անոնց թիկունք ըլլալու կոչուած կառոյցներու սաղմնաւորումով. անշուշտ՝ ճվ՝ զարմանք, «հայապահպանում» հոլովող կառոյցներէ դուրս:

Յուսանք վարակիչ ըլլայ այնտեղ եւս: Վարակումներէն մէկը արդէն շօշափելի դարձաւ վերջերս, ստեղծումովը «Արփի» ոչ-շահաւետ հրատարակչութեան, որ պիտի հրապարակէ պատանի եւ երիտասարդ (ամէն տարիքի) ընթերցողներու ուղղուած հատորներ, պայմանաւ որ անոնք ըլլան անտիպ ու բնագիրը ստեղծուած ըլլայ արեւմտահայերէնով. փորձ պիտի ըլլայ հետեւիլ ամերիկեան հրատարակչական կարգ մը մեթոտներու, ինչ կը վերաբերի մեր մէջ չլուած՝ հեղինակի եւ խմբագրի վարձատրութեան եւս: Գաղափարը յղացողն ու գործը ղեկավարողը՝ Արփի Գրիգորեան եւս կը պատկանի վերոյիշեալ խաւին: ✱

ՄԱՐԿ ՆՇԱՆԵԱՆ

FRIEDRICH HÖLDERLIN

MNEMOSYNE

*Ein Zeichen sind wir, deutungslos,
Schmerzlos sind wir und haben fast
Die Sprache in der Fremde verloren.
Wenn nämlich über Menschen
Ein Streit ist an dem Himmel und gewaltig
Die Monde gehn, so redet
Das Meer auch und Ströme müssen
Den Pfad sich suchen. Zweifellos
Ist aber Einer. Der
Kann täglich es ändern. Kaum bedarf er
Gesetz. Und es tönet das Blatt und Eichbäume wehen dann neben
Den Firnen. Denn nicht vermögen
Die Himmlischen alles. Nämlich es reichen
Die Sterblichen eh an den Abgrund. Also wendet es sich, das Echo,
Mit diesen. Lang ist die Zeit, es ereignet sich aber
Das Wahre.*

*Wie aber Liebes? Sonnenschein
Am Boden sehen wir and trockenen Staub
Und tief mit Schatten die Wälder und es blühet
An Dächern der Rauch, bei alter Krone
Der Türme, friedsam; und es girren
Verloren in der Luft die Lerchen und unter dem Tage weiden
Wohlangeführt die Schafe des Himmels.
Und Schnee, wie Maienblumen
Das Edelmütige, wo
Es seie, bedeutend, glänzet mit
Der grünen Wiese
Der Alpen, hälftig, da ging
Vom Kreuze redend, das
Gesetzt ist unterwegs einmal
Gestorbenen, auf der schroffen Straß*

*Ein Wandersmann mit
Dem andern, aber was ist dies?*

*Am Feigenbaum ist mein
Achilles mir gestorben,
Und Ajax liegt
An den Grotten, nahe der See,
An Bächen, benachbart dem Skamandros.
Vom Genius kühn ist bei Windessausen, nach
Der heimatlichen Salamis süßer
Gewohnheit, in der Fremd
Ajax gestorben,
Patroklos aber in des Königes Harnisch. Und es starben
Noch andere viel. Mit eigener Hand
Viel traurige, wilden Muts, doch göttlich
Gezwungen, zuletzt, die anderen aber
Im Geschicke stehend, im Feld. Unwillig nämlich
Sind Himmlische, wenn einer nicht die Seele schonend sich
Zusammengenommen, aber er muß doch; dem
Gleich fehlet die Trauer.*

Ու ահաւասիկ վերջին տողերը երրորդ տարբերակով մը, որուն մէջ Հէօլտեր-
լին ծանրակշիռ փոփոխութիւն մը մտցուցած է.

*Und es starben
Noch andere viel. Am Kithäron aber lag
Elevtherä, der Mnemosyne Stadt. Der auch, als
Ablegte den Mantel Gott, das Abendliche nachher löste
Die Locken. Himmlische sind
Unwillig, wenn einer nicht die Seele schonend sich
Zusammengenommen, aber er muß doch; dem
Gleich fehlet die Trauer.*

ՖՐԻՏՐԻՈՒ ՀԷՕՐՏԵՐԼԻՆ

ՄՆԵՄՈՍԻԻՆԷ

Նշան մըն ենք, անվերծան,
 Տառապանքե պուրկ, եւ գրեթե
 կորսնցուցած ենք լեզուն օտարութեան մէջ:
 Եթէ ի հարկէ մարդոց մասին
 անհամաձայնութիւն մը կայ երկնքին մէջ եւ ուժեղ
 շարժումով լուսինները կը ճահրեն, այդպէս կը խօսի
 նաեւ ծովը եւ գետերը ստիպուած են
 իրենց արահետը որոշելու: Միայն ՄԵկը
 տարակոյս չի ճանչնար: Ան
 ամէն օր կրնայ փոխել քայլընթացը: Հասիւ պէտք ունի
 օրէնքի: Եւ տերեւը կը սրսփայ եւ կաղնիները կը շաչեն
 սառցակոյտերուն մօտիկը: Որովհետեւ ամէն ինչի չեն հասնիր
 Երկնայինները: Ի հարկէ իրենցմէ առաջ
 մահկանացուները կը հասնին անդունդին: Եւ ուրեմն կը շրջի,
 արձագանգը,
 ասոնց հետ: Երկար է
 ժամանակը, բայց կը պատահի
 ճշմարիտը:

Իսկ ինչ ըսել մեր սիրածին մասին: Արեւուն փայլը
 կը տեսնենք գետինը եւ չորցած փոշին
 եւ ստուերով խորացած անտառները, եւ տանիքներուն
 կը ծաղկի մուխը, աշտարակներու
 հնամենի թագով շրջապատուած, խաղաղ. եւ կը վուվուեն
 օդին մէջ կորսուած արտոյտները եւ ցերեկուան տակ կ'արածեն
 երկնքի ոչխարները բարեխմբուած:
 Եւ ձիւնը, մայիսեան քողահեղձին նման,
 սպնուական նշանակութեամբ ուր
 որ ըլլայ, կը փայլի Ալպեաններու
 կանաչ մարգագետինով, կէս առ կէս, հոն կը քալէր
 ցից արահետին եպերքը տնկուած
 մեռեալներու յիշատակին,
 խաչէն բարբառելով,
 ճամբորդ մը ուրիշի մը հետ

բայց ինչ է այս ամենը:

*ԹՎԵՆԻԻՆ տակ իմ
ԱթիլԷւր մեռաւ ինծի
եւ Այաթս կը հանգչի
այրերուն մօտ, ծովուն կողմը,
առուակներէն ոչ հեռու, Սկամանդրոսի դրացնութեան:
Հանճարով յանդուգն հովի շրջինին,
հայրենի Սալամիսի քնքոյշ
սովորութեան համաձայն, օտարութեան մէջ
Այաթս մեռաւ,
բայց ՊատրոկլԷւր թագաւորական պրահով: Եւ ուրիշ շատեր
մեռան: Իրենց իսկ ձեռքով
շատեր տրտում, վայրենացած, բայց աստուածային
պարտադրանքէն մղուած վերջին հաշուով, մինչդեռ միւսները
մարտադաշտին վրայ կանգնած էին, իրենց կոշումին հաւատարիմ:
Որովհետեւ Երկնայինները յօժար չեն
երբ մէկը հոգին խնայելով
չի հաւաքեր ինքզինք, բայց ստիպուած է. նոյն
պահուն սուգը կը խախտի:*

Եւ վերջին տողերուն նոր տարբերակը ահաւասիկ.

*Եւ ուրիշ շատեր
մեռան: Բայց Կիթերոնի ափերուն կը գտնուէր
Ելեւթերան, Մնեմոսիւնէի քաղաքը: Անոր ալ, երբ
աստուածը պատմուճանը հանեց՝ Իրիկնայինը քակեց
խոպոպները: Երկնայինները ի հարկէ յօժար չեն
երբ մէկը հոգին խնայելով
չի հաւաքեր ինքզինք, բայց ստիպուած է. նոյն
պահուն սուգը կը խախտի:*

ՀԵՕԼՏԵՐԼԻՆԻ «ՄՆԵՄՈՍԻԻՆԷ»Ն՝ ՍՈՒԳԻՆ ԱՂԵՏԸ

1803-ին գրուած «Մնեմոսիւնէ»-ն Ֆր-րիտրիի Յեօլտերլինի վերջին օրհներգն է, գերմաներէն կ'ըսեն՝ Hymne: Ձեռագրերու հիման վրայ պետք եղած է զայն վերակազմել: Այդ վերակազմութեան առաջին մեծ աշխատաւորը եղած է Ֆրիտրիի Պայսներ, որ իրարմէ զատորոշած է երեք յաջորդական տարբերակներ ու իր 1948ի դասախօսութեամբ՝ մանրամասն բացատրած է անոր գրառումին պատմութիւնը, ինչպէս որ ինքը կը հասկնար զայն, շեշտելով մասնաւորապէս այն պարագան՝ որ ծայրէ ծայր սուգին (սուգի երեւոյթին, սուգի իրողութեան) անդրադարձող քերթուած մըն է, դամբանական մը: Բայց դամբանական մը որուն առարկան սուգն իսկ է: Եւ ի հարկէ՝ լման քերթուածը կարելի է կարդալ որպէս հերոսներու մահուան շուրջ, սուգին եւ յուղարկաւորական ծեսերուն շուրջ, բայց նաեւ յիշողութեան եւ ասոր անհետացումին շուրջ խորհրդածութիւն մը: Անշուշտ սուգ եւ յիշողութիւն միահնչիւն են: Բայց ինչ կը կատարուի երբ խօսքը յիշողութեան իսկ սուգն է, ու-

րեմն պարզապէս սուգի անկարելիութիւնը: Ինչպէ՛ս սգալ, ինչ լեզուով սգալ սուգին անհետացումը: Օրհներգին երեք տարբերակներուն մէջ՝ վերջին տողերը նոյնը կը մնան.

dem

Gleich fehlet die Trauer.

Չոր թարգմանեցինք՝

նոյն

պահուն սուգը կը խախտի:

Այս dem/gleich-ը խորհրդաւոր կը մնայ, եւ խորքին մէջ՝ անորոշելի: Պիտի վերադառնամ անոր քիչ մը ետքը: Ինչ կը վերաբերի «fehlet»ին, ուրիշ ձեռագրագէտ մը՝ Դ.Է. Չաթլերը եւ իրմէ ետք՝ իր կողմէ վերակազմուած տարբերակին թարգմանիչները, չեն ուզեր հասկընալ զայն որպէս «խախտիլ» մը, որպէս «պակսիլ» մը, «անհետանալ» մը: Օրինակ ֆրանսացի թարգմանիչները կը հասկնան այդ տողը հետեւեալ ձեւով. «Pareil/à celui-ci, le deuil comme une faute», այսինքն՝ «ասոր նման՝ սուգը յանցանք մը կը գործէ», եւ քանի որ որեւէ խելքը գլուխը մէկը չի կրնար հասկնալ թէ սուգը ինչ յանցանք կրնայ գործած ըլլալ, պետք ունին բացատրութիւն մը աւելցնելու, զոր ահաւասիկ՝ «Le deuil comme la même faute que celui qui cède à ce qui le pousse

¹ Տե՛ս Friedrich Beißner (1905-1977), «Hölderlins letzte Hymne», լոյս տեսած նախ *Hölderlin Jahrbuch* հանդէսին մէջ (1948/49), էջ 66-102, յետոյ *Hölderlin. Reden und Aufsätze* գիրքին մէջ (առաջին հրատ.՝ Böhlau, Weimer, 1961, նոր հրատ.՝ Քեօլն, Վիեննա, 1969):

vers la dissolution [...], qui se laisse entraîner dans la mort»², «սուզը նոյն յանցանքը կը գործէ ինչպէս այն մէկը որ կը յանձնուի զինք դէպի կազմալուծում հրող ուժին...», որ կը յօժարի իր իսկ մահւան», կ'ենթադրեմ որ կ'ուզեն ըսել՝ անձնասպան եղողը: Անշուշտ վայրկեան մը իսկ չեմ հաւատար որ սուզը կրնայ «յանցանք գործել»: Եւ ամէն պարագայի՝ օրհներգին երկրորդ եւ երրորդ տուները սուզի մասին կը խօսին, կը փորձեն արեւմտեան աշխարհին յատուկ՝

Եւ եթէ ճիշդ է որ լեզու մը կայ — որ լեզու մը կենդանի է — այնքան ատեն (բայց այնքան ատեն միայն) որ սուզը հնարաւոր է, ուրեմն այո՝ հնարաւոր սուզի լեզուն օտարութեան մէջ կորսուելու վտանգին տակն էր:

սուզի պատմութիւն մը ուրուագծել: Երկու հանգրուանով կը ներկայանայ այդ ուրուագիծը. նախ՝ քրիստոնէական սուզը, յետոյ՝ յունական սուզը: Յունական սուզը իմս է, կ'ըսէ Յէօլտերլին, ինծի կը վերաբերի ըստ Էոլթեան: Այդպէս սկսած է նոյնիսկ օրհներգին գրառումը, եթէ հաւատանք անոր ծագման վերակազմուած պատմութեան. *ist mein Achilles mir gestorben*, իմ Աքիլլէսը մեռաւ թզենիին տակ: Չմեռաւ միայն, իր ընկերակիցներուն սուզին չարժանացաւ միայն, ինքը որ այդքան բիրտ եւ անխիղճ ու անզիջող գտնուած էր, Յեկտորին մերժելով որեւէ սուզ, որեւէ թաղմանական արարողութիւն, որ սուզը արգիլած էր, եւ ուրեմն Տրովադային հասնելիք Աղէտին գործի-

քը դարձած էր: Միայն հոն չէ որ մեռաւ, նաեւ ինծի համար մեռաւ, եւ անոր սուզը տանիլը ինծի կ'իյնայ, նաեւ ինծի: Եւ ոչ միայն իր սուզը: Նաեւ Այաքսինը, նաեւ Պատրոկլէսինը: Ո՛ւր մեռան ասոնք՝ Աքիլլէս, Այաքս, Պատրոկլէս: Անշուշտ՝ օտարութեան մէջ, հայրենիքէն հեռու, *in der Fremde*, Ajax gestorben: Ինչ կը փոխէ, պիտի ըսուի, օտարութեան մէջ մեռած ըլլալու իրողութիւնը: Սուզը այն ատեն տակաւին կարելի էր: Երկնայինները յօժարակամ կ'ընդունին մեռեալը, իսկ իրենց դժկամութիւնը ցոյց կու տան այն ատեն միայն՝ երբ մեռեալը չէ հաւաքած ինքզինք, յիշողութեան մէջ եւ յիշողութեան համար, եթէ յառաջագունէ չէ նուիրած ինքզինք հնարաւոր սուզին: Այդ է սուզին համար վճարելիք գինը: Եւ սակայն այսուհանդերձ՝ բան մը կը փոխէ օտարութեան մէջ մեռած ըլլալը: Իրենց համար՝ օտարութիւն էր: Եւ եթէ ճիշդ է որ լեզու մը կայ—որ լեզու մը կենդանի է—այնքան ատեն (բայց այնքան ատեն միայն) որ սուզը հնարաւոր է, ուրեմն այո՝ հնարաւոր սուզի լեզուն օտարութեան մէջ կորսուելու վտանգին տակն էր: Բայց սուզի արարողութիւնները կը յարգուէին, եւ մահը անուշ էր այդ մարտիկներուն համար: Նոյնիսկ Պատրոկլէսին մահը, թագաւորին (այսինքն Աքիլլէսին) գրահը հագած Պատրոկլէսին, ու գիտենք որ իր մահէն ետք՝ Աքիլլէս իրեն համար կազմակերպեց բոլոր մարդկային չափերը անցնող ու զանցող սուզի արարողութիւն մը, որ կ'ետ առ կ'ետ հակադրուած էր սուզի արգիլումին, Յեկտորի մահէն ետք հըռչակուած եւ խստօրէն կիրարկուած:

² Cahiers de l'Herne, *Hölderlin*, 1989, էջ 97:

Յեկտորի մարմինը շուներուն պիտի յանձնուէր ի հարկէ, պիտի յօշոտուէր, պիտի քայքայուէր: Իրականութեան մէջ ուրեմն, ճիշդ է որ կը գտնուէին օտարութեան մէջ, ճիշդ է որ հայրենիքէն հեռու էին, բայց այդ հերոսները տարօրինակ կռիւ մըն է որ կը մղէին, սուգի հորիզոնը միշտ ունենալով որպէս սահման ու հայեցակէտ: Կը կըռուէին սուգի անհետացումին դէմ, եւ անոր կը հակադրէին երբեմն (ինչպէս Պատրոկլէսի պարագային) սուգի անսահման ներխուժումը: Եւ գիտենք այդպէս ըլլալը, որովհետեւ *Իլիականի* նախավերջին երգին մէջ՝ աստուածները այդ պատգամը կը հասցնեն Աքիլլէսին. չափազանցեալ սուգը կը վնասէ սուգին: Եւ ի դէպ՝ եթէ յանցանք մը կայ, Չաթլերի ընթերցումին համաձայն, այդ անսահման ներխուժումին մէջ կը կայանայ յանցանքը, որուն դէմ աստուածները ի գուր փորձած են զգուշացնել Աքիլլէսը: Պետք է հետեւաբար նախ եւ առաջ զարմանալ ի դէմս արդիական եւ ժամանակակից անզգայութեան, սուգի երկակիութեան վերաբերեալ, սուգի պակասին եւ սուգի չափազանցութեան միջեւ տատանող երկակիութեան: Եւ այս կրկնակի ընթերցումը (սուգը կը պակսի, սուգը կը չափազանցըրի) հաւանաբար կը համապատասխանէ dem/gleich-ի երկիմաստութեան («անոր նման յանցանք կը գործէ», «նոյն պահուն կը խախտի, կը չքանայ»): Եւ շարունակելէ առաջ, կ'ուզեմ պահ մը վերը գրուած նախադասութեան վերադառնալ: Օտարութեան մէջ էին, իրապէս: Իլիոնը իրենց համար օտարութիւն էր: Թէ արդեօք գաղթավայր մըն

էր: Ոգին սկիզբէն կը սիրէ գաղթը, գաղթավայրը: Տրովադացիները ինչ լեզու կը խօսէին: Յունարէն: Սուգի լեզուն հասարակաց լեզու մըն էր իրենց՝ տրովադացիներուն եւ յոյներուն համար: Այդ է, որ Տրովադայի կործանումին պատմութիւնը, յոյներուն կողմէ պատմուած պատմութիւնը, կ'ուզէ հաւատացնել մեզի հազարամեակներէ ի վեր: Եւ չունինք ոչ մէկ միջոց փաստելու որ այդպէս չէր, որ ուրիշ լեզու մը կը խօսէին, որ իրապէս օտար էին յոյներուն համար: Ոճրագործին պատումը միալեզու է, միշտ եւ ընդմիշտ: Որեւէ մէկը պիտի չկարենայ երբեք հակառակիլ այդ միալեզուութեան ենթադրութեան: Յոյները եւ տրովադացիները նոյն լեզուն կը խօսէին: Միայն յունական հայեցակէտը ծանօթ է մեզի: Չկայ տրովադեան պատում, իրենց Աղէտին վերաբերեալ: Եւ աւելցնեմ որ երբ կ'ը-

Մմեն լեզու սուգի լեզու է, երբ օտարութեան մէջ չէ: Լեզու պիտի չըլլար առանց սուգի: Բայց երբեմն կը պատահի որ սուգը խախտի: Բոլոր լեզուներուն մէջ՝ սուգին աղէտը կը սպասէ, ծուարած, դարանակալ:

սեմ «սուգի լեզու», արտայայտութիւնը փոխաբերական չէ, ոչ մէկ ձեւով: Սուգի լեզուները մեր գիտցած լեզուներն են, զերմաներէնը, ֆրանսերէնը, նոյնիսկ հայերէնը որպէս ինքնիշխան: Մմեն լեզու սուգի լեզու է, երբ օտարութեան մէջ չէ: Լեզու պիտի չըլլար առանց սուգի: Բայց երբեմն կը պատահի որ սուգը խախտի: Բոլոր լեզուներուն մէջ՝ սուգին աղէտը կը սպասէ, ծուարած, դարանակալ: Սկիզբէն գիտենք

(որովհետեւ սկիզբէն ըսուած է, առաջին տունին մէջ), բայց վերջաւորութեան՝ աւելի յստակ պիտի դառնայ. սուգին աղէտը կը պատկանի որեւէ լեզուի ամենէն հին անցեալին, որ սակայն չէ հասած տակաւին, չէ հասած մեզի: Բայց պիտի հասնի: *Երկար է / ժամանակը, բայց կը պատահի / ճշմարիտը*: Եւ ուրեմն «ճշմարիտ»ը սուգի աղէտն է:

Շատ լաւ, բայց այս ամբողջը ինչո՞վ կը վերաբերի մեզի: Բաւականն է արդեօք ըսել որ իրենցմով՝ յոյներով սկսած է սուգի պատմութիւն մը, որուն ժառանգորդներն ենք բնականաբար: Իրենց սուգը մեր սուգն է: Մերն են նաեւ իրենց դժուարութիւնները սուգին հետ, իրենց մեծամտութիւնը, իրենց մոռացութիւնը, իրենց կորուստը: Որովհետեւ այդ՝ այդպէս կը վերջանայ օրիները իր երրորդ տարբերակով, ոչ թէ մահուամբ, այլ մահուան անհետացումով, յիշողութեան կորուստով, հնարաւոր սուգի խախտումով, ուրեմն՝ սուգը հնարաւոր դարձնող լեզուին չբացումով, Մնեմոսիւնէին շիջումով, Էլեւթերայի քաղաքին մէջ, քանի որ *als / Ablegte den Mantel Gott, ... der... das*

Abendliche nachher löste die Locken, այսինքն՝ երբ իրիկունը եկաւ, «երբ / աստուածը պատմուճանը հանեց», այն առնելով՝ «Անոր այ, Իրիկնայինը քակեց / խոպոպները»: Իր մեկնողական աշխատանքին մէջ, Պայսներ կը յիշեցնէ որ հնադարեան ժամանակներուն՝ մահուան պատգամաբերը կու գար ու խոպոպ մը կը կտրէր անդենական կոչեցեալներու վարսէն³: Ներկայ պարագային՝ Մնեմոսիւնէին խոպոպները նոյն իմաստով կը քակուին: Պայսներին յիշեցումը կը կատարուի միջնորդութեամբ մը, քանի որ կը մէջբերէ Վիրգիլիոսի *Ենէակասը* (գիրք Դ, տող 696-705): Վիրգիլիոսի մօտ՝ Իրիսը կու գայ ու Դիդէի ճակատէն խոպոպ մը կը կտրէ, որմէ ետք Դիդէ հոգին կ'աւանդէ: Ու նաեւ յիշեցնել պէտք է որ խորքին մէջ՝ Դիդէն կը գոհուի անձնասպանութեամբ, ինքն ալ ճիշդ ու ճիշդ Այաքսին նման՝ յանկարծական խելագարութեան նոպայի մը ենթակայ ըլլալով (*subitoque accensa furore*): Կու տամ հոս լման հատուածը, նախ 1845ին լոյս տեսած՝ Եդուարդ Յիւրմիւզեանի գրաբար թարգմանութեամբ.

*Ամենակալն յայնժամ Յերա դիցուհին
Խնայեալ յերկայն վիշտսն եւ ընդ մահ դժուարին,
Յդեաց վիրիս 'ի յՈղիմպեայ առ 'ի լոյծ
Յամառ հոգւոյն ընդ անդամոցն ըպհանգոյց.
Չի ոչ թէ յիւրն ժամանեալ նա յօրհաս,
Եւ ոչ մատնեալ յարժանահաս պատուհաս,
Այլ տարածամ՝ ի հասակի հէք եւ չուառ,
Ի յեղակարծ մոլեգնութիւնն յայն 'ի վառ,
Չեւ տակաւին Պերսեփոնեայ ըպդեղձան*

³ Stfu Friedrich Beissner, *Hölderlin, Reden und Aufsätze*, էջ 245:

Հատեալ պիտան էր վնովին գագայթան,
 Չեւ 'ի ստիւգեանն էր 'ի յՈրկոս դատապարտ:
 Ապա ընդ ամպս երկնից Իրիս ցողապարդ
 Սլանայ փետրովքն թեւածեալ քրքքմագոյն,
 Չերին առեալ բիւրս հանդիպակաց 'ի յարփույն,
 Եւ պգագաթամբ հասանէ կայ դըշխոյին.
 Նուիրել, ասէ, Պողոտեայ պիտս քոյին
 Գամ պատուիրակ, եւ պքեպ մեկնել 'ի մարմնոյդ:
 Ասաց եւ պիտան եհատ աջով վաղ ընդ փոյթ,
 Համայն սահեալ էլ 'ի մարմնոյն տապն 'ի բաց,
 Կեանքն տեղի ետուն ընդ հողմն երկնապաց:⁴

Եւ ահաւասիկ Արսէն Ղազիկեանի աշխարհաբար թարգմանութիւնը.

Տեսնելով այն ատեն Հերան գերապօր
 Անոր երկայն ցաւն ու դժնէ հոգեվարքն,
 Յուզուեցաւ սիրտն եւ երկնածայր Ոլիմպէն
 Ղրկեց Իրիսն, որ մարմնոյն հետ կռուրտող
 Կամչոտ հոգւոյն պինդ հանգոյցները խըպէ.
 Չի՛ վասըն պի նէ չէր մեռնէր ոչ վրճոով
 Ճակատագրին, ոչ ալ մահով մարժանի,
 Այլ տարածամ եւ հիգաբար, բոցավառ
 Կատաղութեան մշանկարծալոյց մոլուցքով,
 Պերսեփոնէն դեռ խըպած չէր գագաթէն
 Խարտեաչ գիսակն, որով եւ չէր նըւիրած
 Դեռ եւրս իր զլուին ըստիւգեան Որկոսին:
 Եւ արդ Իրիս՝ ցողատարաւի դիցուհին
 Բիւր գոյն առած հանդիպակաց արեւէն՝
 Իր քրտնապգեստ թեւերով վար կը սլանայ
 Եւ Դիդէի գըլխուն վերեւ կան առած՝
 «Կու գամ, կ'ըսէ, ես երկրնքէն նըւիրակ,
 Որ այս սուրբ գէսը Պողոտոնին նըւիրեմ,
 Եւ արձակեմ, լուծեմ պքեպ այս մարմնէն»:
 Այսպէս ըսաւ, եւ ձեռքով մապը կըտրեց,
 Եւ նոյնհետայն ցընդեցաւ տապը մարմնէն,
 Եւ կեանքին շունչն այերն ի վեր ցըրուեցաւ:⁵

⁴ Պորփիրոսի Վիրգիլեայ Ենեականին թարգմանութիւն, ի ձեռն Հ. Եղուարդայ Վ. Հիւրմիւզեան, ի Միսի-թարեան յուխտէն, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1845, էջ 184-185:

⁵ Պորփիրոսի Վիրգիլեայ Մարոնի Ենեական, թարգմանութիւն՝ Հ. Արսէն Ղազիկեան, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1910, էջ 173-174: Իսկ ահաւասիկ նաեւ վերջին տողերը բնագրի լեզուով՝

Յիւրմիւլզեանի թարգմանութեամբ՝ յանկարծական խելագարութիւնը կ'ըսուի «յեղակարծ մոլեգնութիւն»: Իսկ «Չեւ Պերսեփոնեայ հատեալ զհերսն» բառերուն դիմաց՝ թարգմանիչը Էջատակի ծանօթութեամբ կու տայ հետեւեալ բացատրութիւնը. «Յամարէին Յոյնք եւ Յռոմայեցիք, զի չէր ումեք հնար մեռանել, մինչեւ Պերսեփոնեայ զհերսն նորա հատեալ իբր ի նուէր իւր եւ դժոխոց: Վասն որոյ եւ ի պատարագս զստեւ ճակատու զոհիցն հատեալ, ի հուր հարկանէին»⁶: Իսկ Պայսներէն ետք՝ ուրիշ (այս անգամ՝ ամերիկացի) մեկնաբան մը՝ Ռոբըրթ Այզընհաուր նկատել կու տայ Վիրգիլիոսի տողերուն մէջ մօտիկութիւնը *solvo* եւ

Եւ սուգի լեզուին կորուստը բոլոր կորուստները իր մէջ չի՞ պարունակեր՝ անունի, յիշողութեան, փառքի, հայրենիքի:

secat, ուրեմն «քակել» (հոս՝ մեկնել) եւ «կտրել» (հոս՝ հատել), բառերուն (*teque sito corpore solvo... dextra crinem secat*), ենթադրելով որ Յէօլտերլին ի մտի ուներ Վիրգիլիոսի այդ քանի մը տողերը երբ Իրիկնայիինի այցելութեան մասին կը գրէր, ու այդ ձեւով կը բացատրէ թէ ինչո՞ւ Իրիկնայիինը կը «քակէ» Մնեմո-

Nam quia nec fato, merita nec morte peribat, sed misera ante diem, subitoque accensa furore, nondum illi flavum Proserpina vertice crinem abstulerat, Stygioque caput damnauerat Orco. Ergo Iris croceis per caelum roscida pennis, mille trahens uarios aduerso sole colores, deuolat, et supra caput adstitit : « Hunc ego Diti sacrum iussa fero, teque isto corpore solvo. » Sic ait, et dextra crinem secat : omnis et una dilapsus calor, atque in ventos vita recessit.

⁶ Անդ, էջ 184:

սիւնէին խոպոպները (զերմաներէն՝ löste die Locken), փոխանակ զանոնք կտրելու⁷: Եւ ուրեմն այսպէս կը վերջանայ օրհներգը. յիշողութեան համար է որ կը կատարուի արարողութիւնը: Իրիկուան ժամը եկած է, եւ նոյն պահուն՝ սուգը սկսած է բացակայի, մեզմէ հեռանալ: Եւ եթէ ճիշդ է որ օրհներգը ծայրէ ծայր դամբանական մըն է, այսուհանդերձ՝ սգաւոր դամբանականը կը խօսի *սուգի* անհետացումին մասին, այդ գերագոյն վտանգին մասին, որ աւելի է քան վտանգ մը, քանի մեր՝ իրիկնային բնակիչներու ճակատագիրն է:

... *Aber er muss doch...* Բայց ստիպւած է...: Այս միջանկեալ տողը բացատրելու համար, Պայսներ կը յղէ Մատթէոսի Աւետարանին, 18.7.

Վայ աշխարհի գայթակղութեանց. հարկ է գալ գայթակղութեանց, բայց վայ մարդոյն այնմիկ յոյր ձեռն գայց գայթակղութիւն:

Կարծես Յէօլտերլին այդտեղ կ'ուզէ ըսել որ աստուածներու գայրոյթը անխուսափելի է, ու վայ անոր որ այդ գայրոյթին պատճառ կը հանդիսանայ: Բայց ինչ պէտք է ընէր Այաքսը, օտարութեան մէջ մեռնող հերոսը, եւ բոլոր միւսները, որոնք կը կռուին ի շահ յիշողութեան: Եւ ուրեմն ստիպուած են սուգի խախտումին հետ դէմ դէմի գալու, քանի որ իրենց բուն կռիւը այդտեղ է որ տեղի կ'ունենայ: Ստիպուած են, պէտք է դիմագրաւեն զայն: Պէտք է դիմագրաւեն սուգի լեզուին հնարաւոր կո-

⁷ Տես Robert Eisenhauer, *Mythic Paradigms in Literature, Philosophy, and the Arts* [Առասպելական յարացոյցներ գրականութեան, փիլիսոփայութեան եւ արուեստներուն մէջ], New York, Peter Lang Publishing, 2004:

Որուստը: Պէտք է բնական մինչեւ իսկ անոր մէջ, պէտք է յանձնուին անոր: Եւ սուգի լեզուին կորուստը բոլոր կորուստները իր մէջ չի՞ պարունակեր՝ անունի, յիշողութեան, փառքի, հայրենիքի: Իր *Յիւպերիոն* վէպին մէկ սեւագրութեան մէջ, Յեօլտերլին կը գրէ որ Այաքսը եւ իր ընկերները իրաւացի էին երբ հեռուէն, այն օտար ավերէն ուր հիմա կը գտնուէին, Սալամիսը կը վերակոչէին, *Salamis, voll Ruhms, voll guten Geistes*⁸: Ուրեմն բոլորը կ'ապրէին այդ մտասելեռումով. հապա եթէ սուգը խախտի, այն ատեն անունին տարածայնութիւնը, ոգեկան լման աշխարհը հետը կը խախտի, կ'անհետանայ: Եւ իրենց այդ մտասելեռումը անշուշտ օտարութեան մէջ իրենց թափամելուն հետ առնչուած էր: Ուրեմն բոլորը արդէն իսկ այդ յաճախանքով լեցած կ'ապրէին. հապա եթէ Մնեմոսինէի ճակտին խոպոպը կտրուի, հապա եթէ արդէն իսկ կտրուած է ան: Ուրեմն այդ, սուգի պատմութիւն մըն է որ կը ներկայացուի մեզի: Բայց այդ պատմութիւնը երկու կողմ ունի, երկու երեսակ, երկու տարբերակ: Յեօլտերլին երկու անգամ գրած է վերջին տողերը: Յարցը, միջուկը, կորիզը՝ Այաքսին ճակատագիրն է, Այաքսին որ մոլեգնութեան նուապայի մը ընթացքին՝ կը սկսի աջ ու ահեակ հարուածել, մեռցնել, սատկեցնել, եւ կը նետուի մահուան մէջ, սարսափելիօրէն անպատուաբեր մահուան մը մէջ: Ինքն է ուրեմն որ մէջտեղ կը հանէ գաղտնիքը, օտարութեան մէջ լեզուի (սուգի լեզուին) կորուստի գաղտ-

⁸ Hölderlin, *Sämtliche Werke*, հատոր III, էջ 257:

նիքը, իր ձեռքով է որ կու գայ գայթակղութիւնը, կորուստին գայթակղութիւնը (միայն հնարաւորութիւն մը չէ, կրնայ նաեւ իրականութիւն ըլլալ), եւ անշուշտ «հարկ է գալ գայթակղութեանց»: Բայց վերջին տարբերակին մէջ՝ Յեօլտերլին ջնջեր է անձնասպանութեան պարագան («իրենց իսկ ձեռքով»), գոնէ անոր բացայայտ նշումը: Չնչեր է նաեւ յեղակարծ մոլեգնութեան պարագան («Viel... wilden Muts»), բայց մանաւանդ ջնջեր է *«göttlich gezwungen»* բառերը («աստուածային պարտադրանքէն մղուած»): Փոխարէնը՝ արձանագրեր է յիշողութեան մահը, լեզուին մէջ հնարաւոր սուգին վախճանը: Փոխարէնը՝ դրեր է սուգին աղէտը: Ինչո՞ւ ուրեմն փոխեր է իր կարծիքը: Անշուշտ այդտեղ *«Aber er muss doch»*ն է որ պիտի տայ պատասխանը, պարտադրանքն է, ստիպողութիւնն է: Խօսքը միշտ Այաքսին մասին է, անոր՝ որուն ձեռքով կը հասնի գայթակղութիւնը:

Այդ պատասխանը կարդալէ առաջ, փորձենք հասկնալ թէ ինչ կ'ընեն միւսները, անոնք որոնք հաւատարիմ են իրենց կոչումին, *«die anderen aber / Im Geschicke stehend, im Feld»*: Դժուարութիւն կը ծագեցնէ այդ *Geschick* բառը, որ կրնայ նշանակել, «այն՝ որուն կոչուած ես», եւ քանի որ կոչուած ես այդ ընելու, ուրեմն կրնայ քու «ճակատագիր»ը ըլլալ, գերմաներէն՝ *Schicksal*: Անոնք որ խոյս կու տան այդ կոչումէն՝ իրենց վրայ կը հրաւիրեն երկնքին կրակը: Նաեւ յիշել պէտք է որ Յեօլտերլին նոյն *Geschick* բառը կը գործածէ «մեզի» համար՝ Յեսպերականներուս, իրիկնային բնակիչներուս, Սովոկլէսի

Անսխորնէի իր թարգմանութեան հետ լոյս տեսած «Դիտողութիւններ»ուն մէջ: Ահաւասիկ այդ տողերը.

Յոյներուն գլխաւոր հակամիտութիւնը իրենք իրենց կարենալ սահմանելն էր, քանի որ հոն կը կայանար իրենց տկար կէտը, մինչդեռ մեր ժամանակներու պատկերացման եղանակներուն գլխաւոր հակամիտութիւնը բանի մը կարենալ հանդիպիլն է, բանի մը վի-

սահմանը, դէպի սուզին սահմանը, հոն ուր լեզուն կը փոխէ իր եութիւնը եւ կը դառնայ վերապրող լեզու: Այդտեղ՝ աստուածները չեն կրնար հետեւիլ: Եւ չեն սիրեր այդ իրողութիւնը, իրենցմէ անդին, իրենց թագաւորութենէն անդին բանի մը գոյութիւնը: Հոս է որ Հէօլտերլին սրբագրած է իր գրածը: Պահած է «հարկադրանք»ը (երկընտրանքին հակադրուած) բայց ջնջած է անոր ետին գտնուող աստուածներու կամքը: Ի վերջոյ աստուածները չեն կրնար մէկու մը պարտադրել որ անձնասպան ըլլայ: *Աստուածները չեն կրնար մէկու մը պարտադրել որ խոյս տայ աստուածներու տիրակալութենէն:* Ո՞րն է ուրեմն այդ հարկադրանքը, այդ ստիպողութիւնը որ կը մղէ Այաքսը, խելագարութեան նոպան ու յեղակարծ մոլեգնութիւնը կը հասցնէ իր գլխուն: Հարկադրանք մըն է ի հեճուկս ամենայնի: Այդ հարկադրանքին յանձնուողը կը կործանէ ինքզինք: Ուրիշ ձեւ չկայ: Եւ քանի որ կը կործանէ ինքզինք, չի կրնար վկայել իր կործանումին մասին: Այդ է ամբողջ հարցը: Իրեն հետ կը կործանի սուզը եւ վկայութեան հնարաւորութիւնը: Չի կրնար գուժել կամ աւետել աւերումը: Հէօլտերլինի կողմէ կատարուած փոփոխութիւնը կը վերաբերի ուրեմն սուզի-վկայութեան-յիշողութեան լեզուէն դուրս գտնուելու իրողութեան: Իրողութիւն մըն է, որ նոյն պահուն՝ կը ջնջէ ինքզինք որպէս իրողութիւն: Ինչպէս վկայել այդպիսի իրողութեան մը մասին: Ինչպէս յիշել ինչ որ յիշողութեան անհետացումն իսկ է: Ինչպէս սզալ ինչ որ սուզէն անդին է, աղէտն է սուզին: Մինչ այդ անշուշտ՝

Ինչպէ՞ս յիշել ինչ որ յիշողութեան անհետացումն իսկ է: Ինչպէ՞ս սզալ ինչ որ սուզէն անդին է, աղէտն է սուզին:

ճակուած ըլլալն է (*Geschick zu haben*), քանի որ վիճակուածութեան (*Schicksal*) չգոյութիւնը ... մեր տկար կէտն է՞:

Մեր վիճակը կոչում չունենալն է, քանի մը վիճակուած չըլլալն է, եւ այդ է պատճառը որ այդքան պապակով կը ձգտինք «*Geschick zu haben*», կոչումի մը դրոշմը կրել մեր ճակտին: Եւ ուրեմն Տրովադայի պատերուն առջեւ կռուողները կը գործադրէին այն որուն կոչուած էին, կը հնազանդէին իրենց կոչումին, անփոփոխ, անյողողոյ: Եւ կան միւսները, կ'ըսէ Հէօլտերլին, բազմաթիւ իրենք ալ, անոնք՝ որոնք խոյս կու տան, իրենց կոչումէն կը խուսափին, որոնք իրենց վրայ դժբախտութիւնը կը հրաւիրեն, բայց կ'ընեն ատկէ աւելի սարսափելի բան մը. բացայայտ կը դարձնեն աստուածներու կարողութեան սահմանը, քանի որ կը քալեն (իրենց կամքով կամ ոչ) դէպի յիշողութեան

⁹ Տե՛ս ԿԱՄ թիւ 9, Երեւան, 2021, էջ 85: Բնագիրը՝ *Werke und Briefe*, Insel Verlag, հատոր II, էջ 788:

աստուածները չեն սիրեր որ մէկը այդտեղ հասնի, այդ վիհին եզերքը: Ինչո՞ւ չեն սիրեր: Որովհետեւ այդտեղ կը կենայ իրենց թագաւորութիւնը: Վայ անոր՝ որ այդ գաղտնիքը կը պարզէ: Աստուածներու թագաւորութենէն անդին գտնուող տարածքի մը գոյութեան մասին է: Վայ այն մահկանացուներուն որոնց ձեռքով երեւան կ'ելլէ գայթակղութիւնը: Աւետարանիչին պէտք չունէինք գիտնալու համար այդպէս ըլլալը: Ուրեմն աստուածներու կարողութիւնը սահման մը ունի եղեր: Մահկանացուները իրենցմէ առաջ կը հասնին աւերումի անդունդին եզերքը: Յոն ուր սուգը կը խախտի, իրենք այլեւս չեն կրնար միջամտել: Յոն ուր սուգի լեզուն իր սահմանին կը հասնի եւ կը դառնայ վերապրող լեզու, աստուածներու անկարողութիւնն է պարզուածը: Իսկ աստուածները կ'ատեն որ պարզուի իրենց անկարողութիւնը: Կը լքեն հերոսը: Երես կը դարձնեն:

Բայց հոն ուր կը դադրի աստուածներու թագաւորութիւնը, հոն ուր սուգի-վկայութեան լեզուն կը հասնի իր սահմանին, անդունդն է: Ինչպէ՞ս կըրնամ ըսել որ այդտեղ՝ լեզուն կը շրջի ու կը դառնայ «վերապրող լեզու»: Չէ՞ որ կործանումն է այդտեղ փորձընկալուածը, սուգի լեզուին կործանումն է: Ինչ կը մնայ մեռեալ լեզուէ մը: Ինչպէ՞ս կըրնայ մեռեալ լեզուն վկայել ինքն իր մահուան մասին, սգալ կորուստը սուգին, որ կորուստն է լեզուին: Լեզուին կորուստը օտարութեան մէջ իրենց փորձընկալումն էր, իրենց կոչումը չէր ի հարկէ: Եւ ուրեմն քանի որ իրենց կոչումը չէր, պէտք է դառնայ մեր կոչումը:

մը: «Մենք» քանի որ ուրիշ կոչում չունինք, քանի որ աստուածներուն հետ հաղորդակցութիւնը մերժուած է մեզի, պէտք է «մեր» կոչումը դարձնենք իրենց փորձընկալումը: Ինչ ձեւով: Անշուշտ գիրենք թարգմանելով, իրենց փորձընկալումը թարգմանելով մեր լեզուին մէջ, նոյնանալով իրենց ծայրագոյն փորձառութեան հետ, մեր լեզուն դարձնելով իրենց փորձընկալումին վայրը: Ուրեմն օտարութեան մէջ կորսուած «մեր» լեզուին մէջ հիւրընկալելով սուգի լեզուին կորուստը: Ստանձելով գայթակղութիւնը: Աւետելով աւերումը: Այս ամբողջը կատարած է Յօլտերլին, եւ իր կատարածին ալ անդրադարձած է: Ո՛չ միայն Սոփոկլէսի իր թարգմանութիւններով, այլեւ իր թարգմանութիւններուն ընկերակցող «Դիտողութիւններ»ով ու նոյն շրջանին գրած նամակներով: Ի հարկէ, Ֆրանսայի ճամբորդութենէն անմիջապէս առաջ եւ անմիջապէս ետքը՝ Պէօլենտորֆին

Ի՞նչ կը մնայ մեռեալ լեզուէ մը: Ինչպէ՞ս կըրնայ մեռեալ լեզուն վկայել ինքն իր մահուան մասին, սգալ կորուստը սուգին, որ կորուստն է լեզուին: Լեզուին կորուստը օտարութեան մէջ իրենց փորձընկալումն էր, իրենց կոչումը չէր ի հարկէ: Եւ ուրեմն քանի որ իրենց կոչումը չէր, պէտք է դառնայ մեր կոչումը:

ուղղուած ապշեցուցիչ նամակներուն մէջ, կ'ըսէ նախ մեր «անկոչում» ըլլալը, կ'ըսէ յոյներուն հետ կապակցութեան անհրաժեշտութիւնը, կ'ըսէ սակայն անոնց հետ «մեր» տարբերութիւնը:

«... Որովհետեւ այդ է ողբերգակա-
նը մեր մօտ. անաղմուկ կը հեռանանք
ողջերու աշխարհէն պարզ տուփի մը
մէջ տեղաւորուած, չենք այրի ու զո-
հուի կրակներուն մէջ, որոնց չենք կր-
ցած տէր դառնալ»¹⁰:

Իսկ վերադարձին գրուած նամա-
կին մէջ՝ կը կարդանք երկնքի կրակէն
զարնուած ըլլալու փորձառութիւնը.

«Յուժկու տարրը, երկնքի կրակը եւ
մարդոց լռութիւնը, անոնց կեանքը բը-
նութեան մէջ, անոնց նեղ պայմանները
եւ գոհունակութիւնը զիս տեւապէս
ընկճած են, եւ ինչպէս կ'ըսուի հերոս-
ներու մասին իրենց մահէն ետք, կրնամ
ըսել որ Ապոդոնը զիս հարուածեց:...
Սիրելիս, կը խորհիմ որ այլեւս բանաս-
տեղծներս պիտի չպարզաբանենք հին
ժամանակներու բանաստեղծները: Եր-
գելու ձեւն իսկ պիտի փոխուի, եւ եթէ
չյաջողինք՝ պատճառը այն պիտի ըլլայ
որ մենք Յոյներէն ետք նոր կը սկսինք
երգել հայրենական ձեւով, բնութեան
համաձայն, իսկական սկզբնաւորու-
թեամբ»¹¹:

Պիտի չպարզաբանենք իրենց գոր-
ծերը, պիտի թարգմանենք զանոնք, պի-
տի նոյնանանք անոնց հետ, պիտի բե-
րենք իրենց փորձառութիւնը մեր լեզ-
ւին մէջ: Պիտի ստանձնենք անդունդին
հասած ըլլալու փորձընկալումը մեր
հայրենական լեզուին մէջ: Մեր թարգ-
մանական աշխատանքով՝ պիտի դառ-

նանք կորուսեալ լեզուի մը բնակիչնե-
րը:

Լեզուի կորուստին մասին հռչակա-
ւոր տողերը, որոնք կը բանան «Մենմո-
սիւնէ»ի երկրորդ տարբերակը, գրուած
են երկրորդ եւ մանաւանդ երրորդ տու-
ներէն ետքը: Ասոնք ի հարկէ՝ գրեթէ
անփոփոխ մնացած են մէկ տարբերա-
կէն միւսը, եթէ բացառենք յիշողու-
թեան եւ սուգի կորուստին վերաբե-
րեալ էական փոփոխութիւնը: Ուրեմն
նախ սուգին անկումը եւ սուգի լեզուին
աւերումը արձանագրուած են (անկում
մը գոր հերոսները միշտ աչքի առջեւ
ունէին, իրենց կոչումին մէջ կանգուն
մնային թէ իրենց կոչումէն դուրս ել-
լէին, մոլեգնութեամբ դէպի մահ վազե-
լու հարկադրանքը գար ուղղակի աս-
տուածներէն թէ ըլլար աստուածներէն
անկախ), որմէ ետք՝ Յեօլտերլին անցած
է երկրորդ տարբերակի առաջին գլու-
խին, եւ հոն գրած է մեզի ծանօթ տողե-
րը, եւ այդ տողերուն հետ՝ այն պարա-
զան թէ մահկանացուները աստուած-
ներէն առաջ կը հասնին անդունդին ե-
զերքը, թէ ուրեմն այդտեղ յանկարծ՝
աստուածները անգոր են: Այո, բայց ա-
ռաջին բառերը որ կը գրէ իրենց մասին
չէ, հերոսներուն եւ աստուածներուն
մասին չէ, «մեր» մասին է, եւ անմիջա-
պէս զիտենք թէ ո՞վ ենք մենք, «նշան
մըն ենք».

*Ein Zeichen sind wir, deutungslos,
Schmerzlos sind wir...*

Բայց «մեզի» վերադառնալէ առաջ,
պէտք է նկատի առնել երկար փակա-
գիծը որ կը բաժնէ մեզ անոնցմէ, այ-
սինքն՝ յոյներէն: Մեր ու անոնց միջեւ

¹⁰ *Werke und Briefe*, Insel Verlag, հատոր II, էջ 741: Ամբողջ նամակը թարգմանուած է Յա-
կոբ Մովսէսի կողմէ Ֆրիտրիխ Յյօլտերլին, *Բա-
նաստեղծութիւններ* հատորին մէջ (Երեւան, 2002), մէջբերուած հատուածը տես էջ 292:

¹¹ *Werke und Briefe*, էջ 945-946: *Բանաստեղ-
ծութիւններ*, էջ 295-297:

կայ քրիստոնեությունը: Ու քանի որ սուզի պատմություն մըն է մեզի պատմըլածը, քրիստոնեության փակագիծին մէջ պէտք է կարդանք սուզին ճակատագիրը: Եւ ի հարկէ՝ օրհներգին երկրորդ տունը ամբողջութեամբ քրիստոնեական սուզին նուիրուած է: Յոն՝ անտառային ու հովուերգական արահետներուն վրայ քալողը կը խօսի անանուն ուրիշի մը հետ, որ խորհրդողաւոր կերպով կը յայտնուի իր ճամբուն վրայ, կը խօսի ճամբուն եզերքը գտնուող խաչին մասին, որ լռելեայն կը յիշէ ու կը յուշէ ճանապարհին մեռնողները: Քրիստոնեական ժամանակաշրջանին՝ խօսիլը ուրեմն տակաւին հնարաւոր էր: Լեզուները սուզին հետ, սուզի կորուստին հնարաւորութեան ու սպանալիքին հետ կռուելու պէտք չունէին, սուզի կորուստին հետ դիմադիմությունը անհրաժեշտ չէր: Չկար լեզուն—եւ լեզուին հետ՝ սուզը—օտարութեան մէջ կորսնցնելու վտանգը: Յիշելը պարտադիր էր, բայց տուեալ մըն էր, խաչին ապահովութեամբ: Սուզին համար այդ սարսռայի կռիւը չկար աստուածներուն եւ հերոսներուն միջեւ: Չկար այդ ահռելի պայթարը սուզի մարդկային կարողութեան ի խնդիր, անոր անկարելիութեան եւ անոր արգիլումի սեմերուն խուզարկումով: Երջանիկ փակագիծ մըն էր: Բայց հիմա գոցւած է այդ փակագիծը: Ստիպուած ենք մենք հաշուի նստելու սուզի աղէտին հետ: Ստիպուած ենք հարցադրելու արուեստին էութիւնը, հոն ուր ան սուզի անկարելիութեան սահմաններուն վրայ կը դեզերի վերստին: *Die Kunst, ein Grab*: Արուեստը՝ դամբան մը: Մենք

Յոյներէն ետք՝ նոր պիտի սկսինք մտածել արուեստի էութեան մասին, հայրենական ձեւով, մեր անկոչում լեզուներու պայմաններուն համաձայն: Յոյներուն ողբերգական թատրոնը (գերմաներէն՝ *Trauerspiel*, սուզի արուեստը) առաջին հրաշքով մը՝ գիտցած էր դիմակալել սուզին աղէտը, սկզբնական շրջումով: Բայց հիմա մեզի ուրիշ սկզբնաւորութիւն մը պէտք է: Յոյներուն ողբերգական թատրոնը, Անտիգոնէի օրինակով՝ գիտցած էր դիմակալել սուզին արգիլումը: Արուեստը էապէս գործ ունի սուզի աղէտին հետ, իրենց համար ինչպէս մեզի համար: Քրիստոնեական շրջանին՝ այդ մասին հոգացող չկար, որովհետեւ հոգալու պէտք չկար: Սուզը ապահովուած էր: Ապահով էր: Բայց հիմա վերջացած է այդ երջանիկ ժամանակաշրջանը: Պէտք է ձեռք առնենք վերստին, մեր միջոցներով, սուզի աղէտին հետ, աղէտին դէմ, պայթարը:

Եւ ուրեմն *Ein Zeichen sind wir, deutungslos,...*: Հայտեկեր կը հասկնայ «մենք՝ բանաստեղծներս», ֆրանսացի թարգմանիչներէն մէկը կը հասկնայ ու կը թարգմանէ «մենք՝ հրէշ մը» (սո *monstre*)¹²: Բայց իրողութիւնը այն է, որ ոչ Հայտեկեր, ոչ ֆրանսացի թարգմանիչ-

¹² Տես Martin Heidegger, *Qu'appelle-ton penser?*, trad. Gérard Granel, PUF, 1959, էջ 92: Յիշեցնենք միայն որ այդտեղ Հեյտերլիխի տողը ժեռար Գրանելին կողմէ թարգմանուած է՝ «Nous sommes un monstre privé de sens»: Անհետեւ թարգմանութիւն անշուշտ, որ ենթադրաբար կը յենի *monstre* բառին ստուգաբանութեան վրայ եւ Սոփոկլէսի *δεινον* բառին թարգմանութեան վրայ (Հեյտերլիխին կողմէ) որպէս *ungeheuer*: Անհետեւ թարգմանութիւն ի հարկէ, որուն սակայն իր հաւանութիւնը (եւ ուրեմն իր օրհնութիւնը) տըլւած է ձեւով մը ժաք Տերիտան: Տես *Psyché. Invention de l'autre*, Galilée, 1987, էջ 422-423:

ները, ո՛չ ալ ի դէպ՝ գերմանացի մեկնաբանները գիտեն թէ ինչ է մեռեալ լեզու մը մնացած նշան մը ըլլալը, որովհետեւ նախ եւ առաջ չեն գիտեր թէ ինչ կը նշանակէ *մեռեալ լեզուի մը բնակիչը ըլլալ*: Չեն գիտեր թէ ինչպէս կրնայ լեզու մը *սարիլ որպէս մեռեալ*: Այնպէս՝ ինչպէս թէ ըլլար մեռեալ: Չեն գիտեր, թէ ինչ է վերապրող լեզու մը: Այդ է ի հարկէ վերապրող լեզու մը: Լեզու մը որ կ'սարիլ *որպէս թէ ըլլար մեռեալ*: Եւ ուրեմն բոլորը, կարծեմ՝ առանց բա-

նագրերու վերծանումին հարցը: Անհրաժեշտ է թուականները յիշեցնել: Եգիպտոսի նափոլէոնական արշաւի ընթացքին է, որ գտնուած է «Ռոզեթայի քար»ը: Լոնտոն փոխադրուած է 1802-ին: Իր երեք լեզուներով (նշանագրային եգիպտերէն, ժողովրդական եգիպտերէն, յունարէն) գրուածքներէն մէկը՝ յունարէնը միայն թարգմանուած կարայդ թուականին, դժուարութեամբ: Միւս երկուքը ու մանաւանդ՝ նշանագրայինը կը մնային անվերծան: Մեռեալ լեզուի մը նշանագրերուն հնչիւնային արժէքները երեւան պիտի գային հետըզհետեւ, մինչեւ որ լման գաղտնիքը պարզուէր: Ինչո՞ւ Յեօլտերլինի թարգմանիչները չեն անդրադառնար որ խօսքը մեռեալ լեզուի մը նշանագրերը վերծանելուն (կամ անվերծան մնացած ըլլալուն) մասին է: Անշուշտ որովհետեւ երբ կ'ըսէ որ լեզուն կորսնցուցինք օտարութեան մէջ՝ այդ կորուսեալ լեզուն կ'ուզեն անպայման հասկնալ որպէս խօսք, խօսուածք, ո՛չ թէ որպէս այս կամ այն մեռեալ լեզուն, որուն հընչիւնները եւ հընչումները վերստեղծել պէտք է, որպէսզի նշանագրերը վերծանուին: Եւ ամէն պարագայի՝ եթէ կորսուած է այդ լեզուն, ինչպէս կարելի է հաւաստել որ գտնուած նշաններն ու նշանագրերը «անիմաստ» են, «առանց նշանակութեան» նշաններ են: Բոլոր թարգմանիչները, Յայտեկերի մեկնաբանութենէն տարուած՝ անկարող գտնուած են այդ պարզ տրամաբանական հետեւութիւնը կատարելու: Նշանը որ ենք՝ չէ վերծանուած ու թերեւս ալ անվերծանելի ու անմեկնելի մնայ ընդ յաւիտեան: Մեռեալ լեզուի մը

[...]«մենք» մեր լեզուին հետ վերապրողներ ենք, օտարութեան մէջ կորսուած լեզուի մը վերապրողները: Մնացորդացն ենք, սուգի աղէտէն անդին:

ցառութեան, deutungslos-ն ալ սիսալ կը հասկնան: Կ'ըսեն հայերէն՝ «առանց նշանակութեան» կամ «անիմաստ»¹³, ֆրանսերէն՝ «sans sens» կամ «privé de sens» կամ «de sens nul», անգլերէն՝ «without meaning»¹⁴: Մինչդեռ գերմաներէն deuten կը նշանակէ «մեկնաբանել, վերծանել», եւ ուրեմն Deutung՝ «վերծանում», deutungslos՝ «անվերծան»: Յեօլտերլին յայտնապէս այդտեղ մտքին մէջ ունէր եգիպտական նշա-

¹³ Տես *Բանաստեղծութիւններ*, էջ 214 («իմաստից գուրկ»): Նաեւ Գրիգոր Պըլտեան, *Ֆրանսահայ գրականութիւն*, Սարգիս Խաչենց-Փրինթինֆո, 2017, էջ 430 (Էջատակի ծանօթագրութիւն): Ֆրանսերէն տարբերակին մէջ (*Cinquante ans de littérature arménienne en France*, Paris, CNRS, 2001, p. 220), փոխ առնուած է ընթացիկ թարգմանութիւնը (Hölderlin, *Oeuvres*, Paris, Pléiade, էջ 879), որ կ'ըսէ «de sens nul»:

¹⁴ Friedrich. Hölderlin, *Hymns and Fragments*. Trans. Richard Sieburth. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1984:

կոտորակն է ան, լեզուի մը որմէ ոչինչ մնացած է, ո՛չ մէկ յղում, ո՛չ մէկ հնչուճ, ո՛չ մէկ յատուկ անուն: Ո՛չ մէկ Շամփոնիոն պիտի կարենայ զայն երբեւիցէ վերծանել: Մնացորդ մըն է: Ու հարկը կայ նշելու Յեօլտերլինի մօտ «մնացորդ»ի կարեւորութիւնը: Բայց այս ամբողջը կը նշանակէ նաեւ որ «մենք» մեր լեզուին հետ վերապրողներ ենք, օտարութեան մէջ կորսուած լեզուի մը վերապրողները: Մնացորդացն ենք, սուգի աղետէն անդին: Եւ ուրեմն Յեօլտերլինի fast-ը, «գրեթէ»ն («գրեթէ կորսընցուցիմք լեզուն») չի նշանակեր ինչ որ ըսել կու տան անոր Անթուան Պեռման¹⁵ կամ Հայտեկեր: Չի նշանակեր որ օտարութեան փորձընկալումով՝ մեր ուժերը պիտի փորձէինք, մենք զմեզ պիտի վերագտնէինք ու վերահաստատէինք, սեփականը պիտի իւրացնէինք, թէկուզ «սկզբնական շրջադարձ»ով: «Գրեթէ»ն կը նշէ ու կը նշանակէ մեր վիճակը, մեր պարտքն ու պարտականութիւնը. կորուսեալ լեզուի մը բնակիչներն ենք: Կը նշէ այդ լեզուին *որպէս մեռեալ* կենդանի ըլլալը:

Schmerzlos sind wir...: Ցաւէ ու տառապանքէ զուրկ ենք: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ օրհներգը սուգի մասին կը խօսի, սուգի պատմութեան մասին, սուգի կո-

¹⁵ Հոս ակնարկը կ'երթայ ֆրանսացի թարգմանիչ եւ թարգմանութեան տեսաբան Անթուան Պեռմանին, եւ իր դարադարձիկ գիրքին՝ Antoine Bertran, *L'Épreuve de l'étranger*, լոյս տեսած 1992ին: Լման գիրքին հայերէն թարգմանութիւնը կայ հրապարակին վրայ (ԲաՖՖի Աճեմեանին եւ նըլաստիս ձեռամբ), *Օտարութեան փորձընկալումը* վերնագրով, Երեւան, Սարգիս Խաչենց-Փրինթինֆո, 2017: Գիրքին վերջին գլուխը նըլիւրուած է Յեօլտերլինին, դժբախտաբար ամբողջովին հայտեկերեան մօտեցումով հասկըցւած ու մեկնաբանուած:

րուստին մասին: Աղէտալի կորուստ, որմէ ետք ո՛չ մէկ սուգ տրամադրելի է մեզի, եւ ուրեմն ո՛չ մէկ սուգ կորուստին համար, ո՛չ մէկ ցաւ: Եւ այդ ճամբուն վրայ՝ բոլորը կը վարանին, կը շարունակեն մշակել իրենց անկոչում լեզուները, եւ ուրիշ կերպ հնարաւոր չէ: Միայն մէկը անվարան կը վազէ դէպի վախճանը, այն մէկը որ սուգին կորուստը եւ ուրեմն սուգի լեզուին կորուստը ընտրած է որպէս կոչում: Սուգին կորուստը գիտենք արդէն իսկ որ Երկնայիններուն սահմանն է: Անդունդին եզերքն է: Ատկէ անդին՝ իրենց թագաւորութիւնը չէ՛ այլեւս: Հոս է սակայն որ կու գայ ամենէն խորհրդաւորը Յեօլտերլինի տողերուն մէջ: Սուգին պատահած աղետը նաեւ շրջում մը կ'ենթադրէ, շրջում մը որ սակայն Հայտեկերի «սկզբնական շրջադարձ»ը չէ՛: Վերըստին՝ ինչո՞ւ: Որովհետեւ այդ աղետը, սուգին աղետը, *մեպի համար* անցեալ պատահար մը չէ: Կորուստի կորուսեալ լեզուն լսելի պիտի դառնայ միայն վերջաւորութեան: Պիտի հասնի մեզի անցեալէն անշուշտ, բայց պիտի հասնի ապագային, հեռաւոր ապագայի մը, lang ist die Zeit, «երկար է ժամանակը», ու պիտի վկայէ ինքն իր կորուստին մասին, Դեպք պիտի դարձնէ ինքն իր կորուստը եթէ գիտնանք մնալ վերապրող լեզուին բնակիչները, եթէ գիտնանք սուգի կորուսեալ լեզուն մը շակել որպէս կորուսեալ, կենդանի պահել զայն իր մեռեալութեամբ, իր անվերծանելի նշաններով նոյնքան մահկանացուներուն որքան աստուածներուն համար: Ա՛յդ է որ Յեօլտերլին կ'ըսէ այդ անհունապէս խորհրդաւոր շըր-

ջադարձով, որուն աւելցուցած է «արձագանգ»ի պատկերը (չկար այդ արձագանգը օրհներգի առաջին տարբերակին մէջ): Կորուստը տակաւին չէ դարձած ԴԷպք, անոր ճշմարտութիւնը չէ «պատահած», բայց պիտի պատահի,

es ereignet aber das Wahre: Մինչ այդ՝ պէտք է թարգմանենք օտարութեան մէջ: «Եւ ուրեմն կը շրջի / ասոնց հետ: Երկար է / ժամանակը, բայց կը պատահի / ճշմարիտը»: ✱

ՍՈՆԻԱ ՍԱՆԱՆ

ՇՂԱՐՇԷՆ ԱՆԴԻՆ

*ՇՂԱՐՇԷՆ ԱՆԴԻՆ*ը ճարտարապետ-լուսանկարչուհի Նուարդ Տալեանի եւ *Բագինի* խմբագիր-բանաստեղծուհի Սոնիա-Սանան Քիլեճեանի համատեղ աշխատանքի արգասիքն է:

Նուարդ Տալեանի լուսանկարչական պատկերները, որոնք կը ներկայացնեն Յամչենի հրաշալի բնութիւնն ու զայն զով հոսանքներով ծածկող ու ապա կամաց-կամաց անհետացող մշուշի արթած անսահմանութեան զգացողութիւնն ու քողագերծուող լիճի կախարդանքը, կը զուգաւորուին Սոնիա-Սանան Քիլեճեանի բանաստեղծութեան հետ:

Յոս, գիրն ալ որպէս մշուշային ծածկոյթ կը շղարշէ ու կը բանայ գաղտնիքը բանաստեղծի ներքին բնանկարին եւ անհատական փորձառութիւններուն, սակայն երկու արուեստագէտներուն համար ալ մշուշը կը հանդիսանայ միջոցը տեսանելիէն անդին խորասուզուելու, մինչեւ որ վերացականը հասնի իրականի սահմանին եւ քողագերծէ իր իսկական էութիւնը:

Լուսանկարը՝ Նուարդ Տալեանի

մարմինս/դ
կը թաթխեմ
մշուշին
եւ
ես/դուն
կը բացուինք
բազմադրուագ
ծփանքներու
երանգներով

Լուսանկարը՝ Նուարդ Տալեանի

II

մշուշը

շղարշ

շունչիս/դ շնչիւնին

բայց անելի

խորութիւն ծնուցիչ

երկրին միջեւ եւ երկնքին

այլաշրջիկ փսփսուքին մէջ ջուրերուն

ուր

դուն/ես բնակիչներ վաղեմի

յիշողութեան արգասաւոր երկունքին մէջ փաթթուած

թառած

ծայրը այլե՛ծածան ժամանակի տեւողութեան

խրած կողին

անլուսանցիկ սկիզբին

գրեթէ մերկ

բաղիսիւններէն ու ցաւերէն մարդկային

կեանքէն խզուած

բայց դէպի կեանք սուրացող

հազարումէկ երազներով աներկբայ

եւ ռիթմերով շափիւղայ

ընդելլուզուած լիճին խորքին,

անդորրութեան,

բազմադիմակ հողի ծոցէն արտաքսուած

որուն առջեւ ծունկի եկած

միանուագ ընթացումով դէպի յաւերժ կը նայիմ/ս

Լուսանկարը՝ Նուարդ Տալեանի

մշուշը
մարմին
մտերմութեան
ուր կը մտնեմ/ս
արարումի
կշռութաւոր ճառագայթ մը բռնելու
կարծես հպէի/ր սկիզբին
շունչիս/դ
շնչադարձ օղակներով
ընծայուած առաւօտին
ուր
ստուերներ
կազմալուծուող հորիզոնէն փրթելով
լինին խորքէն շոգիացող
կշռութաւոր շքեղութեամբը խոնաւին
թրթռացող ճշմարտութեամբ
կը պարուրեն
ամէն բացուածք
ամէն ամայք
որոնք
կ'անին ծփանքներէն լռութեան
սեղմուելու
մարմնիս/դ
զով խտութեամբը
ժամանակին

Լուսանկարը՝ Նուարդ Տախանի

մշուշը
վայրը
չբացման
կորուստի
բայց
յարատեւօրէն արգաւանդ
իշխող
երագային
ճերմակութեամբն իր խոնաւ
որուն
տամուկ ողողումէն
մարմինս/դ
զգայագեղ յորդումով
կը դառնայ
գէջ բնակիչը
կռթնած լոյսին
արտաբխող ներկային
եւ
բազմախօս լինելութեամբ ճշմարիտ
այգաբացի ցայտքերուն մէջ
կը խայտայ
մթնշաղի անչափելի
տարափոխուող
քայքայմամբ
որուն խորքը
աչքերս/դ
ծուկերու պէս կը լողան
անցած ժամանակի մը
վկաները փնտռելու

Լուսանկարը՝ Նուարդ Տախանի

V

օրօրուն շօշափներուն քայքայումը տեսնելով
կ'ընկղմիմ/ս
շափիւղայի խորհուրդին յանձնուած

անպարագիծ

բացուածքին մէջ հեռուին

կը գրաւուիմ

տարածութեան մէջ կազդուրիչ

կը պատռուիմ/ս դէպի դուրս

դէպի ներս

սթափումի ծփանքին հետ լուծուելու

ամէն ինչ կ'ոճաւորուի

խաղաղութեան անծայրածիր տարածութեան գոյներով
լոյսի

մութի

ընդգրկումով ծնուցիչ

տարագրուած

ձայնի շեղքէն

ծանրութենէն բառերու

յայտնակերպուած

մառախուղին

թովչանքովը վիպային

որպէս

մարմին տարածական

եւ

գոյութիւն ապահով

պատուած

սաղմով

անհպելի անվերջութեան

Լուսանկարը՝ Նուարդ Տախանի

մշուշը

տարածք

այլակերպումի

կախուած ծուէններէն անյայտի

ուր ամէն ինչ

պահ մը ուրիշ

եւ

միակ

երկնումովը

ցայգալոյսի շառայներուն

որոնք հատ-հատ կը մխրճուին

մարախուղի բացուած ծոցէն

մարմիններուն մեր բխրուն

ցնորական

արձակումով

ասեղնագործ

մութի լոյսի

յորձանուտով կրկնախօս

եւ խարշափովը հեռուին

տամուկ

անձայն

տրոփիւնով

այլայլիչ

Լուսանկարը՝ Նուարդ Տախանի

VII

երկնքի եւ երկրի սահմանին
ուր
առաւօտը արեւներ կը նետէ
Ժամանակը կը դառնայ տեսանելի
մինչ
մշուշէն առկախուած
շերտ առ շերտ
կը կեդուռի
թաղանթը
    ափունքին
մարմինս/դ
կը ծնի օրը
    ըղձակերտ
        բախող մութին անվաւեր
        որուն
        մառախլապատ խորշերուն մէջ
            խուսափուկ
            դեռ կը հանգչին աչքերս/դ
            ծագումներու
                քերթուածները
                կրկին անգամ գրելու

ԴԱԻԻԹ ՄՈՍԻՆԵԱՆ

ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆ-ՆԻԿՈՂՈՍ
ՍԱՐԱՖԵԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹԻԻՆՆԵՐԸ

Մի քանի բանաստեղծական ժողովածու հրատարակած, *Վենսենի անտառը* յղացած, իբրև մտաւորական վաղուց կայացած, աւագ սերնդի հետ որոշակի վեճեր ունեցած Նիկողոս Սարաֆեանը Յակոբ Օշականի մասին մի գրուածքում ճապոնացի նկարչի պէս, մի կողմ թողնելով ամենայն գեղանկարչական մանրամասնութիւն, նուազագոյն գծերով պատկերում է նրան, ասելով՝ «Ուսուցիչս էր», իսկ մէկ պարբերութիւն անց աւելացնում՝ «Յայր մը»¹: Թէեւ գրուած է անցեալ ժամանակով, բայց ուսուցիչն ամառելապէս պատկանում է ներկային ու ապագային եւ մասամբ միայն անցեալին, քանի որ ուսուցիչը գիտակցում է որպէս այդպիսին լոկ ներկայում քո մէջ յայտնաբերելուց, նրա միջոցով հոգեկերտուածքիդ վերափոխումը նկատելուց յետոյ: Ունենալ ուսուցիչ՝ նշանակում է ընդունել քեզնից վեր ուժի գոյութիւնը, որի օգնութեամբ հասել ես մի տեղ, առանց որի չէիր կարող հասնել: Եւ ինքնայաղթահարման այդ փաստի հանդէպ պատկառանքը մղում է ընդունելու, իւրացնելու նաեւ կենսական այդ դըր-

լագները, երբ ուսուցիչը կար, բայց աշակերտը չէր գիտակցում նրա ուսուցիչ լինելը: Ահա այդ իւրացման ճիգն է խորհրդանշում «հայր» վերադիրը, որն արդէն ժամանակ չի ճանաչում: Յայրը մեզ կապողն է անհունի հետ, նախապապենական կենսունակութեան հետ, որն ապրեցնում է մեզ առանց մեր կամքի: Սակայն դարիվերից եկող այդ յորձանուտում մեր ներկայութիւնը ապահովելը, կայացնելը ենթադրում է յաղթահարել հորը, ազատուել քո մէջ նրա պարտադրող առկայութիւնից: Եւ այդ յաղթահարումը, ազատագրումը պարզունակ մերժում չէ. չես կարող ինքդ քեզնից ազատուել: Ի վերջոյ այդ ազատագրումը եւս նրանից ժառանգած ուժով ու կամեցողութեամբ է տեղի ունենում: Ուրեմն հոր ուղղակի, ինքնանպատակ մերժման տենչը վերադարձ է հենց հորը, շարժում ի շըրջանս իւր: Յաղթահարումը ենթադրում է նրա աչքերի մէջ նայելու կամք, խորին պատասխանատուութիւն՝ տէր լինելու նրա՝ ինքզինքը զանցող պատգամներին: Յայրը զաւակին հնարաւորինս կատարելագործուած է պատկերացնում, եւ այդ պատկերի գոյաբանացումն է, որ պատասխանատուութիւն ու յաղթահարում է միաժամանակ: Որդիները պատասխանատու են

¹ Նիկողոս Սարաֆեան, «Ողջոյն մը ուսուցիչս՝ Յ. Օշականին», *Տեսարանները, մարդիկ եւ ես*, Երեւան, 1994, էջ 98: Առաջին անգամ հրատարակուել է *Յառաջում*, 25 մայիսի, 1947 թ.:

իրենց հայրերի համար, եւ դա է ինքնա-
յաղթահարման ուղին:

Սարաֆեանը երիտասարդ տարի-
քում (1926 թ.) Օշականին հասցեագ-
րած նամակներից մեկում յիշում է, թէ
«Ուրիշներ նաև ու կամուրջներ կը հը-
րամցնէին ինծի: Դուն կռնակիս զարկիր
եւ ծովը նետեցիր զիս»², իսկ քսան տա-
րի անց հրապարակուող մի գրուած-
քում ընդհանրացնում է նրա այդ յատ-
կութիւնը. «Իր գործելու ձեւն էր, քա-
ռորդ դար առաջ, հրել, նետել տղաքը
ջուրը, որպէսզի անոնք լողալ սորվին ի-
րենց անձնական միջոցներով»³: Փոր-
ձառու ուսուցիչը, հայրն է հրողը, եւ այդ
արարքի արդարացման կարիք կայ:
Հրումն անկիւնադարձային է, կեանքը
վերափոխող, ուստի հրողի հետ առե-
րեսման պարտականութիւն կայ: Այս
դիրքերից է Սարաֆեանը Օշականին
գրում մի նամակում. «Դուն իմ մէջս ես
քիչ մը»⁴: Ներսում տեղաւորման, իւ-
րացման, հանդարտացման խնդիր է ա-
ռաջանում, որպէսզի ազատագրում լի-
նի այդ ուրիշից: Երիտասարդ, պոռթ-
կուն Նիկոլը⁵ *կապիտոլում* զարեջրով
սփոփում է իր տազնապահար հոգին
եւ պատմում արկածախնդրութիւննե-
րի ծարաւի, օրէցօր վայրի հաճոյքնե-
րին տրուելու մոլուցքի մասին. բայց,
փաստօրէն, ամենաթմբիրային այդ
պահին նա փարիզեան եռուն կեանքի
մի անկիւնում գրում է իր ուսուցչին...

² Յակոբ Օշական – Նիկողոս Սարաֆեան, «Նա-
մականի», *ԿԱՄ*, թիւ 3-4, 1986, էջ 110:

³ Սարաֆեան, «Ողջոյն մը ուսուցչիս», էջ 98:

⁴ Յակոբ Օշական – Նիկողոս Սարաֆեան, «Նա-
մականի», էջ 113:

⁵ Այդ շրջանի նամակներից մեկն այդպէս է ստո-
րագրել:

ազատուելու համար նրանից: «Բժիշկի
մը պէտք է հիւանդը ըսէ ունեցածը: Քե-
զի սիրելի Օշական – ես պէտք է մէջտե-
ղէս կիսուիմ»⁶, – գրում է Սարաֆեանը՝
յաւելելով, որ դա շարունակական է լի-
նելու: Հիւանդը պիտի այնքան պատմի
իր մտահոգութիւնները, որ կարողանայ
ինքնուրոյն նայել դրանց, եւ այդպէս
պիտի այնքան կայանայ, որ ի զօրու լի-
նի կատարել ուսուցիչ-բժշկի առաջադ-
րանքները, իսկ առաւել երիտասարդ
տարիքում (1923 թ.) նա արդէն ստացել

**Սարաֆեանի՝ Օշականից ժառանգածը
նախ եւ առաջ կեանքի յորձանուտում
լողալ սովորելն է, չլճանալը, կենսական
կասկածը մշտարթուն պահելը,
գրականութիւնը եւ մշակոյթն
ընդհանրապէս հասարակական ու
ժամանակային ամբողջի մէջ դիտարկել:**

Եր ամենապարզ եւ դրանով իսկ բար-
դագոյն պատգամը. «Այրիլ սորվէ:
Մնացեալը ինքնին կու գայ»⁷:

Սարաֆեանի՝ Օշականից ժառան-
գածը նախ եւ առաջ կեանքի յորձանու-
տում լողալ սովորելն է, չլճանալը, կեն-
սական կասկածը մշտարթուն պահելը,
գրականութիւնը եւ մշակոյթն ընդհան-
րապէս հասարակական ու ժամանա-
կային ամբողջի մէջ դիտարկելը: Փայ-
տավաճառութեան եւ մտավաճառու-
թեան ընթացքում ազատ ժամերին զըր-
բեր ընթերցող Օշականը գրականու-
թիւնը տարածում է վաղնջական ժա-
մանակներից մինչեւ 21-րդ դար, բա-

⁶ Յակոբ Օշական – Նիկողոս Սարաֆեան, «Նա-
մականի», էջ 115:

⁷ Յակոբ Օշական, «Նամակներ՝ Ն. Սարաֆեա-
նին», *Բագին*, Պէյրուք, 1987, թիւ 9, էջ 72:

ցում դրա փոշոտ ծալքերը, խօսեցնում, չարչարում, մեծարում, ծաղրում՝ քամելու համար դրանում ամբարուած ապրելիք կեանքի կաթիլները: Ոճաւորւած, մարմարապատ տողերը ոչինչ են, եթէ կեանքի ըմբռնումից չեն գալիս: Իսկ Օշականը նորից ու նորից յիշեցնում էր Նիկողոսին դիմացկունութեան ու պայքարի մասին. «Ես կ'ուզէի մեջդ տեսնալ կորովի երիտասարդը որ կեանքին եղջիւրէն կը բռնէ եւ անոր ճիշտ ճակատին կը նայի: Նամակդ վախկոտ հովիւի մը հոգին բերաւ»⁸: Միայն այս արարքից յետոյ իմաստ ունի բանաստեղծական տիրոյթին ձեռք գցելը, միայն կեանքից ներբերուած տողը կշիռ ունի: «Յաջողոյ նամակդ պէտք է աւելի երիտասարդ ըլլայ, կրնաս ոտանաւոր ալ գրել, բայց առանց գիւտի, առանց խոր զգայնութեան մի փորձեր: Թէքէեան ներողամիտ է. ան իր խորհելու եղանակը ունի հոգ: Ես ուրիշ կերպ կը մտածեմ ու ես ալ ունիմ իմ իրաւունքս»⁹, – գրում-յորդորում է Օշականը: Սարաֆեանը, որ վարժարանում Թէքէեանի հատորներով ուսանել էր մանրամասնօրէն հոգ տանել ամէն տողի մասին, հիմա կեանքում թաւալգոր գալու, վերապրել սովորելու հրամայականներ է լսում: Նրա գիտակցութեան մէջ երբեմն հակամարտում են այդ երկու մեծ բարեկամները՝ պահպանողական, բարեկիրթ, կոկիկ ու վարանոտ Թէքէեանը եւ գիւղացի, բնապաշտ, «խենթ ու դերլիշ» Օշականը: Եւ երբ հասուն տարիքում մի յօդուածում յիշե-

⁸ Յակոբ Օշական – Նիկողոս Սարաֆեան, «Նամականի», էջ 128:

⁹ Նոյն տեղում, էջ 129:

լով համեմատում է նրանց, ուղղակիօրէն գրում է. «Ու մտաւորականը, երկուքէն՝ Օշականն է անկասկած»¹⁰: Միջավայրից մշտապէս դժգոհ, աջ ու ձախ բոլորին հրող Օշականն է մտաւորականը, քանի որ նա չի թողնում մշակութային հողը չորանայ, վարում է անդուկ կերպով: Չկայ կանգառ, չկայ վերջ: Օշականն ինքն իրեն վկայելով՝ առաջադրում է մտաւորական լինելու կերպը. «Օշական չի հաւատար տաղանդին, որ միջոցներէն մէկն է աշխատանքին, զայն դիւրացնող մը, բայց երբեք՝ զայն փոխանորդող մը: «Ի սկզբանէ էր աշխատանքը», ահա՛ Օշականին օրակարգը»¹¹: Շուրջ յիսուն հատոր աշխատասիրել՝ նուաճելու համար անձնային ու հանրային կենսական տարածքներ, այն դէպքում, երբ «Գրելը տաժանք մըն էր այս մարդուն համար, որ թուղթին վրայ բոլորէ մը չէ կեցուցած վագրը իր գրիչին»¹²: Օշականը փառասիրութիւնից ու հիւանդութիւնից անդին գրելու խորհրդանիշն է, նրա գրիչը գոյութեան խորքերում փորագրելու մղում ունի: Գրելը իբրեւ լինելու եւ լինելը հնարաւոր դարձնելու կերպ: Գրելը՝ ոչ միայն մտաւոր, այլեւ ֆիզիկական արարք. «Մատները կը ցաւին: Յաւը կ'անցնի ուսին: Ձախ ձեռքով Օշական կը վերցընէ աջը մինչեւ աշխատանքի սեղա-

¹⁰ Նիկողոս Սարաֆեան, «Յառաջդիմութիւն, թէ՛ ձուլում», *Տեսարանները, մարդիկ եւ ես*: Երեւան, 1994, էջ 227: Յօդուածն առաջին անգամ հրատարակուել է *Այո* հանդէսում, Պէյրուք, 1951, թիւ 5:

¹¹ Յակոբ Օշական, *Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան, տասներորդ հատոր*, Անթիլիաս, 1982, էջ 75:

¹² Նոյն տեղում, էջ 88:

նը ու կը գրէ, կը գրէ, կը գրէ»¹³: Սա է պատճառն ու հիմքը, որ Օշականը չէր հանդուրժում կրտսեր սերնդի նվնվոցները եւ կոչ էր անում վիպումով ու բանաստեղծումով շարունակաբար նուաճել նորանոր տիրոյթներ: Հայոց անցեալը, ներկան, գիւղը, քաղաքը անէանում, սպրդում էին, ուստի դրանք լեզուում պահելու խնդիր կար: Օշականի վէպերը հենց այդօրինակ միտուածութիւն ունէին. *Ծակ-պտուկը*, որ կրում էր նրա համար «կիսաստուած», «ռուս եւ թերեւս աշխարհի մեծագոյն վիպասան» Դոստոեւսկու ազդեցութիւնը, հայերի ապրած կեանքն է դրոշմում, իսկ պրուստեան ճարտարապետութիւն ունեցող անաւարտ մնացած *Մնացորդացը* չապրած կեանքի պատկերման նպատակ էր հետապնդում: Եւ չափանիշը ճակատագրական հարցն է. «Պիտի սիրէր *«Մնացորդաց»*ը Մարսել Փըրուստ»¹⁴: Գրականութիւնը, ինչպէս նաեւ դրա ներկայացրած տազնապները իրական չեն, կշիռ չունեն, եթէ սահմանափակուած են թարգմանութեամբ հայ տազնապները չեն դառնում մարդկային, ուրեմն դրանք տազնապներ չեն ամենեւին: Օշականն այդ ընդգրկուն դաշտի մշակողն է, որի դիրքերից հարթեցուելու էին համաշխարհային չափանիշներին չբաւարարող երկերը: Արեւմտեան նշանաւոր վիպասաններին ներգրաւելով, հայ մշակոյթում առաջին անգամ Ֆրոյդին դիմագրաւելով¹⁵ նա հայի ներաշխարհը պատկերում է իր լուսաւոր եւ նաեւ մթին բոլոր կողմե-

¹³ Նոյն տեղում, էջ 129:

¹⁴ Նոյն տեղում, էջ 586:

¹⁵ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 126:

րով՝ բաց չթողնելով հայ-թուրքական յարաբերութիւնները, կամ աւելի ճշգրիտ՝ թուրքին՝ իբրեւ հայի հոգեկանում առկայ իրողութիւն: Թուրքի՝ իբրեւ ուրիշի պատկերումն է, որ հնարաւորութիւն պիտի տայ ազատագրուել նրա իշխանութիւնից. եւ որքան նրա կերպարը համակողմանի ու թանձրացական, այնքան նրանից ազատուելու գորութիւնը մեծ: *Հաճի Ապտուլլահ, Հարիւր մէկ տարւան* վէպերը հենց այդպիսի նպատակ են ունեցել: Եւ պետք չէ զարմանալ այդ վէպերում թուրքի համոզիչ կերպարների յանգամանքով, քանի որ «Հայ-թուրք հարցը միայն արեան հարց մը չէ, այլ՝ իմացականութեան»¹⁶: Դրոյթ, որ հետագայում սփիւռքահայ գրողներն էին ձգտում հիմնաւորել ու շրջանառել, ըստ իրենց՝ ի հակադրութիւն արեւմտահայ աւագ սերնդի: Սակայն Օշականի չափանիշն այնքան բարձր է (նաեւ այս հարցում), որ հազիւ թէ հնարաւոր լինի յաղթահարել, գերազանցել նրան: Եւ պատահական չէ, որ արմատացել ու շրջանառուում էր միտքը, թէ թուրքերն իրենք իրենց ճանաչելու ու հասկանալու համար պարտաւոր են Օշական թարգմանել¹⁷:

Թարգմանելու այդ անհրաժեշտութիւնը վերաբերում է ոչ միայն թուրքերին: Սփիւռքահայութիւնը, ինչպէս նաեւ ընդհանրապէս հայութիւնը, եւս խնդիր ունէր, եւ դեռ ունի, իրենց լեզուով ու միջավայրով թարգմանելու Օշականին՝ իմաստաւորելու համար հաւաքական կեանքը եւ ազատուելու նրա ստուերից: Այդ հեռանկարն ունենալով

¹⁶ Նոյն տեղում, էջ 104:

¹⁷ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 24:

Է, որ ֆրանսահայ մտաւորականները կամենում էին երկխօսել Օշականի հետ, քննադատել նրան, արձագանգել նրա դիտարկումներին, բայց դա գրեթէ չէր յաջողում, քանի որ անհասանելի էր մնում իր հասցէին ուղղուած գրութիւնները չընթերցող, մշակոյթում եւ մասնաւորապէս գրականութեան մեջ վեճին չհաւատացող Օշականը: Նա այդ սերնդին ուղղել էր արդէն իր կոչաւորաշարքը. «Անցէք մեզմէ անդին», եթէ չէք հաւանում, բայց եւ յաւելել էր՝ «Մի հաւնիք ինքզինքիդ»¹⁸: Ի դէպ, սա ընդհանրացումն է այն բանի, ինչը շուրջ քառորդ դար առաջ (1923 թ.) նամակում գրել էր իր սանին՝ սիրելի Նիկոլին. «Ինձի չես կրնար վերք բանալ քանի որ ես անխոցելի եղած եմ մարդերու բոլոր զէնքերուն դէմ: Ու կը փափաքիմ որ դուն ալ մկրտուիս այդ ջուրէն ուրկէ կը վազէ ներքին համբերութիւնը, այսինքն հպարտութիւններուն ամենէն անպարագրելին: Ոչ ոքի հաւնի, սկսելով ինքզինքէն, բայց չըսել մեկուն՝ արհամարհանքդ, բայց մանաւանդ խնայել եսիդ նուաստութեան ամօթը»¹⁹: Ոչ մի տեղ չկաթնող, ոչինչ ապաւէն չհամարող, ամենը քննադատող եւ համապատկերներ առաջադրող Օշականից այն կողմ անցնելը, անշուշտ, դժուար է, եթէ ոչ անհնար: Ահա թէ ինչու են ըմբոստութեամբ աչքի ընկնող երիտասարդ տարագիր գրողները մի կողմից՝ ջանում դուրս գալ նրա գցած

ստուերից, բայց միւս կողմից՝ հասկանում ու ընդունում են նրա ամենակալութիւնը: Դժուար է տարագրի համար չփոխառել ամէն ինչին դիմակայող պատրաստի աշխարհայեացքն ու կենսադիրքորոշումը. «Օշական սորվեցուցած է նաեւ մեզի, մենք, որ վարպետ չենք ճանչնար, կատաղութեամբ ու առանց ընկրկումի կռուիլ յանուն գեղեցիկին, տապալել սուտ աստուածները ու հայիոյել կաւատներուն»²⁰: Վազգէն Շուշանեանի այս խոստովանութիւնը տարիներ անց երկրորդում է նաեւ Սարաֆեանը՝ նշելով իրենց ուսուցչի՝ կուռքեր տապալելու յատուկ ջիղը. «Իրեն կը պարտինք մեր կեղծ կուռքերուն տապալումը եւ մեր գրական հորիզոններուն ընդարձակումը»²¹: Այսօրինակ հիացումը տաղանդաւոր գրագէտների մօտ անպայման առաջ էր բերելու բողոքի ու ընդվզման զգացողութիւն, քանի որ տաղանդը, որ պիտի դրսեւորուէր անհրաժեշտաբար, արտայայտուում էր օշականեան ու ընդհանրապէս արեւմտահայ մշակոյթի ծիրում եւ կրկնում դա: Տաղանդաւոր դատողական վերլուծումը բաւարար չէր դրա ազդեցութիւնից դուրս գալու համար, որովհետեւ նրանց ապրած կեանքն ու ներկայացրած մշակոյթը սոսկ դատողական չէր, այլ դժոխքի սահմաններն էր հատել: Դժոխքի իրողութիւնը տարագիր սերնդի աչքին

¹⁸ Յակոբ Օշական, *Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան, իններորդ հատոր*, Անթիլիաս, 1980, էջ 485:

¹⁹ Յակոբ Օշական – Նիկողոս Սարաֆեան, «Նամականի», էջ 130:

²⁰ Վազգէն Շուշանեան, «Գետին ինկած հասկեր...», *Նասասար*, 1926, Բ. տարի, ԺԱ. պրակ, էջ 310:

²¹ Նիկողոս Սարաֆեան, «Իրաւ բանաստեղծութիւնը», *Տեսարանները, մարդիկ եւ ես*, էջ 63: Առաջին անգամ լոյս է տեսել *Յառաջում*, 14 յուլիսի, 1946 թ.:

կեանքի արդարացման հիմք էր երեւում, որից զրկուած էին իրենք: Նրանք յայտնուել էին անօդ տարածութեան մէջ, որտեղից ելքերը նրանց դուրս էին հանում ամէն տեղ, բացի իրենց պարտադրուած միջավայրից: Ջոայնութիւնն ու յոռետեսութիւնն էին նրանց հիմնական ուղեկիցը: Եւ այդ ամէնը գիտակցելով էր տակաւին երիտասարդ Սարաֆեանը գրում ուսուցչին. «Ներողամիտ եղէք դուք փրկուածներդ մեր քայքայուած սերունդին»²²:

Օշականի ու ընդհանրապէս նրա սերնդի եւ ֆրանսահայերի թէ՛ անձնական, թէ՛ մտաւորական վեճերի հիմքում միջավայրի կարօտախտով պարուրուած բնագոյային զգայնութիւնն է. ըստ փիւռքի աչքին փրկուածութիւնը, վերապրումը կեանքի արդարացման գրաւական էր, վերապրողների համար տարագիր սերնդի տրտունջն իրենց անարժէք կեանքից սին էր, որովհետեւ իրենք տարագիր էին հէնց իրենց երկրում: Փոխադարձ չհասկացումը առիթ է տուել Օշականին քանիցս քամահրական ձեւով խօսել կրտսեր սերնդի մասին՝ օգտագործելով անգամ «Սփիւռքի նսեմաստան» արտայայտութիւնը²³: Սփիւռքի ձեւաւորման առաջին տարիներին առաւել խիստ էր Ուսուցիչը եւ

ինքնատիպութեան նշոյլ իսկ չէր նկատում Փարիզի տղաների ստեղծագործութիւններում: Ի հարկէ, դա նաեւ հոգեբանական բացատրութիւն ունէր, քանի որ վերջիններս տմարդի կերպով յանդգնել էին Արեւմտեան Հայաստանի յուշարձանը՝ *Մնացորդացը*, թրիք անլանել²⁴: Նրանց հասունացմանը, իրաւ գործերի հրապարակմանը զուգահեռ Օշականը սկսում է աւելի մանրամասնօրէն վերլուծել, քննել ֆրանսիական սփիւռքը՝ բանաստեղծութիւնը կապելով Սարաֆեանի անուան հետ, իսկ միջավայրը, ի պատիւ նրա, երբեմն անլանելով «անջրպետներ գրաւել ձգտող սերունդ»²⁵: Իբրեւ Անդրանիկ Ճառուկ-

Օշականի ու ընդհանրապէս նրա սերնդի եւ ֆրանսահայերի թէ՛ անձնական, թէ՛ մտաւորական վեճերի հիմքում միջավայրի կարօտախտով պարուրուած բնագոյային զգայնութիւնն է. սփիւռքի աչքին փրկուածութիւնը, վերապրումը կեանքի արդարացման գրաւական էր, վերապրողների համար տարագիր սերնդի տրտունջն իրենց անարժէք կեանքից սին էր, որովհետեւ իրենք տարագիր էին հէնց իրենց երկրում:

եանի *Թուղթ առ Երեւան* գրքի յառաջաբան գրուած ծանրակշիռ աշխատութեան մէջ Օշականը դարձեալ անդրադառնում է սփիւռքի թէ՛ բանաստեղծութեանը, թէ՛ վեպին եւ երկուսի առնչութեամբ էլ յիշատակում է Սա-

²² Յակոբ Օշական – Նիկողոս Սարաֆեան, «Նամականի», Էջ 110:

²³ Տե՛ս Օշական, *Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան, տասներորդ հատոր*, Էջ 530: Նոյնի՝ *Քննադատական...*, Պէյրուք, 2013, Էջ 190: Օշականի եւ Սփիւռքի փոխարաբերութիւնների մասին տե՛ս նաեւ՝ Ռուբինա Փիրումեան, «Յակոբ Օշական, լուսաւոր կանթեղ սփիւռքահայ գրականութեան սկզբնաւորման եւ զարգացման ճամբին», *Պատմա-բանասիրական հանդէս*, 1, 1992, Էջ 63-70:

²⁴ Տե՛ս Յակոբ Օշական, «Վկայութիւն մը», Անդրանիկ Ճառուկեան, *Թուղթ առ Երեւան*, Հայէպ, 1946, Էջ 23:

²⁵ Տե՛ս Յակոբ Օշական, *Գիրքերու քովն ի վեր*, Պէյրուք, 2011, Էջ 234:

րաֆեանին ոչ այնքան դրուատական երանգներով: Ծառուկեանի երկն իբրեւ նմուշ հակադրում է, իր բառերով ասած, Կոստան Չարեանի՝ իր ժողովրդին չպատկանող ոտանաւորներին, եւ Սարաֆեանի *Տեղատուութիւն եւ մակրնթացութիւն* հատորին. «Կը հրաւիրւիք կարդալ այդ չոր ու չար, արջասպի պէս կծու ու դաժան տաղերը որպէսզի զգաք Փարիզի ժահիրը»²⁶: Սփիւռքի վեպի հետ կապուած՝ Օշականը փոքր-ինչ բացառութիւն է անում եւ բարձր է գրնահատում Շահնուրի աշխատանքները, իսկ Սարաֆեանի, ինչպէս նաեւ Չարոյեանի վեպերը անմասն չեն մը-

Օշականը սկսում է աւելի մանրամասնօրէն վերլուծել, քննել ֆրանսիական սփիւռքը՝ բանաստեղծութիւնը կապելով Սարաֆեանի անուան հետ, իսկ միջավայրը, ի պատիւ նրա, երբեմն անուանելով «անջրպետներ գրաւել ձգտող սերունդ»:

նում դառն քննադատութիւնից՝ արժանանալով «դիակ» բնութագրին²⁷: Ի դէպ, նոյն այդ գրքի Սարաֆեանի օրինակում լուսանցքներից մէկի վրայ կայ աշակերտի՝ ուսուցչին ուղղուած մի գրքառում. «միամիտ Օշական, չես ճանչցած Սփիւռքի հոգին»²⁸: Օշականի եւ սփիւռքի, մասնաւորապէս՝ Նիկողոս Սարաֆեանի կապն այսպիսին է եղել՝ ուսուցչի եւ աշակերտի իսկական յարաբերութիւն, երբ կան ցուցումներ,

յանդիմանութիւններ, յաւակնութիւններ, ժպիտներ, փոխադարձ քննադատութիւններ, հիացումներ, լուտանքներ, բայց երբեք ոչ արհամարհական վերաբերմունք: Բաւական լարուած շրջանում է Սարաֆեանը գրել սկզբում յիշատակուած իր յօդուածը՝ համարելով, որ «մեղք մըն է երբ չ'ողջունուիր ան՝ որ գործած է նոյնպէս մեղքը չ'ողջունելու իր ճաշակէն ու ըմբռնումներէն դուրս գտնուած արժէքները, մեղք մը մանաւանդ՝ երբ վտանգի տակ է ցեղին մէկ մասն ու անոր հոգեկան հարըստութիւնը»²⁹:

Աշակերտները յաւակնում են ընդգծել իրենց աճը, իրենց տարբերութիւնը ուսուցչից, վերջինս շարունակ բաւարար չի համարում աշակերտների՝ աւագ սերնդի ջանքերի ըմբռնումն ու գիտակցումը: Այս հակասութիւնն արժեցաւ Օշականի եւ Սարաֆեանի ու փարիզաբնակ այլ գրողների միջեւ շուրջ բանամեայ բանաւոր ու գրաւոր լրութիւն: Ոչ մի կողմը միւսին չվերլուծեց արժանւոյնս: Աշակերտները թերեւս չգտան իրենց մէջ ժայռը չափելու խիզախութիւնը, իսկ ուսուցիչը արժանի չհամարեց: Յամենայն դէպս, *Համապատկերի* յղացման ժամանակ նախատեսել էր գրել նաեւ «Նորագոյն կամ Սփիւռքի գրականութիւնը» եւ յիշատակել անուններ՝ Համաստեղ, Կոստան Չարեան, Շահնուր, Հրաչ Չարդարեան, Նարդունի, Փայլակ Միքայէլեան... Սարաֆեանի անունը չկար³⁰:

²⁶ Օշական, «Վկայութիւն մը», էջ 8-9:

²⁷ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 98:

²⁸ Տե՛ս Գրիգոր Պըլտեան, «Նամակ՝ Ն. Սարաֆեանի մասին», *Բազին*, թիւ 8, 1987, էջ 46:

²⁹ Սարաֆեան, *Տեսարանները, մարդիկ եւ ես*, էջ 99:

³⁰ Տե՛ս Յակոբ Օշական, *Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան, ստաջին հատոր*: Երուսաղէմ, 1945, էջ 18-21:

Դժուար է ասել՝ ինչու չկար, բայց վաղուց Օշականը նամակներում հալատացնում էր Սարաֆեանին, որ, անկախ իր յանդիմանություններից, «բու մեջդ լաւ բան տեսնող եթէ կայ, ամենէն առաջինը ես եմ»³¹: Պարզապէս գրականութեան տիրոջ Օշականն անկոտորում էր, կարդացուելու արժանի լինելը բաւարար չափանիշ չէր գեղարվեստում յայտնուելու համար, անհրաժեշտ էր խռովել, նեղել, նուաճել նորանոր հորիզոններ: Հիւանդութեան պատճառով օրական մէկ ժամ էր արտօնւած գրել, բայց «ծանր դառնութեան մէջ մահուանն սպասող» Օշականն իր երկար նամակում (1946 թ.) բառ առ բառ վերլուծում է Սարաֆեանի՝ այդ ժամանակ լոյս տեսած *Միջնաբերդ* հատորի «Երկունքի պահեր» բանաստեղծութիւնը՝ մատնանշելով ինամելու հատուածները, իսկ *Սասունցի Դաւթի* մշակումը ուղղակիօրէն համարում է ձախողանք³²: Սակայն մօտ մէկ ամիս անց մէկ այլ նամակում ուսուցչի ու հօր բարեհոգութեամբ գրում է, թէ «*Միջնաբերդը* սիրեցի ոչ իր թեքնիքին, ոչ իր նորութեան, ոչ ալ իր անկատարութեանց համար, այլ վասնզի սպաննած էիր հրեռնտորութիւնը»³³: Այդ ընթացքում Սարաֆեանը գրել է պատասխան նամակներ, որոնք չեն պահպանուել կամ չեն յայտնաբերուել, բայց դա նկատելի է, քանի որ Օշականը կէտ առ կէտ արձագանգում է դրանց աւելի ուշ գրուած

նամակում: Ընդ որում, կռահելի է Սարաֆեանի բուռն հակադարձումը դիտողութիւններին, որովհետեւ Օշականը «փորձանք» է որակում դա եւ էլ աւելի սուր է քննադատում սարաֆեանական արտադրանքը՝ ամեն դէպքում ցանկութիւն յայտնելով պահել նամակագրական կապը, քանի որ Սարաֆեանի նամակները նրա լաւագոյն արձակներն են³⁴: Արդէն գրական տարածքներ նուաճած Սարաֆեանը չի բաւարարուում լոկ մասնաւոր նամակներով, այլեւ հրապարակային յօդուածում, որ կսկծալի ու ջղային վերնագիր ունի՝ «Մեր գրականութեան թշնամիները», անդրադառնում է Օշականին՝ նրբան անուանելով միակողմանի՝ թէ դատողութեան, թէ հայրենասիրութեան մէջ: Նա նոյն հարթութեան վրայ է դրնում Սփիւռքի հանդէպ սովետական Երեւանի եւ Օշականի կողմից առկայ հալածանքներն ու ուրացումները եւ բացայայտօրէն գրում, թէ «Օշական եւ այլասերած մարքսիզմ կը միանան այ-

Սարաֆեանի՝ կուռքեր չընդունելու, կասկածն ու հեգնանքը պահպանելու, անգամ ուսուցիչներին անվերապահօրէն չընդունելու յատկութիւնը ուսուցչի գլխաւոր պատգամն իրագործած լինելու լաւագոյն ցուցիչն է

սօր կէտի մը վրայ որ կը կոչուի հայրենասիրական գրականութիւն, թէեւ կը տարբերին անոնք իրարմէ բազմաթիւ եւ հիմնական ըմբռնումներով»³⁵:

³¹ Օշական, «Նամակներ՝ Ն. Սարաֆեանին», Էջ 71:

³² Յակոբ Օշական - Նիկողոս Սարաֆեան, «Նամականի», Էջ 138-142:

³³ Յակոբ Օշական, «Նամակներ՝ Ն. Սարաֆեանին», *Բագին*, Պէյրուք, 1988, թիւ 2, Էջ 75:

³⁴ Յակոբ Օշական, «Նամակներ՝ Ն. Սարաֆեանին», *Բագին*, Պէյրուք, 1988, թիւ 6, Էջ 45-50:

³⁵ Նիկողոս Սարաֆեան, *Տեսարանները, մարդիկ*

Հայրերի եւ որդիների այս անհաշտ պայքարը վկայում է երկու կողմերի կենդանութիւնն ու առողջութիւնը, լինելու իրաւունքը շարունակաբար նուաճելու կամքը: Սարաֆեանի՝ կուռքեր չընդունելու, կասկածն ու հեզմանքը պահպանելու, անգամ ուսուցիչներին անվերապահօրէն չընդունելու յատկութիւնը ուսուցչի գլխաւոր պատգամն իրագործած լինելու լաւագոյն ցուցիչն է:

Յարաբերութիւնների հազար ու մի ելեւէջումներից յետոյ Օշականի վերջին գիշերը խորհրդանշականօրէն կապուած է Նիկողոս Սարաֆեանի հետ... *Արեւելքի* խմբագրատանը հանդիպել եւ հայ մշակոյթի մասին գրուցում էին Յակոբ Օշականը, Շաւարշ Միսաքեանը եւ Անդրանիկ Ծառուկեանը: Վերջինս բողոքում էր Օշականից, թէ նա չի կարդում նորերին, բայց շարունակում է մերժողական կեցւածք ընդունել, եւ վկայակոչում էր Սարաֆեանի *Վէստէի անտառը*: Օշականը յաջողուածք էր համարում այդ

եւ ես, էջ 156: Յօդուածն առաջին անգամ հրատարակուել է *Արեւմուտք*ում, 25 յուլիսի, 1948 թ.:

երկը, բայց յայտարարում, թէ «մէկ ծաղիկով գարուն չի գար»: Ծառուկեանը վստահ լինելով, որ գարունն արդէն եկել է՝ պնդում է, որ Օշականը կարդայ *Հայրենիք* ամսագրում լոյս տեսած վերջին ստեղծագործութիւններից մէկը՝ «Մուսթաֆա»ն: Առաջին կէսն ընթերցելուց յետոյ Օշականը դիմում է Ծառուկեանին. «Այո՛, իրաւունք ունիս, Նիկողոսը եղեր է...»: Որոշում է յաջորդօրը հրապարակաւ խօսել այդ գրութեան մասին, բայց, աւաղ, յաջորդօրը չէր բացուելու Օշականի համար³⁶: Մի քանի օր յետոյ, երբ Ծառուկեանը Սարաֆեանին նամակով տեղեկացնում է այդ լուրը, գրում է. «Օշականի մահւան առիթով գրեցի քեզի, որովհետեւ, միակ անձը որուն պէտք էր գրել այդ առիթով, դուն էիր»³⁷: *

³⁶ Տե՛ս Կ. Թաշճեան, «Նիկողոսը եղեր է...», *Նայիրի*, 1 փետրուար 1959, թիւ 41, էջ 5:

³⁷ «Անդրանիկ Ծառուկեանի նամակը Նիկողոս Սարաֆեանին», *Միտք եւ արուեստ, 1988-2009. գրական եւ վերլուծական էջեր*, Երեւան, Սարգիս Խաչենց, Փրինթինֆո, Անտարես, 2020, էջ 617:

ԷՄՄԱ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆԻ ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻՑ

ՎԱՀԷ Օշականը (1921–2000) ծնունդ է Բուլղարիայի Ֆիլիպպե (այժմ՝ Պլովդիվ) քաղաքում՝ արեւմտահայ անուանի գրող, գրականագետ եւ մանկավարժ Յակոբ Օշականի (1883-1948) ընտանիքում: Աւարտելով Կիպրոսի Մելգոնեան վարժարանը՝ կրթութիւնը շարունակել է Սորբոնի համալսարանում, հետեւել է գրականութեան եւ դոկտորի գիտական աստիճան ստացել որպէս բաղդատական գրականութեան մասնագետ: Վահէ Օշականը երկար տարիներ զբաղուել է ուսուցչական գործունեութեամբ, հրատարակել չափածոյ եւ արձակ գործերի ժողովածոներ, կատարել գիտական ուսումնասիրութիւններ՝ նուիրուած արեւմտահայ գրականութեան, նրա միջազգային առնչութիւններին, եւ այլ նիւթերի:

Յրապարակուող նամակներում, որ գտնուում են Հայաստանի ազգային արխիւի թիւ 875 ֆոնդի տարբեր ցուցակներում պահվող գործերում¹, Օշականն ինքը եւս զգալի տեղեկութիւններ է հաղորդում իր կեանքի եւ գործունեութեան մասին:

Ֆրանսահայ գրականագետ, հայագետ եւ թարգմանիչ Մարկ Նշանեանի դիտարկմամբ,

«Վահէն շարունակած է իր գործը՝ սիփոքի հայութեան տագնապները ունենալով իր մտահոգութիւններու կիսակէտին մէջ»²:

Իսկ ըստ գրող, բանասեր Գրիգոր Պըլտեանի՝

«Օշականի աշխարհը կը յատկանշուի բազմաթիւ ինչուններով եւ անպայման չէ, որ այս ինչունները տողերու ընդմէջէն ստանան ընկալեալ պատասխաններ: Թերեւս Օշականի գրականութիւնը կը յատկանշուի բազմաթիւ ինչուններ առաջադրելու իր խիստախոյսութեամբ նաեւ»³:

Յետեւեմբ, ուրեմն, Վահէ Օշական խիզախ մարդու եւ մտաւորականի գրանուներին:

¹ Նամակ Ա.-Ֆ. 875, ց. 8, գ. 72, թ. 1, յաջորդները՝ ց. 9, գ. 72-ի մէջ համապատասխանաբար զբաղեցնում են՝ Բ.- թ. 10, Գ.- թթ. 19-22, Դ.-թ. 18, Ե.-թ. 40, Զ.- թ. 5, Է.- թ. 13, Ը.-թ. 28, Թ.- թ. 44, Ժ.- թ. 7, ցուցակ 15-ի 729 գործում են՝ ԺԱ.-թ.7, ԺԲ.-թթ. 2-5, ԺԳ.-թ. 1, ԺԴ.- թ. 9:

² Յրայր Անմահունու (Էօլմեսեթեան) «Վահէ Օշական. միջնարար» վաւերագրական շարժանկարից (1994):

³ Նոյն տեղում:

Ա.

24-01-77

Պրն. Յամագասպեան⁴,

Տիկին Գոհար Ազնաուրեանի⁵ թելադրանքով է, որ ձեզ կը գրեմ այս նամակը: Երբ Տիկինը Միացեալ Նահանգներ եկած էր, ինձ խոստացաւ, որ վերադարձին Յայաստան կը խօսի ձեզի՝ որպէսզի դրկէք մեր համալսարանը Յայաստանի մէջ հրատարակուած գրական ու բանասիրական պարբերաթերթերն ու գիրքերը: Չորս տարիէ ի վեր գոյութիւն ունի Սարգիս Թերզեան հայագիտական համանուն կեդրոնը՝ Փենսիլվանիոյ համալսարանին մէջ, բայց ցարդ ոչ մէկ գիրք, հրատարակութիւն կամ հանդէս ստացած ենք ձեզմէ: Դժուար է հասկնալ ձեր Կոմիտէին կողմէ այս անտեսումը, որ անկասկած ակամայ է:

Ուրախ կ'ըլլամ, ուստի, եթէ բարեհաճիք հետեւեալ պարբերական հրատարակութիւնները կանոնաւոր կերպով դրկել մեր համալսարանի հասցէին՝ ըսկըսեալ 1978էն.

Armenian Section
Van Pelt library
University of Pennsylvania
Philadelphia, Pa. 19174
U. S. A.

1. Սովետական Գրականութիւն, 2. Պատմաբանասիրական Յանդէս, 3. Բանբեր Երեւանի համալսարանի, 4. Լրաբեր Յասարակական Գիտութիւնների, 5. Սովետական Արուեստ, 6. Սովետական Յայաստան, 7. Գարուն, 8. Գրական Թերթ:

Պիտի ուզէինք նաեւ, որ մեր հայագիտական կեդրոնը ստանայ մէկական օրինակ հատոր այն գիրքերէն (գրական, պատմական, լեզուական, քննադատական, ընկերային...) որոնք կը հրատարակուին Յայաստանի մէջ: Ֆիլատելիոյ քաղաքի հայկական գաղութը հին ու զարգացած գաղութ է ու օրըստօրէ կ'աճի: Անհրաժեշտ է, որ հայագիտական այս կարեւոր կեդրոնը, ուր կ'աւանդուի հայոց պատմութիւն, գրականութիւն ու լեզու՝ կարենայ մտային սնունդ հայթայթել այս 20.000ի հասնող հայութեան: Փոխարէնը մենք ալ կրնանք հոսկէ ձեզի ուղարկել հրատարակութիւններ, որոնք դուք չունիք Յայաստանի մէջ:

Կանխայայտ շնորհակալութեամբ

Վահէ Օշական

Վարիչ Ա. Թերզեան հայագիտական ամպիոնի

⁴ Նամակն ուղղուած է Սփիւռքահայութեան հետ մշակութային կապի կոմիտէի նախագահ Վարդգէս Յամագասպեանին (1911-1992): Կառոյցը ղեկավարել է 1964-1985 թթ.:

⁵ Գոհար Ազնաուրեան (1906-1983), բանասեր, բնագրագետ:

Բ.

22-12-1979

Պրն. Վ. Համազասպեան,

Ընդհանուր Տնօրէն Արտասահմանի հետ Մշակութային կապի Վարչութեան,
Երեւան:

Յարգելի Պրն. Համազասպեան,

Այս նամակը գրողը Վահէ Օշականն է, Բենսիլվանիոյ Համալսարանի Սարգիս Թերզեան Հայագիտական Ամպիոնի դասախօս: Ցարդ գիրար անունով կը ճանչնանք եւ յուսով եմ, որ օր մը անձնական ծանօթութիւն ալ կը հաստատենք: Այսօր ձեզի շատ կարեւոր խնդրանք մը ունիմ ներկայացնելիք ու յանուն Հայ Ժողովուրդի ու մշակոյթի միջազգային վարկին՝ կը յուսամ, որ ձեր բարեացակամ վերաբերմունքը չէք զլանար խնդրանքիս:

Նիւ Եորքի Սէնթ Գրեգորի Համալսարանը Ազգային Գրականութեանց Խորհուրդ անուն կեդրոն մը հաստատած է տարիներէ ի վեր, որ Ազգային Գրականութեանց Հանդէս կոչուած Տարեգիրքը կը հրատարակէ⁶: Ասիկա բանասիրական շատ բարձր մակարդակով հատոր մըն է ու գնահատուած Ամերիկեան գրական շրջանակներու կողմէ: Ցարդ լոյս տեսած հատորներուն մէջէն յիշեմ Ռուսիոյ, Պարսկաստանի, Թուրքիոյ, Գերմանիոյ, Ափրիկէի թիւերը: 1979ի թիւը նուիրուած է Հնդկաստանի գրականութեան, 1980ի թիւը՝ Աւստրալիոյ, 1981ը՝ Նորվեկիոյ: Այս հրատարակութեանց ամբողջ ծախսը կը հոգան խնդրոյ առարկայ երկիրն կամ Պետութիւնը, կամ Կրթական ու այլ մշակութային Հաստատութիւններ, եւ կամ ալ այդ ազգի բարերարներ: Ամէն թիւ իրեն յատուկ Խմբագիրը կ'ունենայ, զոր կը նշանակէ Ազգային Գրականութեանց Խորհուրդը եւ որուն կը յանձնուի բարձրորակ մտաւորականներու աջակցութիւնը ապահովելու, հատորին բովանդակութեան ծրագիրը պատրաստելու ու խմբագրելու, ինչպէս եւ նիւթական միջոցները գտնելու պաշտօնը: Վերջին մանրամասնութիւն – նիւթական ոչ մէկ վարձատրութիւն կ'ըլլայ այս աշխատանքին մէջ ոչ խմբագրին եւ ոչ ալ աշխատակիցներուն:

Ուրախ եմ ձեզի յայտնելու, թէ երկար թղթակցութենէ ետք, կարելի եղաւ համաձայնիլ Խորհուրդի քարտուղար Փրոֆ. Աննա Բաոլուչչիի⁷ հետ, որ 1982ի թիւը նուիրուի Հայ Գրականութեան: Խմբագրութեան պատասխանատուութիւնը յանձնուած է ինձի, ու արդէն Փրոֆ. Բաոլուչչիի ներկայացուցած եմ բովանդակութեան նախածրագիրը, զոր ընդունած է: Ապահոված եմ նաեւ Սփիւռքի կարեւոր մտաւորականներու աշխատակցութիւնը – Փրոֆ. Ա. Սանճեան⁸, Պրն. Լ.

⁶ Հանդէսի անգլերէն անունը “Review of National Literatures” էր: Լոյս է տեսել 1970-2001 թթ.:

⁷ Աննա Բաոլուչչի (1926-2012), իտալա-ամերիկեան գրող եւ հետազօտող:

⁸ Աւետիս Սանճեան (1921-1995), ամերիկահայ բանասէր, հայագետ:

Սիւրմէլեան⁹: Գրած եմ Փրոֆ. Գ. Պարտաքճեանին¹⁰: Եւրոպայէն կը մասնակցին Փրոֆ. Գ. Պըլլտեան¹¹ (sic), Պրն. Մ. Նշանեան եւ այլք: Բայց առանց Հայաստանի մտաւորականութեան գործօն մասնակցութեան, հատորը կիսատ կ'ըլլայ, ու ահա այդ նպատակով է, որ Ձեզի կը գրեմ:

Ձեզմէ կը խնդրեմ, որ առնուազն երկու ականաւոր գրականագետ աշխատակցին այս ձեռնարկին: Ծանօթ չեմ ձեր վարչական օրէնքներուն, սակայն եթէ կ'արտօնէք ինծի ընտրութիւն մը ընել՝ պիտի ուզէի, որ Պրնյք. Ալպերտ Կոստանդեան¹² (sic) եւ Աղեքսանդր Թոփճեան¹³ (sic) ըլլային այդ երկուքը: Սակայն եթէ չեմ կրնար ես ընտրութիւնը ընել՝ ուրախ պիտի ըլլայի, եթէ դուք նշանակէիք յարմար անձերը, ու, կամ անոնց հաղորդէիք ուղղակի իմ ցանկութիւնը կամ ալ ինծի առիթը տայիք, որ ես իրենց անձամբ գրեմ այդ մասին: Ինչ որ ըլլայ պատշաճ եղանակը, կենսական կը գտնեմ, որ երկու կամ նոյնիսկ երեք ծանօթ բանասէր մասնակցին Հայաստանի խօսքը բերելու այս հատորին: Միջազգային վարկ վայելող հատոր մըն է *Ռիվիու օվ Նաշընլի Լիթըրըչըրը* ու կը զբաղի գլխաւորաբար բաղդատական գրականութեանց հարցերով: Փրոֆ. Բառլուչչի շատ խանդավառ է Հայաստանեան մտաւորականութեան մասնակցութեան հեռանկարով: Սա ալ աւելցնեմ, որ Հայաստանեան գրողներուն կարելի է բացառութիւն ընել ու վարձատրել ընդունուած սակով: Գրական այս հարցերու կապակցութեամբ կ'ուզէի նաեւ ձեզի հաղորդել, որ Յ.Բ.Ը. Միութեան Նիւ Եորքի մէջ հրատարակած *Արարատ* անգլիագիր պարբերականի¹⁴ յառաջիկայ թիւերէն մին նուիրուած պիտի ըլլայ Յակոբ Օշականի ու ատոր պատրաստութեան մէջ ալ պէտք պիտի ունենամ Պրնյք. Կոստանդեանի ու Թոփճեանի գործակցութեան: Ուրեմն վարչական մեքենայի նոյն հարցը հոս ալ կը ծագի -կրնամ ուղղակի իրենց հետ կապ հաստատել՝ թէ ձեր միջոցաւ է, որ այդ կ'ըլլայ: Ես քանիցս գրած եմ Պրն. Ա. Թոփճեանին, սակայն պատասխան չեմ ստացած: Դուք կրնաք միջնորդել այս խնդրին մէջ ու օգնել ինծի, որ հաղորդակցութեան ճամբաները բացուին իմ ու անոնց միջեւ: Այս գործի պարագային - որուն խմբագիրը նորէն ես եմ - 100 տոլարի պատուավճար մը կայ նախատեսուած աշխատակիցներուն: Եթէ ու երբ ստանամ ձեր սկզբունքային համաձայնութիւնը այս երկու գործակցութիւններուն՝ կը հաղորդեմ անոնց մասնաւոր նիւթերը, որ պիտի մշակուին Օշականի թուին համար:

Գալով *Ազգային Գրականութեանց Հանդէս*ին, կը ներփակեմ հատորին բովանդակութեան նախածրագիրը, որպէսզի ձեզի ու հաւանական աշխատակիցներուն ծանօթ ըլլայ գործին բնոյթը: Հայաստանեան գրականագետներուն համար նկատի ունիմ թիւ 3, 6, 8 նիւթերը; Մենագրութեանց երկարութիւնը 20 է-

⁹ Լեւոն-Չաւէն Սիւրմէլեան (1905-1995), ամերիկահայ գրող, բանասէր:

¹⁰ Գեորգ Պարտաքճեան (ծն. 1942), ամերիկահայ գրականագետ, հայագետ:

¹¹ Գրիգոր Պըլլտեան (ծն. 1945), ֆրանսահայ գրաքննադատ, բանաստեղծ, վիպագիր:

¹² Ալպերտ Կոստանդեան (1936-2002), գրականագետ:

¹³ Աղեքսանդր Թոփճեան (1939-2021), գրող, գրականագետ, թարգմանիչ:

¹⁴ *Ararat* եռամսեան հանդէսը լոյս է տեսել Նիւ Եորքում 1960-2006 թթ.:

ջը պետք չէ անցնի ու գրութեան ժամկետը 1980ի աշունն է. այսինքն՝ 8էն 9 ամիս: Ուրախ պիտի ըլլայի, եթէ այս հարցին տայիք ձեր ջերմագոյն հետաքրքրութիւնը, որմէ միայն մեր ժողովուրդը կրնայ շահիլ:

Շնորհաւորելով ձեզի ու ձեր պարագաներուն տօնական օրերը ու մաղթելով բեղմնաւոր, երջանիկ ու յաջող տարի մը, մնամ ակնդէտ ձեր պատասխանին սպասող ձերդ յարգանօք՝

Վահէ Օշական
V. Oshagan
424 Meadowcroft RD
Radnor PA 19087
U. S. A.

Գ.

06-03- 1980

Յարգելի Պրն. Վ. Համագասպեան,

Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային կապի Կոմիտէի Նախագահ,
Երեւան:

Սիրելի Պրն. Համագասպեան,

Նոր ստացայ ձեր 15 Փետրուար թուակիր նամակը ու կը փութամ պատասխանել:

Նախ՝ խորին շնորհակալութիւնս, որ բարեհաճեցաք ձեր ժամանակը եւ ուշադրութիւնը տրամադրել ձեռնարկիս: Ինչպէս կը նշէք, այս ծանր պարտականութեան մէջ բոլորովին առանձին եմ: Չունիմ նիւթական կամ այլ ակնկալութիւն, սրտի ծանր հիւանդութիւն մը կը սպառէ ուժերս ու ձեր աջակցութիւնը բարոյական մեծ նպաստ է ինձի: Կը զգամ, որ մէկ ու նոյն պատնէշին վրայ կը կռուինք բոլորս, ի սեր մեր մշակոյթին ու ազգին: Վստահ եմ նոյն զգացումները կը վառին Փրոֆ. Ե. Ջրբաշեանի¹⁵ ու Փրոֆ. Յ. Թամրազեանի¹⁶ մէջ եւս, ու անոնց հետաքրքրութիւնը ձեռնարկիս յաջողութեամբ զիս մեծապէս կը քաջալերէ:

Արտօնեցէք նախ, որ քանի մը խօսք ըսեմ հատորին նկարագրին մասին: Այս տարեգիրքին բնոյթը բաղդատական գրականութիւնն է, կալուած մը, որ դժբախտաբար շատ քիչ մշակուած է մեր մէջ: 1935ի Ա. Չօպանեանի մենագրութիւնը¹⁷, Փրոֆ. Էթմէքճեանի հատորը Ֆրանսական ազդեցութեան մասին¹⁸, Հայաստա-

¹⁵ Էդուարդ Ջրբաշեան (1923–1999), գրականագետ, ակադեմիկոս:

¹⁶ Հրանտ Թամրազեան (1926–2001), գրականագետ, ակադեմիկոս:

¹⁷ Archag Tchobanian, *Victor Hugo, Chateaubriand et Lamartine dans la littérature arménienne*, Paris, 1935.

¹⁸ James Etmekjian, *The French Influence on the Western Armenian Renaissance 1843–1915*, New York, 1964.

նե Զիլկոյի, Շիլերի ու այլոց մասին մենագրությունները կան լոկ: Կայ նաեւ իմ Սորպոն համալսարանը ներկայացուցած տոթթորայի թեզս՝ Արեւմտահայ Վեպը ու իր կրած օտար ազդեցությունները, որ անտիպ է տակաւին: Կայ ասոնցմէ գատ ուրիշ ուսումնասիրություն՝ նուիրուած ազդեցություններու կարեւոր հարցին: Եւ սակայն Աստուած գիտէ՝ որքան ազդուած ենք օտարներէն ու մենք ալ մեր կարգին ազդած անոնց: Չկայ նոյնիսկ Յ. Թորոսեանի¹⁹ Ֆրանսերէն հապճեպ հատորէն գատ (1951, Փարիզ) լուրջ ու համապարփակ հատոր մը օտար լեզուով՝ նուիրուած մեր գրականութեան: Ներկայ գործիս նպատակը այդ բացը մասամբ գոցելն է: Նկատեցէք, որ ոչ-Յայ մտաւորականներէն շատ քիչերուն ծանօթ է մեր գրականութիւնը ու միակ ձեւը, որ անոնք ունին զայն հասկնալու եւ գնահատելու՝ զայն բաղդատելն է Ֆրանսացի, Ռուս կամ Անգլիացի ծանօթ գործերու եւ անձերու: Ասկէ՝ կը բխի այն կարեւորությունը, որ բաղդատական մեթոտը ունի այս պարագային: Մեր ազգային գրականութիւնը եղածին պէս ներկայացնելով շատ բան չենք շահիր: Սակայն եթէ զայն դնենք իր միջազգային շրջափակին, կոնտեքստին մէջ՝ այն ատեն կը յաջողինք:

Կու գամ հիմա ձեր յարուցած հարցերուն:

1. Իմ ցանկիս Յրդ ու 10րդ կէտերը բոլորովին տարբեր բաներ են: Օտար ազդեցությունները մեր վրայ՝ սա գուտ բանասիրական նիւթ է, իսկ Յայերու ներկայութիւնը օտար մշակոյթներու մէջ՝ սա նուազ ակադեմական է: Ասիկա հրատապ հարց է այս երկրին մէջ յատկապէս, տրուած ըլլալով Սարոյեանի²⁰, Սիւրմէլեանի ու այլոց պարագաները: Թիւ 10-ը տեղական բնոյթ կը կրէ ու կը միտի հայկական գրական ակադեմիաները միջին զարգացած ամերիկացիին հասկացողութեան պարունակին մէջ զետեղել շատ ակելի անմիջական կերպով: Մէջը կը մըտնեն հարցազրոյց, թարգմանություն եւ այլն:

2. Օշականի ու Թեքեանի²¹ պարագաները: Սովորություն է հոս նման առիթներու ազգային գրականութեան մը ուշագրաւ մէկ երկու դեմքերու վրայ որոշ կեդրոնացում կատարել՝ անոնց երկին վերլուծումին մէջէն երեւան բերելով այդ գրականութեան իւրայատուկ արժանիքները: Օշականը ընտրեցի որպէս բարձրակէտը Արեւմտահայ վեպին ու Թեքեանը՝ Արեւմտահայ քերթողութեան, Վարուժանի²² հետ: Երկուքն ալ մեծապէս ազդուած օտար աղբիւրներէ: Նոյն նկատումներով ընտրած են Չարենցը²³, որ սերտ կապեր ունի Մայաքովսքիի²⁴ ու Ռուսական Յեղափոխութեան հետ: Ինչ կը վերաբերի Արեւելահայ վեպին՝ կարծեմ Աւանդություն եւ Վերանորոգում ֆորմիլը իր մէջ կ'առնէ Աբովեանէն²⁵ մին-

¹⁹ H[rant] Thorossian, *Histoire de la littérature arménienne: des origines jusqu'à nos jours*, Paris, 1951.

²⁰ Ուիլեամ Սարոյեան (1908–1981), ամերիկահայ արձակագիր, *ղրանատուրգ*:

²¹ Վահան Թեքեան (1878–1945), բանաստեղծ:

²² Դանիէլ Վարուժան (1884–1915), բանաստեղծ:

²³ Եղիշէ Չարենց (1897–1937), բանաստեղծ, գրող եւ թարգմանիչ:

²⁴ Վլադիմիր Մայակովսկի (1893–1930), ռուս բանաստեղծ, *ղրանատուրգ*:

²⁵ Խաչատուր Աբովեան (1809–անյայտ), գրող, մանկավարժ, արեւելահայ աշխարհաբար գրականու-

չել Խեչումեան²⁶, Մաթեոսեան²⁷ ու Գալշոյեան²⁸ կատարուածը ու երեւան կը հանէ սեռին լայն կարեւորութիւնները մեր գրականութեան պարագային:

3. Հայ դասական թատերգութիւնը: Յարմար նիւթ է, սակայն Սփիւռքի մէջ մասնագետ չունինք, որ հանգամանօրէն գրէ այդ մասին: Մի՛ մոռնաք, որ իմ ու Փրոֆ. Բաղդուչիի համաձայնութեան մէկ կարեւոր կէտը այն է, որ ամէն աշխատակից առաջնակարգ գիտուն պէտք է ըլլայ իր կալուածին մէջ ու հեղինակութեան խօսք ըսէ:

4. Ինչ կը վերաբերի Միջնադարեան մեր Տաղերգութեան, սկզբունքով դեմ չեմ պայմանաւ, որ կարճ ըլլայ—2000 բառը չանցնի ու ինքնագիր ըլլայ: Դեմ եմ որեւէ արտատպումի, սղումի, թարգմանութեան կամ վերահրատարակութեան: Վալերի Պրիւսովի²⁹ գրութիւնը ծանօթ է ինծի, սակայն այս պարագային նորութիւն չի բերեր: Եթէ այսօր Հայաստանի մէջ կայ հեղինակութիւն մը այդ նիւթին մասին, որ ծանօթ ըլլայ նաեւ միջազգային գրական իրողութեանց՝ սիրով կ'ընդառաջեմ Ձեր առաջարկին ու սեղմ յօդուածի մը տեղ կու տամ:

Կը տեսնէք, որ այս ձեռնարկը շատ մասնագիտական բնոյթ ունի ու վստահ եմ Հայաստանի մէջ առաջնակարգ բանասէրներ ունինք, ակելի հմուտ, քան էր Պրիւսով իր ատենին...: Ես շատ պիտի ուզէի, որ Պրն. Ա. Թոփճեանի, Պրն. Ա. Կոստանդեանի կամ ձեր յարմար նկատած ականաւոր մտաւորականներու՝ ինչպիսին են Փրոֆ. Ջրբաշեան եւ Փրոֆ. Թամրազեան՝ բաժնէիք հետեւեալ նիւթերը անյապաղ.

Չարենց եւ Ռուսական Յեղափոխութիւնը:

Աւանդութիւն ու Վերանորոգում Արեւելահայ վէպին մէջ:

Հայ Դասական թատերգութիւնը եւ իր միջազգային *կոնտէքստը*:

Միջնադարեան Հայ Տաղերգութիւնը ու իր արտաքին յարակցութիւնները:

Աւելցնեմ, որ ցանկիս 12 նիւթերէն ամէնէն կարեւորը թիւ 11ն է, որ Մատենագիտական Սպէկտրոլ կը կոչուի եւ ուր կը քննուին, կը վերլուծուին ու կ'արժեւորուին Եւրոպական լեզուներով հրատարակուած բոլոր լուրջ ուսումնասիրութիւնները՝ նուիրուած հայ գրականութեան: Ամէնէն ծանրակշիռ բաժինն է այս ու չուզեցի ձեր ուսերուն բեռցնել զայն: Սակայն եթէ մէկը չգտնեմ Արեւմտեան կողմն աշխարհի՝ ձեզի պիտի յղեմ, ստիպուած, մանաւանդ, որ դուք Ռուսական աղբիւրներու ալ ծանօթ էք: Յօդուածները լոյս կը տեսնեն Անգլերէն լեզուով—եթէ դժուարութիւն ունիք՝ մենք հոս կը թարգմանենք: Ժամկէտը կարելի է մինչեւ 1980ի վերջը երկարաձգել ու բովանդակութիւնը՝ մինչեւ 6000 բառ, սակայն անհրաժեշտ է, որ հիմակուրդնէ գիտնամ՝ ո՞վ պիտի գրէ, ինչ նիւթի մասին,

թեան հիմնադիր:

²⁶ Վիգէն Խեչումեան (1916–1975), արձակագիր:

²⁷ Հրանտ Մաթեոսեան (1935–2002), արձակագիր:

²⁸ Մուշեղ Գալշոյեան (1933–1980), արձակագիր, լրագրող:

²⁹ Վալերի Բրիւսով (1873–1924), ռուս բանաստեղծ, արձակագիր, թարգմանիչ, գրականագետ:

որպեսզի պաշտօնական թռուցիկները պատրաստուին Փրոֆ. Բաղլուչիի կողմէ:

Այսօր իսկ օդային թղթատարով ձեր հասցեին կը դրկեմ օրինակ մը *Ռիվիու օվ Նաշննլի Լիթըրոչըրս*էն, որպեսզի յստակ գաղափար մը կազմէք հրատարակութեան բնոյթի մասին: Ուրախ եմ յայտնելու, որ Սփիւռքի մտաւորականութիւնն ալ իր օժանդակութիւնը չսակարկեց: Բարի եղէք իմ խորին շնորհակալութիւններս փոխանցել մեր ականաւոր մտաւորականներուն՝ Փրոֆ. Ջրբաշեանին ու Փրոֆ. Թամրազեանին, որոնց աջակցութիւնը շատ յարգի կը նկատեմ ձեռնարկին յաջողութեան համար: Եթէ դուք կամ անոնք ունիք որեւէ յաւելելի թելադրանքներ հատորին բովանդակութեան մասին, խնդրեմ ազատ զգացէք դուք ձեզ ու յղեցէք զանոնք ինծի:

Սիրայօժար կը փոխանցեմ ձեր ողջոյնները Փրոֆ. Բաղլուչիին, որ վստահեմ շատ պիտի ուրախանայ՝ իմանալով Հայաստանի մտաւորականութեան մասնակցութեան լուրը:

Ակնդէտ կը սպասեմ ձեր պատասխանին, որ յուսամ շատ չուշանար: Բարի եղէք անկեղծ բարեւներս փոխանցել Փրոֆ. Գ. Ջահուկեանին³⁰ ու Փրոֆ. Է. Աղայեանին³¹:

Անկեղծ զգացումներով՝ Վահէ Օշական

Յ. Գ. Կարելի է արդեօք հօրս՝ Յակոբ Օշականի նոր լոյս տեսած հատորէն³² օրինակ մը դրկէիք ինծի: Վ. Օ.

Դ.

17-05-1980

Պրն. Վ. Համազասպեան,

Սփիւռքահայրութեան հետ Մշակութային կապի Կոմիտէի Նախագահ,
Երեւան:

Յարգելի Պրն. Համազասպեան,

Մարտի 6ին ձեզի երկար նամակ մը գրեցի, յայտնելով ուրախութիւնս Հայաստանի ականաւոր մտաւորականներէն շատեր պատրաստակամութիւն ցոյց տրւած շնորհիւ ձեր միջամտութեան՝ աշխատակցելու *Ռիվիու օվ Նաշննլի Լիթըրոչըրս*ի 1982ի Հայ Գրականութեան նուիրուած թուին: Ատկէ ի վեր Փրոֆ. Բաղլուչի ձեր հասցեով վերոյիշեալ հանդէսէն բազմաթիւ օրինակներ ուղարկած էր Փրոֆ. Ե. Ջրբաշեանին, Փրոֆ. Հ. Թամրազեանին ու ձեզի: Յուսամ՝ ստացած էք: Սակայն մօտ երկուքուկէս ամիս կ'ընէ ու ձեզմէ պատասխան չեմ ստացած Մարտ

³⁰ Գեորգ Ջահուկեան (1920-2005), լեզուաբան, ակադեմիկոս:

³¹ Էդուարդ Աղայեան (1913-1991), լեզուաբան, ակադեմիկոս:

³² Յակոբ Օշականի *Երկեր* ժողովածուն 1979 թ. լոյս է տեսել Երեւանում:

Յի նամակով յղուած հարցերուն: Գիտէք անկասկած, որ նման հրատարակութեան մը պարագային, որ միջազգային տարողութիւն ու վարկ ունի, յստակ ժամկետներ կան որոնք պէտք է յարգուին իմ կողմէ ու նաեւ աշխատակիցներուն կողմէ: Ուստի ուրախ կ'ըլլամ, եթէ կարելի եղածին չափ շուտ ինծի հաղորդէք, թէ իմ առաջարկած 4 նիւթերը ինչպէս բաժնուած են, որ չափով կը համապատասխանեն ձեր ակնկալութեանց ու մտաւորապէս որ թուականին կը կարծէք, թէ ատոնք պատրաստ կ'ըլլան ու ձեռքս կը հասնին: Փրոֆ. Բառլուչչի գովազդներով կ'ուզէ հատորին բովանդակութիւնը տարածել տեղական ու միջազգային մամուլին սակայն ոչինչ կրնանք ընել, մինչեւ որ ձեզմէ յստակ լուր մը չ'առնենք:

Անկեղծ գգացումներով՝ Վ. Օշական

Յ. Գ. Ստացած եմ ձորս հատորը՝ «Երկեր»: Շնորհակալութիւններս:

Ե.

08-07-1980

Պրն. Վ. Յամազասպեան,

Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային կապի Կոմիտէի Նախագահ,
Երեւան:

Յարգելի Պրն. Յամազասպեան,

Երէկ ստացայ ձեր 24 Յունիս նամակին բնագիրը, զոր դրկած էիք ձեռամբ Լուս Անճելլիսի Յայկական Ռատիոժամի տնօրէնին: Ժամանակին ատոր պատճէնը ստացած էի Պրն. Էթմէքճեանէն:

Խորապէս շնորհապարտ եմ ձեզ, որ ձեր սուղ ժամանակէն ու միջոցներէն չզլացաք որոշ մաս մը յատկացնելու իմ կարեւոր ձեռնարկիս իրականացման: Անմիջապէս ձեր նամակին բովանդակութիւնը հաղորդեցի Փրոֆ. Բառլուչչիին ու վստահ եմ, ան ալ ինձ նման պիտի հրճուի ի տես Յայաստանի մտաւորականներուն մասնակցութեան: Շատ ուրախ կ'ըլլամ, եթէ իմ շնորհակալութիւններս յայտնէք Փրոֆ. Յ. Թամրազեանին, Տոքթ. Վ. Ներսիսեանին³³ ու Տոքթ. Լ. Յախվերդեանին³⁴: Ձեր վերոյիշեալ նամակը սակայն լուռ է «19րդ դարու Յայկական ռեալիզմը եւ անոր միջազգային կապերը» նիւթին հեղինակի ինքնութեան մասին: Ուրախ կ'ըլլամ, եթէ այդ պարոնին անունն ալ ինձ հաղորդէք ու անոր եւս փոխանցէք շնորհակալութեան գգացումներս:

Ուրեմն, ըստ ձեր հաւաստումին, գրութիւնները կ'աւարտին մինչեւ այս տարւայ վերջը: Շատ պիտի խնդրէի, որ աւելի չուշանան, որովհետեւ ատոնք հոս Անգլերէնի թարգմանելու դժուար խնդիրը կայ, որ յաւելեալ ժամանակ պիտի իլլէ ինձմէ: Պէտք ունիմ նաեւ իւրաքանչիւր աշխատակցի մասին 100-120 բառանոց հա-

³³ Վարպ Ներսիսեան (1937-2012), գրականագետ:

³⁴ Լեւոն Յախվերդեան (1924-2003), գրականագետ, թատերագետ:

կիրճ կենսագրական-մատենագիտական նոթի մը, որ պիտի զետեղուի հատորին սկիզբը: Յուսամ՝ ստացած էք արդէն Փրոֆ. Բաղդուչիի դրկած *Ռիվիու օվ Նաշընըլ Լիթըրըրչըրպի* բազմաթիւ օրինակները ու հատ մը փոխանցած Տոքթ. Վ. Ներսիսեանին, որպէսզի ան ալ յստակ գաղափար մը կազմէ հրատարակիչներուն պարտադրած պայմաններուն եւ ուղեգրիծներուն մասին: Մօտ օրէն ձեզի կը ղըրկեմ հատորին բովանդակութեան վերջնական ծրագիրը:

Յարգելի Պրն. Յամագասպեան, կարելի չէ արդեօք բաժանորդագրուիլ Հայաստանի գրական-բանասիրական կարելոր հանդէսներուն, որպէսզի կարենամ մօտէն հետեւիլ մեր մտաւորականութեան իրագործումներուն: Ես կը ստանամ *Հայրենիքի Չայն* ու *Սովետական Հայաստան* հանդէսները որոնց համար երախտապարտ եմ: Սակայն ինծի պէտք են նաեւ *Գարուն*, *Գրական Թերթ*, *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, *Սովետական Գրականութիւն* եւ *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների* հանդէսները. եթէ բոլորը կարելի չեն՝ գէթ մաս մը: Պէտք ունիմ նաեւ Համայնագիտարանի 5րդ հատորին³⁵, ինչպէս եւ գրական, գեղարվեստական ու պատմագիտական հատորներուն, որոնք կը հրատարակուին Հայաստանի մէջ: Անշուշտ, պատրաստ եմ այս բոլորին համար անհրաժեշտ վճարումը կատարելու: Կը սպասեմ ձեր պատասխանին:

Անկեղծ զգացումով՝ Վ. Օշական

V. Oshagan

424 Meadowcroft RD

Radnor PA 19087

U. S. A.

Զ.

09-12-1980

Պրն. Հրայր Բաբայեան,

Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային կապի Կոմիտէ,

Բաժնի վարիչ,

Երեւան:

Յարգելի Պրն. Բաբայեան,

Ժամանակին ստացայ ձեր 30 Սեպտեմբեր նամակը ու ներփակուած կենսագրական էջերը: Շնորհակալութիւն ձեզ ու ձեր գործակիցներուն: Այդ նամակով խոստացած էիք, որ Տոքթ. Հրանտ Թամրազեան կենսագրականը պիտի դրկէիք, երբ քաղաք վերադառնար: Յուսամ՝ վերադարձած է ու այժմ ի վիճակի էք վերոյիշեալ գրութիւնը ուղարկելու: Ակնդէտ կը սպասեմ:

³⁵ Նկատի ունի Հայկական Սովետական Հանրագիտարանը (Երեւան, 1974-1987):

Առիթը կ'օգտագործեն ձեզ յիշեցնելու թե չորս մենագրութիւններուն առաքման պայմանաժամը ամէնաուշը՝ 1981 Փետրուար ամիսն է եւ ուրախ կ'ըլլամ, եթէ սոյն պարագան Փրոֆք. Ներսիսեանի, Յախվերդեանի, Թամրազեանի եւ Ալեքսանեանի³⁶ ուշադրութեան յանձնէք: Անշուշտ, եթէ Յունուարին հասնին ձեռքս՝ շատ աւելի գոհ կ'ըլլամ՝ նկատելով, որ ատոնք դեռ պետք է Անգլերէն լեզուի թարգմանուին. բան մը, որ այդքան դիւրին չէ:

Ուրախ եմ ձեզի յայտնելու, թէ հատորին հրատարակման անհրաժեշտ նիւթական միջոցները մեծ մասով ապահովուած են շնորհիւ անհատներու եւ մշակութային հաստատութիւններու գոհաբերութեան:

Կը շնորհաւորեմ ձեզ Սուրբ Ծնունդի տօնը ու կը մաղթեմ ամողջ ու երջանիկ 1981 տարի մը: Հաճեցէք փոխանցել այս զգացումներս նաեւ Պրն. Վ. Համագասպեանին:

Անկեղծ զգացումներով՝ Վահէ Օշական

Է.

12-03-1981

Ռէտնըր

Պրն. Զրայր Բաբայեան,

Սփիւռքահայրութեան հետ Մշակութային կապի Կոմիտէ,

Երեւան:

Յարգելի Պրն. Բաբայեան,

Երէկ ձեռքս հասաւ ձեր Փետրուար 3 թուակիր նամակը ու կը փութամ պատասխանել:

Ժամանակին ստացայ Փրոֆ. Զ. Թամրազեանի³⁷ ու Փրոֆ. Ալեքսանեանի³⁸ մենագրութիւնները: Խորին շնորհակալութիւններս: Արդէն ձեռնարկած եմ անոնց թարգմանութեան:

Փետրուար ամսուայ ժամկետի վերաբերմամբ ուրախ կ'ըլլամ, եթէ Փրոֆ. Յախվերդեանի ու Ներսիսեանի յիշեցնէք, թէ որքան շուտ հասցնեն իրենց մենագրութիւնները, այնքան կը դիւրացնեն թարգմանական աշխատանքս, նիւթական աղբիւրներու օգտագործումը ու հատորին հրատարակութիւնը: Հիմա, որ Մարտ ամիսը մտած ենք, յուսամ մինչեւ գարուն անոնց ձեռագիրները ինծի հասած կ'ըլլան:

Անկեղծ զգացումներով՝ Վահէ Օշական

³⁶ Ելենա Ալեքսանեան (1933-2008), գրականագետ:

³⁷ Տե՛ս Hrand Tamrazian, “Yeghishe Charents and the Socialist Revolution”, *Review of National Literatures*, vol. 13, Armenia, 1984, p. 150-173:

³⁸ Տե՛ս Elena Alexanian, “19th Century Armenian Realism and Its International Relations”, *Review of National Literatures*, vol. 13, Armenia, 1984, p. 45-63:

Յ. Գ. Եթե ձեր նամակները հետեւեալ հասցէին դրկէք (որ բնակարանիս հասցէն է), շատ ժամանակ կը շահինք՝

V. Oshagan
424 Meadowcroft RD
Radnor PA 19087
U. S. A.

Ը.

28-05-1981

Պրն. Յրայր Բաբայեան,
Սփիւռքահայրութեան հետ Մշակութային կապի Կոմիտէ,
Երեւան:

Յարգելի Պրն. Բաբայեան,

Քանի մը օր առաջ ստացայ ձեր 12 Մայիս նամակը ուր կը տեղեկացնէիք թէ Փրոֆ. Յախվերդեանի ու Մովսիսեանի³⁹ մենագրութիւնները⁴⁰ ուղարկած էք իմ տանս հասցէով: Արդ այսօր ձեռքս հասան ատոնք, Պրն. Վահրամ Մավեանի⁴¹ կողմէ դրկուած, օղային ճամբով, Փարիզէն: Խորին շնորհակալութիւններս ձեզի, ձեր գրասենեակին՝ իր սպասարկութեան արդիւնաւետ նկարագրին համար ու նաեւ այն պատուարժան բանասերներուն, որոնք յանձն առին այս յոգնեցուցիչ աշխատանքը, յանուն մեր մշակոյթին: Կը մնայ այդ մենագրութիւնները Անգլերէնի թարգմանելու գործը, գովազդային աշխատանքը—անմիջապէս, որ հրապարակ հանենք թողուցիկները՝ ձեզ կ'ուղարկեմ մի քանի նմոյշ—խոստացուած գումարները հաւաքելը, նոր գումարներ ճարելը ու հատորը գալ տարի տպելու համար պատրաստելը:

Կը մնայ նաեւ մանրամասնութիւն մը, որ սակայն խիստ կարեւոր է—Փրոֆ. Յ. Թամրազեանի կենսագրական-մատենագիտական տեղեկութիւններու էջը, որ չեմ ստացած տակաւին: Բարի եղէք տեղեկացնելու այս Փրոֆ. Թամրազեանին:

Ձեզի տեղեկ կը պահեմ դէպքերու ընթացքի մասին:

Անկեղծ զգացումներով՝ Վահէ Օշական

V. Oshagan

424 Meadowcroft RD, Radnor PA 19087 U. S. A.

³⁹ Վրիպում Է, պէտք է հասկանալ Ներսիսեան:

⁴⁰ Տե՛ս Levon Hakhverdian, “Armenian Classical Drama and Its International Context,” *Review of National Literatures*, vol. 13, Armenia, 1984, p. 174-193. Varak Nersisian, “Modern Armenian Poetry and Its Relation to Other Literatures,” *Review of National Literatures*, vol. 13, Armenia, 1984, p. 93-120:

⁴¹ Վահրամ Մավեան (1926–1983), սփիւռքահայ գրող, հասարակական գործիչ:

Թ.

20-08-1981

Պրն. Յր. Բաբայեան,

Բաժնի վարիչ,

Սփիւռքահայրութեան հետ Մշակութային կապի Կոմիտէ,

Երեւան:

Յարգելի Պրն. Բաբայեան,

Ստացած եմ ձեր 20 Յուլիս, 1981ի նամակը, որ սակայն չէր պարունակեր Փրոֆ. Յրանտ Թամրազեանի կենսագրական տուեալները՝ հակառակ ձեր հաւաստիքին, թէ կը ներփակէիք զանոնք: Կ'ենթադրեմ, թէ փոքր վրէպի մը արդիւնք է այս անտեսումը: Ուրախ եմ յայտնել, թէ ձեր բոլոր դրկած յօդուածները արդէն առաջին թարգմանութեան մը արժանացած են քրոջս՝ Տիկին Անահիտ Ոսկերիչեանի⁴² կողմէ: Կը ներփակեմ օրինակ մը թռուցիկէն՝ որմէ հազարաւորներ պիտի դրկուին անհատներու, կազմակերպութիւններու եւ թերթերու:

Անկեղծ գգացումներով՝ Վահէ Օշական

V. Oshagan

424 Meadowcroft RD

Radnor PA 19087

U. S. A.

Ժ.

29-10-1981

Պրն. Յր. Բաբայեան,

Սփիւռքահայրութեան հետ Մշակութային կապի Կոմիտէ,

Երեւան:

Յարգելի Պրն. Բաբայեան,

Երէկ ստացայ ձեր թիւ 899 Յոկտեմբեր 13 թուակիր նամակը ու անոր մէջ՝ Պրն. Յրանտ Թամրազեանի կենսագրական գրութիւնը: Շնորհակալութիւն ձեզի եւ Պրն. Թամրազեանին:

Յարգանքով՝ Վահէ Օշական

⁴² Անահիտ Օշական-Ոսկերիչեան (1919-2005), մանկավարժ:

ԺԱ.

10-01-1983

Պրն. Վ. Յամագասպեան,

Տնօրէն Արտասահմանի հետ Մշակութային կապերու Կոմիտէի,
Երևան:

Յարգելի Տիար Յամագասպեան,

Այս նամակը կը գրեմ իմ նախկին աշակերտներէս Պրն. Գոնրատ Նազգաշեանի խնդրանքին վրայ: Զանի մը ամիս առաջ այդ երիտասարդը, որուն Հայ լեզուի ու գրականութեան դասատուն եղած էի 1982ի ամրան ընթացքին, մեծ ցանկութիւն յայտնեց Յայաստան գալու եւ ոչ միայն կատարելագործելու իր մայրենի լեզուն այլ փնտռելու եւ ապրելու իր արմատները, իր պատմական ինքնութիւնը: Բնականաբար քաջալերեցի, ձեր հասցէն տուի ու այլ անհրաժեշտ թելադրանքներ: Ատոր վրայ ան պաշտօնական դիմում ըրաւ ձեր գրասենեակը սակայն ցարդ ոչ մէկ պատասխան ստացած է ձեզմէ: Հաւանաբար շատ կ'աճապարեմէն պարագայի, քիչ մը անձկայի՝ ինձ դիմեց, որ գրեմ ձեզ:

Պրն. Նազգաշեանը լուրջ երիտասարդ մըն է ու իր փափաքը ետ՝ իր արմատները երթալու՝ բացառիկ երեւոյթ է այս երկրին մէջ: Իմացական կարողութեամբ արթուն, աշխատունակ ու խելացի է, մօտ է գիր գրականութեան եւ արուեստագիտական անհերքելի արժանիքներով օժտեալ է: Շատ մը կողմերով ինքնատիպ ու բացառիկ անձ կը նկատուի եւ վստահ եմ, եթէ ստանայ Յայաստանի մտային ու հոգեկան հաղորդութիւնը՝ խոստումնալից ուժ մը կը դառնայ ԱՄՆի ապագայ սերունդներու հայապահպանման պայքարին մէջ: Ջերմօրէն կը յանձնարարեմ որ, կարելիութեանց սահմաններուն մէջ, ընթացք տաք իր անկեղծ դիմումին: Արժանի է ամէն օժանդակութեան ու քաջալերանքի:

Անկեղծ շնորհակալութեամբ՝ Վահէ Օշական

V. Oshagan

424 Meadowcroft RD, Radnor PA 19087 U. S. A.

ԺԲ.

06-01-1984

Մեծայարգ Տիար Վարդգէս Յամագասպեան,

Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային կապի Կոմիտէ,

Երևան:

Յարգարժան Տիար Յամագասպեան,

Այսու պատիւ ունիմ դիմելու ձեզի, որպէսզի հնարաւորութիւն ստեղծէք ինձի Յայաստան գալու վեց ամսով, 1984ի ձմեռէն մինչեւ 1984ի գարունը, գրական ուսումնասիրութիւն մը կատարելու համար:

Մենագրութեանս նիւթն է «Արեւելահայ եւ Արեւմտահայ Գրական Կապերը 1850էն մինչեւ 1915»: Գիտէք անշուշտ, որ այս նիւթը ցարդ միայն մասնակի ու միակողմանի ուսումնասիրութեան ամարկայ եղած է ու ոչ ոք քննած է Արեւմտահայ ազդեցութեան մը գոյութիւնը Արեւելահայ գրական կեանքին վրայ, մինչեւ Առաջին Աշխարհամարտ: Ընդհանուր կապերու առնչութեամբ, Արեւելահայ ու Սովետահայ բանասէրները նշանակալից գործ տեսած են սակայն Սփիւռքէն ոչ ոք առաջ եկած ու իր մասնակցութիւնը բերած է այս յոյժ կարեւոր հարցին վերծանումին: Ես այս բացը կ'ուզեմ զոցել, զոնէ մասամբ:

Անհրաժեշտ է, որ մանրակրկիտ կերպով քննուին այն միջոցները—հրատարակութեանց փոխանակում, մամուլ, նամակագրութիւն, մտաւորականներու ճամբորդութիւններ, արուեստագէտներու եւ թատերական ու այլ խումբերու այցեր եւ այլն—որոնց շնորհիւ Հայութեան երկու հատուածները գրական կապեր հաստատեցին ու մշակեցին: Յաւելեալ, գիրքերու, յօդուածներու, թարգմանութեանց ու գրական այլ արտայայտութեանց վերլուծումով յոյս ունիմ ի յայտ բերել ոչ միայն ազդեցութիւններ, որ երկու գրականութիւնները կրած են դուրսի աշխարհէ—Ֆրանսական, Ռուսական, Գերմանական, Անգլիական, Իտալական ու նոյնիսկ Թրքական—այլ նաեւ այն գրական յարակցութիւնները, թեմաներն ու սեռերը՝ որոնք հասարակաց են երկու գրականութեանց: Բաղդատական գրականութեան մէջ իմ մասնագիտութիւնս շատ օգտակար կրնայ ըլլալ այս պարագային: 19րդ դարու սկանաւոր Հայ մտաւորականներէն⁴³ Մ. Նալպանտեանի, Յ. Սվաճեանի, Գ. Արծրունիի, Ս. Ոսկանի, Ա. Արփիարեանի, Մ. Մամուրեանի, Ս. Նազարեանցի նման մարդոց երկն ու կեանքը մեծ կարեւորութիւն ունին այս ուղղութեամբ եւ անոնց արխիւները անգնահատելի օգտակարութիւն կրնան ունենալ գործիս համար, ինչպէս եւ Մշակի, Փորձի⁴⁴, Արձագանգի, Լումայի⁴⁵, Հիւսիսահայլի, Մուրճի⁴⁶, Մեղուի, Արեւելքի, Արեւելեան Մամուլի, Մասիսի⁴⁷ եւ բազ-

⁴³ Միքայէլ Նալբանդեան (1829–1866), գրող եւ բանաստեղծ, Յարութիւն Սվաճեան (1831–1874), մտաւորական, Կոստանդնուպոլսում հիմնադրել եւ խմբագրել է *Մեղու* պարբերականը (1856–1874), Գրիգոր Արծրունի (1845–1892), հրապարակախօս, քննադատ, Թիֆլիսում հիմնադրել եւ խմբագրել է *Մշակ* պարբերականը (1872–1921), Ստեփան Ոսկան (1825–1901), հայ հրապարակախօս, թարգմանիչ, Փարիզում հրատարակել է *Արեւելք* պարբերականը (1855–1856), Արփիար Արփիարեան (1851–1908), արձակագիր, գրական քննադատ, խմբագրել է Կոստանդնուպոլսում հրատարակուած *Մասիս* եւ *Արեւելք* պարբերականները, Մատթէոս Մամուրեան (1830–1901), հրապարակախօս, գրող, թարգմանիչ, խմբագրել է *Արեւելեան մամուլ* հանդէսը (1871–1909, 1919–1922), Ստեփանոս Նազարեանց (1812–1879), արեւելագէտ, գրականագէտ, խմբագրել է Մոսկուայում 1858–1864 թթ. հրատարակուած *Հիւսիսահայլ* ամսագիրը:

⁴⁴ *Փորձ* եռամսեայ հանդէսը 1876–1881 թթ. Աբգար Յովհաննիսեանի (1849–1904) խմբագրութեամբ հրատարակուել է Թիֆլիսում, որին յաջորդել է նրա խմբագրած *Արձագանգը* (1882–1898):

⁴⁵ *Լումա* ամսագիրը Գիւտ քահանայ Աղանեանցի (1856–1920) խմբագրութեամբ հրատարակուել է Թիֆլիսում 1896–1912 թթ.:

⁴⁶ *Մուրճ* ամսագիրը 1889–1900 թթ. Թիֆլիսում հրատարակել եւ խմբագրել է Ալետիք Արասխանեանը (1857–1912):

⁴⁷ *Մասիս* օրաթերթը Կարապետ Իւթիւճեանի (1823–1904) խմբագրութեամբ լոյս է տեսել Կոստանդնուպոլսում 1852–1884 թթ.: Ապա եղել է շաբաթաթերթ (1884–1908):

մաթիւ այլ հանդէսներու հաւաքածուները: Այս աղբիւրներէն զատ, անհրաժեշտ է, որ ձեռքի տակ ունենամ Ա. Տէրտէրեանի⁴⁸, Ա. Կարինեանի⁴⁹, Ա. Զօպանեանի, Ա. Արփիարեանի, Մ. Մամուրեանի նման գրական քննադատներու արխիւները: Աւելորդ է ըսել, թէ այս բոլոր նիւթերը, իրենց կատարեալ ու լաւագոյն դասաւորումով՝ Սովետական Հայաստան կը գտնուին միայն:

Ենած են Պուլկարիա, 1921ին ու բարձրագոյն ուսումն ստացած են Փարիզի Համալսարանը (Սորպոն)՝ մասնագիտանալով Բաղդատական Գրականութեան մէջ: Տոքթորայի ակադեմիայի նիւթը եղած է «Արեւմտահայ Վեպը 1850էն 1930 ու իր կրած Օտար Ազդեցութիւնները», Ֆրանսերէն լեզուով, 650 էջ, ցարդ անտիպ, զոր պաշտպանած են 1967ին, Սորպոնի մէջ, Փրոֆ. Շարլ Տետեան⁵⁰, Ֆրէտէրիք Ֆէյտի⁵¹ ու Բիեռ Մարօ⁵² ունենալով որպէս *ժիւրի*: Յետ այնու, հրատարակած են բազմաթիւ մենագրութիւններ եւ ակադեմիական ուսումնասիրութիւններ ի շարս որոնց՝

«Արմենակ Հայկունի», *Հայկապեան Հայագիտական Հանդէս*, թիւ 1, 1970:

«Արեւմտահայ Պատմութեան Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի», *Հայկապեան Հայագիտական Հանդէս*, թիւ 2, 1971:

«19րդ Դարու Չմիւննահայ Թարգմանական Դպրոցը», *Հայկապեան Հայագիտական Հանդէս*, թիւ 4, 1973, Ֆրանսերէն:

«Լիբանանահայոց Գրականութիւնը», *Արարատ*, հտ. 19, թիւ 3, 1978, Անգլերէն:

«Պարսկահայոց Գրականութիւնը», *Արարատ*, հտ. 20, թիւ 3, 1979, Անգլերէն:

«Վահան Թոթովենց», *Արարատ*, հտ. 20, թիւ 1, 1979, Անգլերէն:

«Մատթէոս Մամուրեան», *Հասկ Հայագիտական Հանդէս*, թիւ 1, 1980:

«Գերմանական Ազդեցութիւնը Արեւմտահայ Գրականութեան Վրայ», *Տը Արմիւհըն Ռիվիու*, հտ. 33, Մարտ, 1980, Անգլերէն:

«Քիբչաք Ազդեցութիւնը Արեւմտահայ Գրականութեան Վրայ», *Տը Արմիւհըն Ռիվիու*, հտ. 35, Յունիս, 1982, Անգլերէն:

«Անգլիական Ազդեցութիւնը Արեւմտահայ Գրականութեան Վրայ», *Բլիվլէնտ Համալսարանի Հրատարակութիւն*, *Բլիվլէնտ*, 1982⁵³:

Հրատարակած են նաեւ չորս հատոր բանաստեղծութիւն – *Պատուհան* (Պէյրուք, 1956), *Քաղաք* (Պէյրուք, 1963), *Քառուղի* (Պէյրուք, 1971), *Ահապանգ* (Ֆիլատելֆիա, 1980), ինչպէս եւ բազմաթիւ գրաքննադատական յօդուածներ, վիպակներ Սփիւռքի Հայ եւ օտար մամուլին մէջ:

Կանուխէն ուսուցչական ասպարէզ որդեգրած են ու դասախօսած Պէյրուքի

⁴⁸ Արսէն Տէրտէրեան (1882–1953), գրականագետ, ակադեմիկոս:

⁴⁹ Արտաշէս Կարինեան (1886–1982), գրականագետ, ակադեմիկոս:

⁵⁰ Շարլ Տետեան (1910–2001), ֆրանսահայ գրականագետ:

⁵¹ Ֆրէտէրիք Ֆէյտի (1908–1991), ֆրանսիացի հայագետ:

⁵² Պիեռ Մարօ (1900–1992), ֆրանսիացի պատմաբան, միջնադարագետ:

⁵³ Vahé Oshagan, *The English Influence on the West Armenian Literature in the Nineteenth Century*, Cleveland (Oh.), Cleveland State University, 1982.

զանազան վարժարաններուն մէջ, ի մասնաւորի Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանը (Եւրոպական արդի փիլիսոփայութիւն եւ գրականութիւն), Պէյրութի Եռնիվըրսիթի Գոլէճ (Եւրոպական արդի փիլիսոփայութիւն), Փէնսիլվանիոյ Համալսարանը ԱՄՆ (Հայոց լեզու, պատմութիւն եւ մշակոյթ) եւ Հայ Օգնութեան Միութեան ԱՄՆ Հայագիտական Ինստիտուտ (Հայ գրականութիւն եւ տնօրէնի պաշտօն): Եղած են նաեւ Պէյրութի Հայկազեան Գոլէճի Հայագիտական Ամալիոնի վարիչ-տնօրէն ու դասաւանդած են Հայ գրականութիւն եւ Բաղդատական գրականութիւն: Եղած են *Բագին*⁵⁴, *Հայկապեան Հայագիտական Հանդէս*⁵⁵, *Տը Արմինիըն Ռիվիու*⁵⁶ եւ ԱՄՆ-ի *Հայագիտական Ուսմանց Ընկերութեան Տարեգիրք*⁵⁷ հանդէսներու խմբագրութեանց անդամ: Ներկայիս Ամերիկեան Փիլիսոփայական Ընկերութեան⁵⁸ նիւթական ու բարոյական հովանաւորութեամբ կը պատրաստեմ մենագրութիւն մը «Եւրոպական նախառոմանտիզմի ազդեցութիւնը Հայ գրականութեան վրայ» նիւթին շուրջ: Կրնաք իմ մասին յաւելել ալ տեղեկութիւններ ստանալ՝ դիմելով Տոքթ. Ճ. Կրէքինի⁵⁹, Ա. Սանճեանի⁶⁰, Վ. Գրիգորեանի⁶¹:

Բարի եղէք ի մտի ունենայ, թէ կինս ալ հետս կու գայ: Տիկին Արսինէ Օշական ուսողութեան տոքթորա ստացած է Քոնէքթիքըթի Համալսարանէն, ԱՄՆ եւ ներկայիս կը դասաւանդէ այդ նիւթը Ֆիլատելֆիոյ երեք համալսարանի մէջ⁶²:

Փակելէ առաջ կ'ուզեմ ձեզի հաղորդել, թէ Նիւ Եորքի Ազգային Գրականութեանց Խորհուրդի հրատարակած հանդէսի ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ նուիրուած թիւը, որուն կապակցութեամբ ձեզ գրած էի երեք տարի առաջ՝ խնդրելով, որ Սովետական Հայաստանի բանասերները մասնակցին՝ յանձնուած է տպագրիչին եւ լիայոյս են, որ այս տարի լոյս կը տեսնէ⁶³: Յապաղումը արդիւնք է զայն կանխող թիւերու ուշ հրատարակութեան:

Երախտապարտ կ'ըլլամ ձեզի, եթէ բարեացական վերաբերումով մօտենաք այս նամակի խնդրանքին եւ կարելի փութկոտութեամբ զբաղիք անով, յանուն մեր բոլորիս սիրելի Հայ Գրականութեան⁶⁴:

Կանխայայտ շնորհակալութեամբ՝ Վահէ Օշական

⁵⁴ *Բագին* ամսագիրը (ապա՝ եռամսեայ) լոյս է տեսնում Բէյրութում 1962 թուականից:

⁵⁵ Բէյրութի Հայկազեան համալսարանի *Հայկապեան Հայագիտական Հանդէս*ը լոյս է տեսնում 1970 թուականից:

⁵⁶ Բոստոնի (ապա՝ Վաթերթաուն) *The Armenian Review* հանդէսը լոյս է տեսնում 1948 թուականից:

⁵⁷ Հայագիտական Ուսմանց Ընկերութեան *Journal of the Society for Armenian Studies*ը լոյս է տեսնում ԱՄՆում 1984 թուականից:

⁵⁸ Ամերիկեան Փիլիսոփայական Ընկերութիւնը (American Philosophical Society) ԱՄՆի գիտական ամենահին ընկերութիւնն է: Հիմնուած է Բենիամին Ֆրանկլինի կողմից 1742 թուականին:

⁵⁹ Չոն Գրեփին (1937–2015), ամերիկացի լեզուաբան, հայերէնագէտ:

⁶⁰ Աւետիս Սանճեան (1921–1995), ամերիկահայ բանասէր, հայագէտ:

⁶¹ Վարդան Գրիգորեան (1934–2021), ամերիկահայ պատմաբան:

⁶² Արսինէ Օշական (1942–2022), ուսողագէտ, մանկավարժ:

⁶³ Նշուած հատորը լոյս է տեսել 1984ին (*Review of National Literatures*, vol. 13, Armenia, special editor Vahé Oshagan):

⁶⁴ Վահէ Օշականի այս հետազօտական այցելութիւնը չի իրականացել:

ԺԳ.

02-11-1984

Պատուարժան Տիարք [sic],
 Արտասահմանի Հայերու հետ Մշակութային Կոմիտէի,
 Երեւան:

Յարգելի Պարոններ,

Այսու ձեզ կը տեղեկացնեմ թէ ամսէ մը ի վեր տեղափոխուած եմ իմ նախկին հասցէէս, որ Բէնսիլվանիոյ Յամալսարանն էր, Ֆիլատելֆիա քաղաքի մէջ: Այժմ կը գտնուիմ հետեւեալ հասցէին եւ ուրախ կ'ըլլամ, եթէ ինծի դրկուելիք ամեն թղթակցութեան այս հասցէին յղէիք.

ՆՈՐ ՀԱՍՑԷՆ:- Dr. Vahe Oshagan
 2419 Lake Street
 San Francisco CA94121
 U. S. A.

Կանխայայտ շնորհակալութեամբ՝ Վահէ Օշական

ԺԴ.

13-12-1988

Պրն. Կ. Դալլաքեան,
 Նախագահ
 Արտասահմանի հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի,
 Երեւան:

Մեծայարգ Տիար Դալլաքեան,

Ծանր ու սգակիր սրտով կը գրեմ այս նամակը, նման ամեն հայու, մեր պատմութեան այս հանգրուանին, դեռ շճմած այն ահաւոր ողբերգութենէն ու տագնապներէն, որոնք կը շարունակեն հարուածել մեր ազգին՝ այս 20րդ դարուն⁶⁵: Յուսամ՝ վերջինն է: Առանձին է հայութիւնը նորէն, հակառակ, որ չկայ մէկ հատ անձ երկնակամարի տակ, որ չվշտակցի մեր ազգին ու հայրենիքին կրած ցաւին: Աս ի՛նչ սարսափելի օրեր են...:

Ահա այս եղեռական [sic] կացութեան դէմ հակազդելու համար եւ զգացումը գործի վերածելու միտումով ես եւ Տիկինս՝ Արսինէ Օշական, պատրաստ ենք Հայաստան գալու մէկ երկու տարի որպէս ուսուցիչ, ըլլայ համալսարան թէ լիսէ՝

⁶⁵ Խօսքը 1988 թ. դեկտեմբերի 7ի Սպիտակի երկրաշարժի մասին է:

մեր փորձառությունն ու կեանքը դնելու Հայաստանի սպասին, եթե անցնող ամիսներու ողբերգական դեպքերու հետեւանքով ուսուցիչի պակաս կայ մեր երկրին մէջ: Երկուքս ալ բարձրագոյն ուսման տիրացած ենք, ես՝ Փարիզի համալսարանէն (Սորպոն), Տիկինս՝ Քոնէթիքըթի համալսարանէն: Իմ ճիւղս է բաղնատական գրականութիւն, Տիկնոջս մասնագիտութիւնը՝ ուսողութիւն: Ես 35 տարուայ փորձառութիւն ունիմ երկրորդական ու համալսարանական մակարդակի վրայ, Տիկինս՝ 15 տարուայ, նոյն մակարդակներուն: Երկուքս ալ վարչագիտական փորձառութիւն ունինք—ես Պէյրութի Հայկազեան Գոլէճի տնօրէն եղած եմ Հայագիտական Բաժնի մէջ, մինչ Տիկինս՝ Սան Ֆրանսիսքոյի Հայկական Ազգային Նախակրթարանի ու Միջնակարգ վարժարանի:

Ես մասնագիտացած եմ հետեւեալ նիւթերու դասաւանդման մէջ—Արեւմտահայ գրականութիւն, Ֆրանսերէն լեզու եւ գրականութիւն, Եւրոպական արդի փիլիսոփայութիւն, մինչ Տիկնոջս նիւթերն են ուսողութիւն եւ մանկավարժութիւն:

Եթէ կը խորհիք թէ մեր ժողովուրդի պատմութեան ճակատագրական այս տարիներուն մեր երկուքին հմտութեան ու փորձառութեան պէտք ունի Հայրենիքը, խնդրեմ իմացուցէք մեզի ու մենք կուզանք առաջին յարմար առիթին՝ բաժնելու մեր ազգին տառապանքն ու հրճուանքը հաւասարապէս եւ մեր չնչին բաժինը բերելու երկրի վերաշինութեան սրբազան գործին: Ներփակ կը գտնէք մեր երկուքին հակիրճ բուրիզիւլում վիթաները⁶⁶:

Անկեղծ զգացումներով՝ Վահէ Օշական

⁶⁶ Curriculum vitae (լատ.), կենսագրական տուեալներ:

ՍԵԻԱՆ ՏԷՅԻՐՄԵՆՃԵԱՆ

ԱՄԲԱՍՏԱՆԱԳԻՐ՝ ԳՐԱԿԱՆ ՄԱՀԱՓՈՐՁԻ ՄԸ ԱՌԹԻԻ

ՉԱԲԷՆ ՊԻՊԵՌԵԱՆ-ԳԵՂԱՄ ՍԵԻԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ

ՆԱԽ բնագրերու մասին:

29 յունուար 2020, չորեքշաբթի, արձակագիր Չաւէն Պիպեռեանի թողօնը պրպտելու նպատակով այցելեցի արձակագրի դստեր՝ տիկին Թիլտա Մանկասարեանի բնակարանը, Գատըգիւղի մերձ թաղամաս մը: Տիկին Թիլտա Մանկասարեան եւ իր դուստրը՝ Արամեան վարժարանի ուսուցչուհի օր. Թամար Մանկասարեան տրամադրութեանս տակ դրին խաւաքարտէ մեծկակ տուփ մը, որու մէջ հաւաքուած էին Չաւէն Պիպեռեանէ մնացորդ գրական մատուցներ՝ թուղթեր, թերթերու կտրօններ, նամակներ, սեւագրութիւններ, գծանկարներ, տետրակներ, վերջապէս գրողի մը ինքնութիւնը կազմող իրեր:

Այդ տուփի պտուղն է նաեւ հետեւեալ թղթածրարը, որ կը բացայայտէ ծածուկ մնացած, թերեւս նաեւ մոռացութեան մատնուած հակառակութիւն մը՝ գրականութեան պատմութեան հետաքրքրական դրուագ մը:

Թղթածրարին մաս կը կազմէ նախկին ստանպուլահայ, ապա փարիզաբնակ գրող, Փարիզի Աշխարհ թերթի խմբագիր Աւետիս Ալիքսանեանի (1910-1984) ուղղեալ նամակ մը եւ անվերնագիր, երկարապատում յօդուած մը: Նշելի է, որ յօդուածը մաքրագրուած է ու պատրաստուած քանի մը օրինակով (Պիպեռեան մտադիր էր պատճեն մըն ալ ուղարկել *Սովետական գրականութիւն* հանդէսին), իսկ նամակը մէկ օրինակ է. երկուքն ալ առաքումի ու հրատարակումի պատրաստ: Չաւէն Պիպեռեան ո՛չ նամակը եւ ո՛չ ալ հրատարակելի յօդուածը առաքած է եւ զանոնք պահած է քովը:

Թէեւ երկու գրուածքն ալ անթուակիր են, սակայն որոշ տուեալներ կ'օգնեն ենթադրութիւններ կատարելու գրառման հաւանական թուականին շուրջ: Պիպեռեանի յօդուածին առիթ տուող Գեղամ Սեւանի պատմութեամբը՝ «Կորսուած գարուններ», լոյս տեսած էր Երեւանի *Սովետական գրականութիւն* հանդէսի սեպտեմբեր 1962ի թիւին մէջ: Ա. Ալիքսանեանի ուղղեալ նամակի մէջ Պիպեռեան տեղ մը կը գրէ, թէ «Գեղամը «Սովետական Գրականութիւն»ի անցեալ Սեպտեմբերի թիւին մէջ «վիպակ» մը հրատարակել է...»: Ուրեմն նամակը կարելի է

թուլագրել, ենթադրաբար, 1963 թուականով: Իսկ յօդուածի աւարտին Պիպեռեան ինքն իրեն ակնարկելով կ'ըսէ, թէ «... ճամբան ինք հարթեց անոր քայլերուն առջեւ՝ տասնըհինգ տարի առաջ»: «Ճամբայ հարթել» ըսելով հաւանաբար նկատի ունի Գեղամ Սեւանի առաջին գիրքի՝ 1949ին Պէյրուէ հրատարակուած *Ազնունէրը թառեցանի* համար գրած յառաջաբանը, ինչպէս նաեւ Պէյրուէ նոր ժամանած Սեւանը Պէյրուէի գրական շրջանակներու հետ ծանօթացնելը. ուրեմն այս պարագային ալ կ'ունենանք 1964 թուականը: Յետեւաբար, Պիպեռեանի նամակը եւ յօդուածը գրուած ըլլալու են 1963 կամ 1964 թուականին:

Պիպեռեանի եւ Սեւանի այս հակառակութեան վերաբերեալ գրեթէ ոչինչ գիտենք: Նիւթին մասին ակնարկ մը ունի ստանպուլահայ մտաւորական Ռուբէն Մաշոյեան, որ իր *Եւ այսպէս ասորեցանք* յուշագրութեան Չաւէն Պիպեռեանի նըւիրուած հատուածին մէջ կը խօսի այդ մասին: «Օր մը ինծի եկաւ. ձեռքը Յայաստան հրատարակուող թերթ մը կար: Թերթին մէջ բաւական երկար պատմուածք մը՝ նորավէպ մը կար: Գրողը Գեղամ Սեւանն էր: “Կարդա”, ըսաւ. կարդացի»: Մաշոյեան կը վկայէ, թէ Պիպեռեան այլայլած ու վրդոված էր այս պատճառով: «Ես ալ այլայլեցայ, շուարած մնացի,– կը գրէ ան,– մէկը որ առնուազն երախտագիտական զգացումներ պէտք է ունենար զինքը պաշտպանող, ծանօթացնող, նոյնիսկ սխալները սրբագրող Պիպեռեանի մը հանդէպ, ինչպէ՞ս կրնար այս տողերը գրել, ինչպէ՞ս կը յանդգնէր այս աստիճան խեղաթիւրել դէպքերը»: Ապա Մաշոյեան կ'ըսէ, թէ Պիպեռեան ուզած է պատասխանել Գեղամ Սեւանի այս գրութեան՝ նամակ մը դրկելով Յայաստան հրատարակուող թերթին, սակայն ինք եղած է զինքը ետ կեցնողը¹: Մաշոյեան անուղղակիօրէն կը գոհացնէ նաեւ մեր հետաքրքրութիւնը եւ այսպէսով կը սորվինք, որ ան եղած է պատճառ որպէսզի Պիպեռեան իր քով պահէ Սեւանին գրած պատասխանը, զոր «ամբաստանագիր» կը կոչէր, եւ չառաքէ ուր որ անկ է:

Որքան կրցանք ստուգել, Պիպեռեան մէկ անգամ միայն գրած է այս նման, ուղղելով ծածուկ ակնարկութիւն մը, վերջերս միայն հրատարակուած իր ինքնակենսագրութեան մէջ: Ընկերոջմէ մը կրած վիրաւորանքի առթիւ խօսելէ ետք կ'ըսէ, թէ «ետքէն Գեղամ Սեւանի հետ պատահածներն ալ [զինք] այս աստիճան պիտի վիրաւորէր»²: Այսբան...

* * *

Ո՛վ գիտէ, Չաւէն Պիպեռեան Գեղամ Սեւանի *Կորսուած գարուններ* վիպակը կարդալէ ետք նոյնքան այլայլած էր, որքան Տիրան Զրաբեան՝ Չապէլ Եսայեանի *Կեղծ հանճարները* կարդալու ընթացքին: Պիպեռեան Սեւանի գրածը կը գնա-

¹ Տե՛ս Ռուբէն Մաշոյեան, *Եւ այսպէս ասորեցանք*, Ստանպուլ, «Արաս» հրատ., 1998, էջ 77-79:

² Տե՛ս Zaven Biberyan, *Mahkûmların Şafağı, Özyaşamöyküsü: 1921-1946 (Դատասպարտեալներու այգաբացը*, ինքնակենսագրութիւն 1921-1946), ֆրանսերէնէ թարգմանեց՝ Տենիզ Քուրթթա, Ստանպուլ, «Արաս» հրատ., 2021, էջ 259: Այս եւ միւս բոլոր մէջբերուած հատուածները թարգմանուած են իմ կողմէ (Ս. Տ.):

հատե որպես «յուշագրութիւն», ուր միայն «անուններու թափանցիկ ձեւափոխութիւն» մը կատարուած է: Իսկ բուն նպատակը եղած է զինք «սպաննել բարոյապէս», նաեւ «բնաջնջել բոլոր անոնք, որոնց շատ բան կը պարտի»: Իսկ Պիպեռեանի յօդուածը ամբողջութեամբ, կէտ առ կէտ հերքումն է Սեւանի գրուածքին, որուն նպատակը եղած է, ըստ Պիպեռեանի, քանդել Չարեհ Կիւմիւշեանը (իմաստով Պիպեռեանը), մահափորձի ենթարկել, սպաննել զայն: Գեղամ Սեւանի գրական որոշ գործեր եթէ այլ գրողի մը կողմէ եւս (Ռոպեր Յատտեճեան) նմանատիպ ամբաստանութիւններու ենթարկուած չըլլային, ապա Պիպեռեանի ընկալումը հալածախտի մը թեթեւ արտայայտութիւն մը նկատել փորձէինք. վերջապէս վիպագիրը յուշագրող մը, փաստագրող մը չէ եւ ոչ ալ պարտաւոր ըլլալու պարկեշտ կամ հաւատարիմ՝ իրականութեան: Պիպեռեանի արդարանայու յամառ փորձը, որ միշտ կը բխի Սեւանի գրուածքը վաւերական պատում մը ընկալելու սկզբնակէտէն, կը հիմնաւորուի նաեւ երբ Սեւանի վիպակին հետ համընթաց կարդանք յայտնի համայնավար տոքթ. Հայկ Աչքքէօզի յուշագրութիւնը: Մեր ծանօթագրական նշումներուն նպատակն ալ այդ եղած է արդէն:

Ստանպուլահայ մտաւորականները 1940ականներէն սկսեալ Պէյրութ գաղթած եւ հոն փոքր շրջանակ մը ձեւաւորած են, յարաբերութիւններ ստեղծած են տեղւոյն մտաւորականներուն հետ, աշխատակցած են գրական մամուլին, ունեցած են քաղաքական նախընտրութիւններ: Ոմանք ետքը Ստանպուլ վերադարձած են, ոմանք հաստատուած են Պէյրութ, իսկ ոմանք ալ, ինչպէս Սեւանը, անցած են Սովետական Հայաստան: Սեւանի արդէն իսկ տպագրեալ քանի մը գործերուն ամբողջը, ստանպուլահայերու Պէյրութի փորձառութեան վերաբերեալ հազուագիւտ փաստաթուղթ մըն է անկասկած Պիպեռեանի ցարդ անտիպ մնացած այս յօդուածը:

* * *

Սիրելի Աւօ,

Կը խորհիմ թէ «խանութիւն բացած» ես ամառնային արձակուրդէն ետք, եւ թէ կրնամ հիմա գրել բաւական կարեւոր խնդրի մը մասին: Նայէ, խնդիրը սա է.

Գեղամ Լ. Սեւանը կը ճանչնաս: Իմ Պէյրութ երթալիս³ շատ կարճատեւ ետք ան ալ Պէյրութ եկաւ ընտանեօք: Աներհայրը՝ Աքըլըեանը ինծի յանձնարարած եւ խնդրած էր որ ձեռքէս եկածը ընեմ: Ձեռքէս մեծ բան չէր գար, եւ Գեղամը ուրիշին չէր կարօտեր, մանաւանդ նիւթապէս, նկատելով որ արդէն խոշոր ափարթըման մը ծախելով եկած էին բաւական մեծ գումարով եւ մօրը անսպառ գոհարեղեններով: Այսուհանդերձ, ան ուղղակի ինծի եկաւ

³ Չաւէն Պիպեռեան Պէյրութ գացած էր 1949 թուականին:

Պեյրուլթ: Առաջին գիրքին (*Ազրաւները*) ձեռագիրը ինծի բերաւ որպէսզի սըր-բագրեմ եւ հրատարակեմ: Կրցածիս չափ կոկեցի այդ ահաւոր հայերէնով անկերպարան «վէպ»ը, մատչելի գնով հրատարակել տուի «Չարթօնք»ի մարդոց, նախաբան մըն ալ գրեցի իր փափաքով: Չինքը լանսէ ըրի: Լանսէ ըրի նաեւ Պեյրուլթի գրական շրջանակին մէջ: Քիչ մը յամառ եւ դատողութիւնը կարճ ըլլալուն, բաւական ջանք թափեցի զինքը տղերց շրջանակներէն զգուշացնելու համար, որովհետեւ շատ մօտիկ դաշնակահար ազգականներու հետ սերտ յարաբերութեան մէջ էր ընտանեօք (նիւթական շահերու բերմամբ յատկապէս): Ես միջնորդեցի եւ հսկեցի իր գործ գտնելուն՝ Բարեգործականի իբրեւ ուսուցիչ, Բարեգործականի մարդոց հետ կռուելով ի հարկին, իրեն վճարուած թոշակին համար անգամ գէշ մարդ ըլլալով, որպէսզի չփորձուի դաշնակահարներու մօտ փնտռելու նիւթական առաւելութիւններ որուն համար քիչ մը դիւրաւ հակամետ էր ճամպագութեան:

Այս բոլորը ցարդ չէի պատմած ոչ ոքի: Յարկ չէի տեսներ: Եւ գիտես որ ոչ մէկ ըրածովս յոխորտալ կը սիրեմ: Բայց հիմա ստիպուած եմ պատմել՝ կարգ մը բաներ բացատրել կարենալու համար: Այսինքն, Գեղամ Լ. Սեւանը, ինչպէս որ է այսօր, ձեռով մը ես ստեղծած եմ, թէեւ այս պարագան մարդ չի գիտեր գուցէ:

Գեղամը, 3,5 տարի Պեյրուլթ բնակութեանս ընթացքին, շատ մտերիմս եղաւ: Միասին կերանք, խմեցինք, պտտեցանք, նոյնիսկ բնակեցանք, տերտլենմիշ եղանք, ընտանեկան շատ սերտ յարաբերութիւն ունեցայ: Շատ տեղ առանց ինծի չէր երթար, զիս կ'ուզէր քովը: Միշտ ներողամիտ գտնուեցայ իր բոլոր թերութիւններուն հանդէպ, զայն նկատելով տղայ մը որ դեռ չէ կազմուած իբրեւ մարդ ալ եւ բնական գտնելով իր բոլոր դեղեւումները, տկարութիւնները եւ ամէն բան: Ամբողջ այդ ժամանակամիջոցին, երբեք որեւէ խընդիր, որեւէ վեճ, բախում չունեցանք, եւ նոյնպէս իբրեւ շատ լաւ բարեկամներ բաժնուեցանք վերադարձիս: Գիշոյ այս պատճառով է որ քիչ մը զարմանք պատճառեց ինծի իր քար լռութիւնը, երբ Պոլիս գալիս ետք 2-3 անգամ նամակ գրեցի եւ ոչ մէկ պատասխան ստացայ: Բայց նոյն ներողամտութիւնը ունեցայ այս պարագային ալ, որոշ պայմաններու վերագրեցի ինծի հետ թղթակցելու իր չկամութիւնը, ես ալ չգրեցի այլեւս, բաւականանալով եկող գացողին հետ բարեւներ դրկելով:

Ահա հակիրճ պատմականը Գեղամին հետ իմ բարեկամութեանս: Հիմա զանք բուն խնդրին:

Գեղամը «Սովետական Գրականութիւն»ի անցեալ Սեպտեմբերի թիւին մէջ «վիպակ» մը հրատարակել է «Կորսուած Օրեր» խորագրով: Կարդացած ըլլալու ես: Ես չեմ ստանար այդ թերթը. Հայաստանէն ոչ մէկ թերթ կը ստանամ: Բայց ստացողներ կան հոս: Անոնցմէ մէկուն միջոցով, բերնէ բերան ինծի հասաւ այն լուրը՝ թէ Գեղամ Սեւանը իմ մասիս շատ վատ բաներ գրեր է:

Չուզեցի հաւատայ: Առի, կարդացի, եւ ծանր choc մը կրեցի: Անհաւատալի էր դէպքը: Եւ օրերով չկրցի հաւատալ աչքերուս: Բայց իրականութիւնը իրականութիւն էր, ճերմակի վրայ սեւով:

Այդ «վիպակ»ը, որ յուշագրութիւն մըն է, ծայրէ ի ծայր իրական դէպքերով, կը պատմէ իմ եւ կարգ մը ընկերներուս Պէյրութի մէջ ապրած կեանքը: Գլխաւոր հերոսները՝ մէկ ամենամտերիմ ընկերս եւ ես ենք: Ընկերս դուն ալ կը ճանչնաս կարծեմ, Տորգը [sic], հսկան: Պոպաթիլ Եղուարդը: Դէպքերը այնքան իրական են, անուններու փոփոխութիւնը անգամ իրականներուն համապատասխան թափանցիկ կերպով կատարուած է, որ ոեւէ մէկը կը ճանչնայ զիս, աս Պիպեռեանն է կ'ըսէ: Ինչպէս որ ըսած են կարդացողները, ու ի վերջոյ դէպքը բերած՝ ինծի:

Գեղամը այդ յուշագրութեան–կամ՝ իր ասացուածքով՝ «վիպակ»ին մէջ–պարզապէս մահափորձ մը ըրած է ինծի դէմ, իր կարելի բոլոր միջոցներով: Չիս ներկայացուցած է իբրեւ հրէշ մը որ ոչ մէկ մարդկային կողմ ունի, ոչ մէկ լաւ կամ համակրելի գիծ: Նիւթականէն մինչեւ ընտանեկան, բարոյականէն մինչեւ քաղաքական, անհատական նկարագրէն մինչեւ մարդկային ամենապարզ եւ հիմնական սկզբունքներ: Իր ամբողջ «տաղանդ»ը թափած է զիս անլուալիօրէն սեւցը- նելու համար բոլոր մարգերու մէջ: Այս բանը ընելու համար, բոլոր այդ իրական դէպքերը խեղաթիւրած, չարափոխած, զրպարտութիւններով ծանրաբեռնած է առանց միակ բացառութեան մը, առաջին տողէն մինչեւ վերջին տողը: Աւելի տարօրինակ բաներ ալ ըրած է. ինծի վերագրած է բոլոր նկարագրի տգեղ գիծերը, թերութիւնները, արարքները եւ խօսքերը որոնք իրեն կը պատկանին կամ ուրիշներու, եւ ինքզինքին վերագրած է իմ կեանքիս կարգ մը գիծերը, իմ կարգ մը խօսքերս եւ խառնուածքիս կողմերը: Այո, տարօրինակ բաներ, որոնք սակայն կը բացատրեն խնդրին հոգեբանական մեքանիսմը:

Այս բարեկամը, որ առաջին անգամ կարդացեր եւ զիս ճանչցեր է «վիպակ»ին մէջ, յետոյ ինծի շահեկան բան մը պատմեց. քանի մը տարի առաջ Պէյրութ գացած էր: Յոն տեսուներ է Գեղամին հետ: Գեղամը այդ «վիպակ»էն աւելի սոսկալի լեզուով մը խօսեր է իմ մասիս, եւ յայտներ է թէ յաջորդ գիրքին մէջ–որ «պոմպա»ի պէս պիտի ըլլայ–ահաւոր բաներ պիտի պատմէ իմ մասիս: Մեր բարեկամը հարցուցեր է թէ երբ պիտի հրատարակէ: «Անոր ատենը կայ» ըսեր է Գեղամը: Մեր բարեկամը, վերադարձին, չէ ուզեր ինծի պատմել այս դէպքը: Յիմա յայտնի կ'ըլլայ թէ ինչ էր իմաստը այդ «ատենը կայ»ին: Գեղամը սպասեր է որ Յայաստան երթայ, այսինքն միջնաբերդ մը տնէ, եւ իր նետերը արձակէ առանց ուրիշին նետերէն զարնուելու վտանգի: Արդարեւ, եթէ Յայաստան ըլլար նորմալ երկիր մը, անմիջապէս կը հաւաքէի իր պատմած դէպքերուն ապրող հերոսները եւ վկաները, կ'երթայի ականջէն կը բռնէի, ծունկի կը բերէի, դատաստանի առջեւ քուրջի կը վերա-

ծէի: Բայց հաշիւը լաւ ըրած է ան: Նոյնիսկ *compromettant* բաներով զիս ֆիզիքապէս ալ սպաննել, զէթ վտանգել ջանացած է, երեւակայական քաղաքական եւ կուսակցական գործունէութիւններ վերագրելով ինծի: Բայց այդ ժուրնալճիական վատութիւնը չի կրնար հարուածել ինծի, որովհետեւ կը խորհիմ թէ թոքական իշխանութիւնները պէտք է գիտնան թէ ես ոչ մէկ քաղաքական կամ կուսակցական գործունէութիւն ունեցած եմ թուրքիայէն դուրս, մեր հայկական «կուսակցութիւնիկ»ներուն հետ, որոնց գոյութիւնը անգամ ծիծաղելի կը գտնեմ ու կ'ատեմ:

Գեղամը լաւ գիտէ թէ իր ներկայացուցած հերոսներուն օրիժինալները կ'ապրին, եւ հոս՝ Պոլսոյ մէջ կ'ապրին: Լաւ գիտէ թէ այդ դէպքերը բազմաթիւ վկաներ ունին՝ զանոնք մօտէն գիտցող: Ուրեմն կը տեսնուի որ չի մտահոգուիր վկաներէ, ոչ ալ վկաներու կարծիքէն, ոչ ալ արտասահմանէն:

Բայց ինչո՞ւ կ'ընէ ասիկա, ինչո՞ւ կ'ուզէ սպաննել զիս բարոյապէս, եւ վտանգել ֆիզիքապէս: Այս հարցումն էր որ չարչարեց զիս օրերով: Վերջապէս, իր «վիպակ»ը վերլուծելով, եւ ուրիշներու ալ կարծիքին օգնութեամբ, որոշ եզրակացութեան մը հասայ: Ու այն ատեն դիմացս ուրուագծուեցաւ Գեղամ Լ. Սեւան մը գոր երբեք չէի երեւակայած. հիւանդագին Գեղամ Սեւան մը որ, ինչպէս ըսին ուրիշներ, կը ջանայ բնաջնջել բոլոր անոնք որոնց շատ բան կը պարտի: Այսպիսի ախտագին Գեղամ մը մտքէս չէի անցուցած, որովհետեւ *sympathique* է, հաճելի բարեկամութեամբ, շուտ կը մտերմանայ, վստահութիւնը կը շահի դիւրաւ: Չեմ գիտեր մօտէն ճանչցա՞մ ես զինքը: Սակայն Ռուբէնը պատմեց թէ «Ագռաւներ»ուն մէջ ճիշդ այս տեսակ ինեկութիւն մը ըրած է եղեր իր այստեղի ամենամտերիմ ընկերներէն մէկուն, որուն կը պարտի եղեր իր «գաղափարական» ինքնութեան (!...) առաջին ձեւաւորումը: Նոյնպէս՝ ուրիշ մէկու մըն ալ ըրեր է նոյն բանը: Ես ուրեմն երրորդն եմ առայժմ գիտցուածներէն: Աւելորդ է ըսել թէ բոլոր անոնք որոնք իրագել են Գեղամին պատմած դէպքերուն մանրամասնութիւններուն, ներառեալ գիրքին գլխաւոր հերոսները, ապշահար մնացին երբ տեղեկացան Գեղամին սուտերուն:

Հիմա, խնդիրը ուրեմն սա է. ես՝ իբրեւ մէկը որ աշխարհի առջեւ ամբաստանուած է անորակելի արատներով, պէտք է յայտնեմ իրականութիւնը: Իսկ Գեղամը, որ հոգեկան ինչ ինչ հիւանդագին ճնշումներով չարաչար կը գործածէ իրեն յանձնուած գրիչը ու դարձեալ ու դարձեալ մարդիկ սպաննել կը ջանայ իր այդ միակ զէնքով, պէտք է դիմակագերծ ըլլայ եւ ձեռքէն խլուի այդ զէնքը որուն արժանի չէ եւ գոր չարագործութեան համար կը գործածէ փոխանակ օգտակար ձեւով գործածելու:

Չեմ գիտեր որ աստիճան ճիշդ է, բայց կ'ըսուի թէ Ս. Կուրտիկեանը⁴ «իր

⁴ Պիպեռեան հետազային թղթակցած է Ստեփան Կուրտիկեանի (Պոլսա, 1908-1986, Երեւան) հետ: Կուրտիկեան *Սովետական գրականութիւն* հանդէսին մէջ խանդավառ տողերով ողջունած էր Պի-

մարդն» Է: Այդ մարդուն վրայ համարում չունիմ, անլուրջ եւ անբժախնդիր մտաւորականի մը տպաւորութիւնը գործած է վրաս այն օրէն ի վեր երբ իմացայ թէ իր չգիտցած բաներուն մասին կը խօսի, Եղիշէ Այվազեանը իբրեւ իսթանպուլահայ «նոր» գրականութեան գլխաւոր դէմքը ներկայացնելու կամ Պետրոս Դուրեանի շիրիմը Շիշլիի բարձունքին վրայ գետեղելու աստիճան: Յետեւաբար, վստահ չեմ որ պիտի ունենայ պարկեշտութիւնը իր թերթին մէջ հրատարակելու իմ պատասխանս, զոր պիտի դրկեմ իրեն: Չեմ գիտեր նաեւ թէ Հայաստանի մէջ բոլորովին վերցած են ստալինեան շրջանի փրաթիքները եւ «իր մարդը» ի գին ամեն բանի պաշտպանելու սովորութիւնը կը տիրէ տակաւին: Ամեն պարագայի, վճռած եմ եթէ պետք ըլլայ աւելի բարձր իշխանութիւններու, նոյնիսկ թերեւս Մոսկուայի Գրողներու վերին մարմիններուն դիմել, իր կոչումին անարժան Գեղամ Սեւանին մոտաւորան դուրս թափելու եւ արգելք ըլլալու համար որ ապագային ուրիշներու ալ մահափորձ չընէ իր ձեռքը գտնուած զէնքով զոր գործածել չի գիտեր: Այս տեսակ imposture համաշխարհային գրականութիւնը չէ արձանագրած որքան գիտեմ, եւ մեր խեղճ գրականութեան համար ալ այսքանը բաւ է:

Չի բաւեր սակայն «հոն» ըլլալիքը. ինծի համար անհատական տեսակետով կարեւոր է որ Գեղամին խաչագողութիւնը եւ սուտը պարզուին արտասահմանի մէջ ալ:

Հիմա քեզմէ խնդրանքս.-

Կ'ընդունին թերթիդ մէջ հրատարակել փաստացի եւ վերլուծական պատասխանս եւ ամբաստանագիրս Գեղամին դէմ: Եթէ պետք ըլլայ, դէպքերուն գլխաւոր հերոսներուն վաւերական վկայութիւններն ալ կրնամ հայթայթել:

Այդպիսի գրութիւն մը հրատարակող ուրիշ թերթեր կրնամ գտնել, բայց ես չեմ ուզեր: Կ'ուզեմ որ քրն թերթը ըլլայ: Եւ կը խորհիմ որ այսպէսով նաեւ ծառայութիւն մը մատուցած կ'ըլլաս Երեւանի մարդոց, որոնք պեխապար են դուրսի աշխարհին եւ իրենք ալ զոհ գացած են imposteur'ին:

Քեզմէ յատկապէս խնդրանքս սա է որ կրցածիդ չափ շուտ պատասխանես այս նամակիս, որպէսզի եթէ չես ընդունիր, ուրիշ թերթի մը դիմեմ եւ առաջարկեմ այս բանը:

Սիրայիր բարեւներս
Չ. ՊԻՊԵՌԵԱՆ

(Շար.1)

պեռեանի գրականութիւնը: Չ. Պիպեռեան ճիշդ է սակայն, երբ կը գրէ, թէ «չգիտցած բաներուն մասին կը խօսի», որովհետեւ պատահած է որ Կուրտիկեան անդրադառնայ Պիպեռեանի կարգ մը գիրքերուն ` առանց զանոնք կարդացած ըլլալու: Այս մասին, տես Սեւան Տէլիքմենճեան, «Քանի մը նամակ Չաւէն Պիպեռեանէն», *Բագին*, 1, 2022, էջ 59-62:

ԳԱՌՆԻԿ ԱԻ. Ք. ԳՈՅՈՒՆԵԱՆ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԻՆՔՆԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՍՓԻՒՌԵ ԵՒ ԻՆՔՆԱՑՈՒՄ ՀԱՏՈՐԻՆ ԱՌԻԹՈՎ

Յարուբիւն Քիւրքճեան

ՍՓԻՒՌԵ ԵՒ ԻՆՔՆԱՑՈՒՄ.

ՍՓԻՒՌԵԱՀԱՅ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ
(ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐ)

Պէյրուք, «Բագին» մատենաշար, թիւ 1, 2022

Ա. ՄՈՒՏՔ

Տեղեակ էի, թէ *Բագին* պարբերականին առընթեր նախաձեռնութիւն մը կը պատրաստէ հրատարակութիւնը Յ. Քիւրքճեանէ հատորի մը: Եւ անհամբեր կը սպասէի: Ահա Համազգայինի «Վահէ Սէթեան» տպարանէն լոյս տեսած է հատորը՝ որպէս առաջին թիւը «Բագին մատենաշար»ի, Սոնիա Քիւրճեանի եւ Բաֆֆի Աճեմեանի խմբագրութեամբ:

Հատորին բովանդակութիւնը զետեղուած է սկզբնաւորութեան: Կը հետեւի խմբագրութեան «Երկու խօսք»ը: Հատորին վերջաւորութեան՝ Բաֆֆի Աճեմեանէ «Յետ-գրութիւն» վերնագրով վկայութիւն մը (ճիշդ կ'ըլլար պահպանել գրաբարի կանոնը եւ «Յետ գրութեան» վերնագրեյ), որ կը սկսի այսպէս. Սփիւռքը կը սկսի գրութեամբ մը, որ կը կոչուի «Երկրորդ հաւասարում բազմաթիւ անյայտներով»:

Յ. Քիւրքճեանի սոյն փորձագրութիւնը լոյս տեսած էր *Ահեկան* պարբերականի 1968ի թիւ 3-4-ին մէջ (ապա լոյս տեսած նաեւ հեղինակին *Փորձ տարագրութեան մասին* գիրքին մէջ, Փարիզ, «Հայ Սփիւռք» մատենաշար, թիւ 1, 1978): Բ. Աճեմեանի հաստատումը չափազանցող զեղում մը կը թուի, սակայն ինքս ալ կը ձայնակցիմ իրեն, ինչպէս մեր սերունդէն անոնք՝ որոնք կրկնուող, սպառած գաղափարներու ապայծմեութեան սկսած էին գիտակցիլ-ընթերցողներէ ոմանց

պարագային, ինչպես այն ատեն պատանի աշակերտիս, մինչեւ անոր վրայ հակիլս՝ տարտամօրէն: Փորձագրութեան հետ հանդիպումը «տակն-ու-վրայ» ընող փորձառութիւն մըն էր, շրջող մը՝ ընկալումներու, տեսողութեան: Անկասկած, Սփիւռքը սկսած էր անկէ առաջ, բայց Սփիւռքի մտածումը կը սկսէր անով: Այս էր «գեղում»ին միտք բանին:

Յարասելով Բ. Աճեմեանի խօսքը, փորձագրութիւնը ունէր զօրութիւն մը՝ որ քեզ կը պարուրէր, կ'առնէր իր զգայութեանց ու մտածումի յորձանքին մէջ, եւ կը խօսէր քեզի այնպէս՝ որ կարծես կու գար գիտակցութեանդ խորերէն: Անիկա քեզ դէմ յանդիման կը կեցնէր ինքնութիւնդ վերասահմանելու որպէս ժամանակակից հայ, որ կը փափաքի ստանձնել կամ կը ստանձնէ ինքնացումի ընթացք մը, այժմեացումի ընթացք մը:

Բ. Աճեմեանի գրութեան այս անդրադարձը՝ որովհետեւ 1) մէկ խմբագրէն է. 2) անոր գլխաւոր տարրը փորձագրութիւնն է. 3) հմայքը փորձագրութեան՝ որ Յ. Բիւրքճեանէ անհաւասար եւ տարարժէք յօդուածներու այս ժողովածոյին կազմութեան եւ հրատարակութեան մղիչն է: (Նշանակալից որոշմամբ մը՝ փորձագրութիւնը հատորին կեդրոնը կը գրաւէ, «մագնիսի մը պէս կարծես իր շուրջ հաւաքելով... գրութիւններու ճոխ ընտրանի մը»):

Հատորը ունի երեք մասեր. Ա. Ծնունդ նոր – 1, Բ. Հարցադրումներ, Գ. Ծնունդ նոր – 2:

Ուշագրաւ է, որ թէ «Ծնունդ նոր – 1»ի եւ թէ «Ծնունդ նոր – 2»ի բնաբանները քաղուած են Նիկողոս Սարաֆեանի *Միջերկրական* քերթողագիրքէն: Առաջինին բնաբանն է. «...ինչ խռովք՝ մնացորդաց համար դեռ՝ ծնունդն այս մեր...»: Երկրորդին՝ «...եւ նոր երկիր է, ծնունդ՝ ես կը յիշեմ նոյն ատեն...»:

Ինչո՞ւ զոյգ բնաբանը: Եւ ինչո՞ւ *Միջերկրական*էն:

1. Քանի որ Ն. Սարաֆեան սփիւռքցի վաւերական քերթողն էր: Իրմով է, որ Սփիւռքի փորձառութիւնը առաջին անգամ կ'ազատագրուէր «սոսկական հայապահպանում»ի եւ անգիտակից գաղափարաբանութեան ամլութենէն, եւ կը ստանձնէր «դրական ներկայութիւն»ը, «անմիջական տարաշխարհային տուեալ»ը:
2. Միջերկրականը «ամբողջ լայնքով կը դնէր հարցը անհատի գոյութեան Վայրին, հիմնաւորման»: Անիկա ո՛չ թէ միայն «գոյութեան Վայրին» գիրքն է, այլեւ՝ «գոյութենական Վայրին»: Շրջումի գիրք մը, եւ շրջումը «սարաֆեանական ոլորտի խորութիւնն ու հարստութիւնը կը կազմէ»: Շրջումը անոր մօտ «գոյութենական ամբողջ արարք է», «ամբողջական յանձնառութիւն», որ կը զանցէ եւ «նոր տարագումով կը նուաճէ...ազգային եւ պատմա-մտածողական մակարդակները»: Այս էական արարքով՝ «առկախման վայր»ը կը վերածուի «շարժման նոր տարագի» (*Միջերկրական*ի եւ ընդհանրապէս Ն. Սարաֆեանի վաստակին Յ. Բիւրքճեանի վերլուծումը նախապէս լոյս տեսած էր «Յետ-գրութիւն մը՝ Նիկողոս Սարաֆեանի»):

եանի համար» վերնագրութեամբ՝ *Չափածոյ երկեր* հատորին վերջաւորութեան, Անթիլիաս, 1982, էջեր 475-507: Վերլուծականը ներառնուած է *Սփիւռք եւ ինքնացում*ին մէջ):

Բ. ՆԱԽԱ-«ՄԱԳՆԻՍ»Ը

«Շողանկարումներ Սփիւռքի առաջին սերունդէն» խորագրով (ենթավերնագիրը՝ «Կացութիւն-Չգայնութիւն-Գաղափարաբանութիւն») վերլուծական շարք մըն է, որ առաջադրութիւնը ունեցած է «իրապարակային «ընթերցում»ով» քննել «1925-էն 1975 երկարող կէս դարու տարածութենէն վերցուած» շուրջ երկու տասնեակ երկեր, «որոնք լոյս տեսած են՝ Սուրիոյ եւ հակոտնեայ Լատին Ամերիկայի միջեւ, եւ որոնք կը բխին հոգեբանական որոշ կառոյցի մը զանազան տարբերակումներէն»: Այս առաջադրութիւնը չէ իրականացած, դժբախտաբար: Բաւարար է յիշել քննուած երկերու հեղինակներուն անունները, տրուած կարգով. Յամաստեղ (ԱՄՆ), Վազգէն Շուշանեան (Ֆրանսա), Շաւարշ Նարդունի (Ֆրանսա), Շահան Շահնուր (Ֆրանսա), Յրաչ Չարդարեան (Ֆրանսա), Չարեհ Որբունի (Ֆրանսա), Նիկողոս Սարաֆեան (Ֆրանսա): Յամաստեղի եւ Վազգէն Շուշանեանի միջեւ՝ «Որբաշխարհ» վերնագրին ներքեւ «խոյզ» մը կատարած է «Սփիւռքի ծագման օրրան»էն (Սուրիա եւ Լիբանան) գրութիւններու, որոնք տպուած են *Որբաշխարհի աստղ*ին (Պէյրութ, 1925-1931. Յ. Քիւրքճեան իր տրամադրութեան տակ միայն ունեցած է 1925-26 երկամեակի հաւաքածոն) մէջ:

Շողանկարողը չէ հետաքրքրուած գրութիւններուն գեղարուեստական որակով, այլ ինչ որ ընտրած է՝ առած է լոկ թափանցելու *անոնց* «գաղափարաբանութիւն»ներուն (հասկնալ՝ անգիտակից գաղափարաբանութիւնները) մէջ: Յոգեվերլուծական եզրերու կիրառումէ կ'ախորժի, սակայն ատոնք ախտաբանական-բուժական պաշտօն չունին, այլ կը ծառայեն ախտաբանականի տեսողութեան՝ վասն «գաղափարաբանական» քակտումին: Տեսողութիւն մը՝ որ կը միտի ըմբռնելու գաղափարներու հիւանդագին մթնոլորտը, հարց տալու համար՝ թէ ի՞նչ են անոնց յարաբերութիւնները թէ՛ իրենց եւ թէ՛ մեր «ներկայ Ժամանակին եւ ներկայ Վայրին հետ», այսինքն՝ անոնք «ո՞ր չափով (իրենց եւ մեր) «հիմա»ն եւ «հոս»ը» կ'արտայայտեն, աղերս ունին իրենց եւ մեր «հիմա»ին եւ «հոս»ին հետ: Յ. Քիւրքճեանի համար ի սկզբանէ պարզ է, թէ անոնք «խանգարած»ութիւններ են, լքեցումներն են «հիմնական դէպքին»՝ Աղէտին, եւ՝ այլակերպ փախուստներ «հիմա»յէն եւ «հոս»էն: Նաեւ՝ իրեն համար պարզ է, թէ այդ «հոգեկազմ»ը յետագային որդեգրուած է, կապկուած է յաջորդ սերունդներուն կողմէ, ինչ որ «մերժելի, խոտելի» է: Արդ, «շողանկարում»ներուն միտումն է «գաղափարաբանութիւններ»ը կազմաքակել, որպէսզի «հիմա»ն եւ «հոս»ը կամ գոյութենական իրականութիւնը տեսնուին, ստանձնուին եւ ստեղծուին:

Վ. Շուշանեան եւ Շ. Նարդունի գոյութենական Ժամանակն ու Վայրը տեսնելու, ստանձնելու եւ ստեղծելու հոգեբանական տարբերակ խափանումներու

ենթակայ են (Յ. Քիւրքճեան նկատի չէ ունեցած գաղափարագիր Վ. Շուշանեանը եւ Շ. Նարդունին, այլ գեղարուեստական գրողները):

Առաջինը՝

«Նոր կեանք ստեղծող մարդ» մը չկրցաւ ըլլալ: Ան «ծայրագոյն շեշտումն Է...բոլոր «գափաբարաբանական» պարագաներուն՝ Շահնուր-պարագային, Նարդունի-պարագային, Չարդարեան-պարագային, նուազ չափով մը՝ Որբունի-պարագային»:

«Ծայրագոյն շեշտում»ով ի՞նչ է հասկցուածը:

1. Անոր անձին երկհերձուը այնքան «ահաւոր» է, որ անդարմանելի վիճակ մը ունի: Ան կը գտնուի անցեալ/ներկայ երկուութեան մէջ. երկուութիւն մը՝ ուր ներկան իրականութեան մէջ չկայ, այլ լոկ մերժուած ժամանակ մըն է, տեղ մըն է լեցուած «գեղեցկացած մանկութիւն»ով, «բզկտուած, պառակտուած պատանութիւն»ով, «որոշ առահաւութիւն»ով, ժառանգական «որոշ խորք»ով: Սակայն այս երկուութիւնը դեռ «Էական» հերձուըն չէ:
2. «Էական» հերձուըն իր անհատականութեան «հիմնական խախտում»ն է, որ բարոյական հասկացողութիւններու «գլխապտոյտ տուող արագութեամբ» փոփոխումներ, հակասումներ, ինքնահերքումներ կը պատճառէ: Փոփոխումներ՝ որոնք հաւասարապէս անկեղծ են: Անոր «զգացական հաւասարակշռութիւն»ը եւ «դրական/բացասական արժէքներուն համակարգ»ը խախտած է:
3. Ասոր կը հետեւի «Ուրիշ»ին կամ «Օտար»ին մերժումը (Յ. Քիւրքճեան այլ տեղեր նաեւ «Միւս» եւ «Այլ» եզրերը գործածած է: Կը կարծեմ որ «Ուրիշ», «Օտար» եւ «Միւս» եզրերու տարբերութիւններուն սահմանումներ անհրաժեշտ են): Վ. Շուշանեան չի գիտեր «առողջ ու բնական ձեւը» վարելու «Ուրիշ»ին կամ «Օտար»ին հետ, հետեւաբար չի կրնար զայն ստանձնելով՝ ինքզինք ըլլալ: «Ուրիշ»ը կան «Օտար»ը միայն ֆրանսացի կամ ուրիշ ազգի անհատը չէ միայն, այլեւ է ընդհանրապէս «Այլ»ը: Այս անկարողութիւնը զինք կը գրկէ ինքնութեան զգացողութենէն, ուստի իր ամբողջ «գործ»ը (հասկնալ նաեւ՝ գործունէութիւնը) անվաւեր կը դարձնէ:

Երկրորդը՝

Շ. Նարդունի «բացարձակ» մերժողն է ներկային, «այսինքն՝ ներկայ Վայրին ու ներկայ ժամանակին»:

Ան

1. «Խտրուսիկ ստորագրութիւններու մէջ կը ձուլէ իր ներաշխարհային զարգացման ուղեգիծը». «Երագաշխարհ»է կ'անցնի «զգայարանական գինո-

վութեան փուլ», իսկ «իր գոյութեան երրորդ ու վերջնական հանգրուանին», որ որպէս բժիշկ գիտական հանգրուանն է, «մթութիւն հագած» իր սենեակէն կը դիտէ «լոյսի առուակի մը մէջ բռնուած մարդիկը»: Շ. Նարդունին ինքզինք կը ճանչնայ որպէս «առասպելի հանգամանք» մը, այլ խօսքով՝ իր ինքնութիւնը՝ ցնորքներու գերակայութեան ինքնութիւն մըն է:

2. «Ունի միայն սուգը գիւղին, որբութիւնը իր անձին»: Այս սուգն ու որբութիւնը իր պարագային, ինչպէս իր ամբողջ սերունդին, հաշմուններու կ'երթայ, պիտի ըսէի՝ հաշմուններով կ'երթայ դէպի կատարեալ հաշմում:
3. Ունի վախը Օտարին կամ Ուրիշին, Տարբերին, Տարաշխարհին, թէեւ՝ առանց հասնելու շուշանեանական տազնապանքին խստութեան: Շ. Նարդունիի այս վախը խորապէս սեփական ինքնութեան հանդէպ վախ մըն է նաեւ, զայն չպղծելու վախ մը:
4. Այս կրկնակ վախը զինք կը խեղդէ, եւ չի ձգեր որ «ներկայ անհատ» դառնայ, Ներկային եւ Վայրին մէջ անհատ դառնայ: Ուստի կը բացակայի իր գոյութեանական ժամանակէն եւ Վայրէն, եւ իր «գործ»ը (հասկնալ նաեւ՝ գործունէութիւնը) կը վկայեն մահուան մասին, եւ ոչ թէ՛ կեանքին:

Երրորդը՝

Շահան Շահնուր յարաբերաբար Վ. Շուշանեանի եւ Շ. Նարդունիի «արտաշխարհին հետ», կամ Յ. Բիւրքճեանի միւս բառով՝ «տարաշխարհ»ին հետ «մնալուն ու հաւասարակշիռ յարաբերութիւն կը մշակէ»: Անոր խօսքը «բանական» է: Անոր «աշխարհը ներկայութիւն մըն է», թէ՛ ժամանակի առումով եւ թէ՛ Վայրի: Շահնուրեան խօսքը «մինչեւ բաւական հեռուները կը պահէ պայծառատեսութիւն, ինքնագիտակցութիւն»: Ան գիտակից է, թէ Սփիւռքը «մինչեւ որոշ փուլ մը՝ կեանք չի կրնար տալ իր բնակիչին»: Բայց Շ. Շահնուրի մօտ եւս կայ «Օտար»ի խնդիրը: «Օտար»ին հետ իր յարաբերութիւնը «Օրէնք»ի չի վերածուիր, այլ կը փոխուի ապաստումի (*Նահանջը առանց երգի* վէպին գլխաւոր կերպարը՝ Պետրոսը կ'ըլլայ Փիեռ, իսկ անոր Նենթի հետ յարաբերութիւնը «ոչինչ կը ծնի»): Անշուշտ ասիկա հանգրուան մըն է վիպագիրին պարագային: Հանգրուան մը՝ որ պիտի զանցուէր, երբ ան պիտի յայտնուէր որպէս Արմէն Լիւպէն ֆրանսագիր բանաստեղծ: Ֆրանսագրութեամբ ան կը զանցէր ամէն երկուութիւն (լեզուական, մշակութային եւայլն), ուստի նաեւ՝ մագդիսական ազգայնականութեան եւ մերժելի օտարի հարցը, եւ կը ստանձներ գոյութեանական իրականութիւնը՝ ո՛չ թէ նահանջելու համար, այլ անազատօրէն ազատութեամբ ինքզինք արարելու:

Չորրորդին՝

Հրաչ Զարդարեանի կերպարներուն աշխարհը «մռայ, յուսալքիչ, հեղձուցիչ» ոլորտ մը ունի: «...մահուան մէջ խեղդուող անգիտակից ճիչ» մը արձանագրողն է

ան: Սակայն, այդ ճիշին մեջ զգալի է նաեւ «ազատագրեալ գոյութիւն»ի մը որակին ակնկալութիւնը: Ան, սակայն, մնացած է ակնկալութեան սահմանին մէջ:

Յինգերորդին՝

Չարեհ Որբունիի հետ «կը թեւակոխենք սփիւռքահայ գրականութեան, բառին զօրաւոր իմաստով՝ սփիւռքեան տարիքին»: Չ. Որբունի «սփիւռքեան գոյութեան մը մեկնակէտ»ն է: Ան հայ «նոր ինքնութեան մը ստեղծման հրամայական»ը կը հնչեցնէ: Ան «փոխանակ վերարտադրելու զինքը ծնող ինչ որ կեանք մը, կեանք ու գոյութիւն կը ստեղծէ»:

Վեցերորդը՝

Նիկողոս Սարաֆեան «կեանք եւ գոյութիւն» ստեղծող բանաստեղծն է: Իր օրինակը՝ «կեանք եւ գոյութիւն» ստեղծողի օրինակ է: Սկիզբէն՝ իր *Անջրպետի մը գրաւումը* գիրքէն ան ելած էր հոգե-լեզուական ճամբորդութեան մը, ձեռնարկած էր գոյաստեղծման: Ան «նոր» աշխարհի մը արարիչն է, որ կը մօտենայ ինքնութեան սահմաններու փշրման, «Տարաշխարհի, «Միւս» ոլորտին նուաճման: Ան շարժում մըն է «հասարակաց արմատէ» այլացումի, որ կը վերածուի Միւսին, երբեք չ'ըլլար նոյնը, ետ չի նայիր: Իր շարժումը՝ անցեալի Աւանդին մերժումը չէ, զայն ունի իր մէջ որպէս «Էատարր», զոր, ըստ իր «սփիւռքեան վաւերական խառնուածք»ին, յարաբերութեան մէջ կը դնէ «անմիջական տարաշխարհային տուեալին վրայ», եւ ո՛չ թէ միայն յարաբերութեան մէջ կը դնէ, այլեւ վերջինին յենելով՝ այն յարաբերութիւնը կը կենսաւորէ:

Այս «խոյզ»երու յօդուածաշարքին առաջին գրողը՝ Յամաստեղը կը գտնուի Շ. Շահնուր, Յ. Չարդարեան եւ Չ. Որբունի անուններու Էն սկիզբը: Յամաստեղի մէջ է, որ նախ եւ առաջ զարմանալիօրէն կը տեսնուին Ներկայի եւ Վայրի զգայնութիւնն ու գիտակցութիւնը: Ան Սփիւռքի նախատիպար հեղինակն է, որ մահէն անդին անցնելու ձեռնարկած է, վերստեղծելու այն՝ «ինչ որ Աղէտը մահացուցած էր»: Ան հաւատացած էր, որ «եթէ մահ է ամէն կողմ, եթէ չկայ կեանք՝ գրականութիւն ծնող, «բան» ստեղծող, ապա գիրը, «բան»ը ինքը կը դառնայ... ծնող կեանքի»:

«Շողարկումն»ային յօդուածաշարքէն ետք վերլուծական յօդուած մը կայ, որուն վերնագրութիւնն է «Սփիւռքահայ հոգեբանական վեպը եւ ենթակային որոնումը»: Ասիկա գրուած է Չ. Որբունիի *Եւ եղև մարդ* վեպին առիթով: Այս վերլուծումը ուզած է ըսել, թէ «Սփիւռքի տագնապը ենթակայական տագնապ է, ուրիշ որեւէ բան ըլլալէ առաջ»: Այն տագնապէն դուրս գալու համար է սփիւռքեան ենթակային որոնումը: Որոնում մը՝ մարդ ըլլալու համար, չափահաս մարդ ըլլալու համար, մարդ՝ որ իր «Կենսապայմանին խորագոյն մէկ ճանաչում»ով կ'ապրի:

Կայ նաեւ գրականագիտական յօդուած մը՝ «Սփիւռքահայ գրականութիւնը ժառանգող արեւմտահայ գրականութեան» տիտղոսով: Ասիկա արձանագրում

մըն է Սփիւռքի մէջ գրականութեան ամփոփ համապատկերին, եւ շարունակման, «հակառակ հայեցի մշակութային ոլորտի աղքատացման»:

Գ.- «ՄԱԳՆԻՍ»Ը

Այս բաժինը առնուած է «Հարցադրումներ» ընդհանուր վերնագրին տակ:

«Հարցադրումներ»-էն առաջինը «Երկրորդ հաւասարում բազմաթիւ անյայտներով» (ԵՅԲԱ) գրափորձն է: Հեղինակը զայն գրած է կարդալէ յետոյ Վարդգես Պետրոսեանի մէկ խորհրդածութիւնը, որ լոյս տեսած էր *Գարուն* ամսագրի 1968ի թիւ 3ին մէջ: Հայրենի գրողը կը մտածէր «իր գոյութենական կացութիւնը», եւ անոր «մէկ նոր սահմանումը» կու տար: Կու տար այնպէս՝ որ «պայծառատես բանականութեան եւ ուժին» տարրը յստակօրէն կ'երեւար: Ըստ Յ. Քիւրքճեանի, անոր մտքերուն եւ սփիւռքեան իր սերունդին մտքերուն միջեւ «հսկայ տարբերութիւններ» կային, սակայն անոնք «խորքին մէջ նոյն տեսակի հարցեր» կը դընէին: Անշուշտ, այստեղ Վ. Պետրոսեանի միտքերուն քաղուածքը պիտի չընեն. ընթերցողը յօդուածը կրնայ գտնել համացանցի վրայ, եւ լաւ կ'ըլլայ՝ եթէ կարդայ: Եւ կ'անցնիմ ԵՅԲԱյի հիմնական «հացադրումներ»ուն, որոնք, ըստ էութեան, խնդրականացումներ են՝ միտող սեփական կացութեան «նոր սահմանում»ի մը:

Ինչպիսին է սփիւռքեան կացութիւնը:

Բարդ: Կարելի է, օրինակ, նմանցնել Լիւքսամպուրկեան պարտէզին, ուր կարդացուած է Վ. Պետրոսեանի «Հաւասարում»ը, եւ պատճառած գրափորձին ձեռնարկումը: Հոնկէ, այդ «քառուղի»-էն «կը մեկնին զանազան ուղղութիւններ», եւ ոչ թէ՛ մէկ ու միակ ուղղութիւն: (Անկասկած, սփիւռքեան բոլոր տեղերը «պարտէզ»ներ չէին, եւ չեն. ոմանք ալ մինչեւ մեր օրերը թշուառութիւններէ պիտի փոխւէին դժոխքներու: Այնուհանդերձ, «քառուղի»ներ, եւ առաւել քան «քառուղի»-ներ էին):

Սփիւռքը ինքզինք հասկցած էր մէկ ու միակ ուղղութիւնով մը (անուղղութիւնով մը՝ կարելի է ըսել), եւ անոր եզրերով: Այդ ուղղութիւնը՝ «անել պարզութիւն» մըն էր, «տազնապահար սերունդէ մը մեզի գէշ կտակուած» հայեցիութիւն մը: Անիկա այլեւ «ջախջախող պաթոս» մը ունէր, «մակաբոյծ յուզականութիւններ»ու մթնոլորտ մը, որուն մէջ հայու ինքնութեան սահմանումը բռնուած էր «մահուան խուճապ»ին եւ «նահանջի խուճապ»ին միջեւ, որ թարգմանուած էր իբրեւ պայքար պահպանումի համար եւ ձուլման դէմ:

Ինչ էր մանկավարժութիւնը ուղղութեան:

Յ. Քիւրքճեան իր իսկ փորձառութիւնը գրի առած է: Յիշելով իր եւ տարեկիցներուն պատանութիւնը, ըսած է. «Հայրենի ուսուցչին Վարդանանցի կամ Ապրիլ 24-ի մասին տուած շարադրութիւնը յանձնելէ ետք, կ'իջնէինք Քափիթով կամ Ալ-Համրա՝ Ալէն Տըլունը կամ Մարլին Մոնրոն տեսնելու պաստառին վրայ: Հայե-

րենը կը խժժար մեր ուղեղին մեջ, մինչ սրահին բարձրախօսները անգլերեն կամ ֆրանսերեն կը խօսէին եւ կը ճչային ու կը համբուրուէին: Զովի աթոռներուն վրայ՝ մեզի կիսով հասկնալի արաբերեն մը կը խօսուէր: Եւ մենք կորսուած էինք այս բոլորին մեջ, ու քիչ մըն ալ յանցաւոր՝ մեր տարբերութեամբը: Ապօրինի բան մըն էր մեր հայութիւնը, կէս բան մը, որնով երբեմն կը յաջողէինք «հպարտ ըլլալ» անշուշտ, ինչպէս պատգամուէր էր մեզի բառերու յամամ մրճահարումով տարիներու երկայնքին. սկսած մանկապարտեզէն»: Իրենք սերունդ մըն էին, որ իր «վայելած առաւելութիւններուն» համար եւս խառնաշփոթ «զգացական աշխարհ»ի մը մատնուած էր: Ուրեմն, կիրարկուող մանկավարժութիւնը կը ծնէր ապօրինի ինքնութիւն մը: Իրենց փոխանցուածը «վերացականօրէն...խախուտ խանդավառութեան մը խողովակ»ով «արժէքներ»ու սարք մըն էր: Անոնք զիրենք կանխող որբերու սերունդին իրականութեան մեջ չէին, ա՛յլ իրականութիւն մըն էր իրենց ապրածը: Իրականութիւն մը՝ ուր սակայն «այդ իրականութեան անհաղորդ վերացական աւանդութիւն մը» կը պարտադրուէր: «Անհաւատալի այլուրութիւն» մը զիրենք կը շրջապատէր, հաշմութիւն կը պատճառէր: Եւ հաշմութիւնը այլեւս ֆիզիքական կամ տնտեսական չէր, այլ մշակութային-քաղաքակրթական: «...մեր դաստիարակութեան մեջ հայ աւանդական արժէքները կը տրուէին հակադրուած այժմեական արժէքներուն, մեր շրջապատի իրականութիւններուն», ըսած է: Ինչ որ կը տրուէր՝ իր մեջ կը կրէր մահալից «Սուրիոյ անապատներ»ուն «կենսապահպանումի մղումները», որ կը փոխակերպուէր «ձուլումի սարսափ»ին, «պահպանումի խուճապ»ին, «այժմեականի մերժում»ին եւ «անցեալի ապօրինի, եւ գրեթէ ամօթահար պահպանում»ին: Դաստիարակութեան «տնտեսութիւն»ը գոց էր, եւ կը ձգտէր «արեւմտեան քաղաքակրթութեան արժէքներէն» հեռու պահել աշակերտները, նոյնիսկ զանոնք հեռու պահելու «բարձրագոյն կրթութիւն»է:

Իր սերունդը «բուսած» էր «հայկական ջերմանոցի մը արուեստական մթնոլորտին մեջ»: Գոյութենական կացութիւն մը ըմբռնելու եւ փոխակերպելու համար «միակ զէնքը», որ կը վստահուէր իրենց «նախնական պաթօս մը»ն էր: Պաթօս մը՝ փոխանակ «մտաւոր գործիքի», «վերլուծումի եւ համադրումի տեսական զէնքի»:

Իրականութիւնը սակայն, որ արդէն տարտամօրէն արթննալ սկսած էր իր սերունդի զգայնութեան մեջ, իրեն հետ պիտի բերէր զգացումը կարիքին «օրինականացնելու» անցեալի մը եւ ներկայի մը «համակեցութիւն»ը: Սկզբնական վարանքը տեղի պիտի տար, եւ «օտարեալ կեանք»ը պիտի նահանջէր գէթ անոնց պարագային, որոնք մշակութային-քաղաքակրթական այժմեականին պիտի հանդիպէին, պիտի համարկուէին անոր: Առանց երկարելու՝ մեջբերեմ Յ. Քիւրթեանի միտք բանին. «Ստեղծել, եւ ո՛չ պահպանել. ստեղծումը արդէն կը պահպանէ: Իսկ պահպանումը...բա՛ն չի պահպաներ պահպանումը. ո՛չ իսկ ինքզինք»:

Արդ, ով է հայր: Ո՛չ թե ան՝ որ կ'ապրի բրածոյացած անցեալի մը մէջ, այլ ան՝ որ ստեղծելով կ'արարէ ինքզինք, «յաւերժական ինքնապահպանման ձգտող համակարգերէն անդին»՝ փնտռող «Ներկան, կենդանի, բարդ, մարդկային Ներկան»: Այս փնտռումներն մէջ «գոյութեան բարդ տուեալներ»ը գիտակցաբար կը ստանձնուին, «անձնական համադրութիւն մը» կ'իրագործեն, սփիւռքեան գոյակիճակներուն ներդաշնակ: Առանց «գոյութեանական օտարում»է ելքին՝ սփիւռքահայ անհատը այժմը չի կրնար ապրի, ատակ չ'ըլլար ««Միւս»ը ընդունելու... «Օտար»ը հարազատելու» եւ «մշակութային սեփական ինքնութիւն վերակերտել-ապրեցընելու»: Այժմեութեան մէջ է, որ կարելի կ'ըլլայ հանդիպիլ թէ՛ այլ ազգի «Միւս»ին, եւ թէ՛ հայաստանցի «Միւս»ին:

Այս գրափորձին անդրադարձ մըն է «Չորս տասնամեակ ետք. հանգրուանի նորեր»ը, որ անմիջապէս կը հետեւի, եւ կը պատասխանէ Մարկ Նշանեանի մէկ հարցումին. «Եւ մենք ինչ կրցանք ընել. մենք որ ճամբայ ելած էինք մեր երէցներէն տարբեր գործելու, Սփիւռքը իր քայքայումէն դուրս բերելու առաջադրանքով»: Պատասխանը՝ հարցումը բաց ձգող պատասխան մըն է: Թելադրանք մը, պատգամ մը «մնայուն ինքնահարցադրումի»:

Անդրադարձը բացուած է Պէյրութ հանդիպման մը առիթով Մ. Նշանեանի «ժամանակամիջոցներ»ու հարցականօրէն դրուած համեմատութեամբ մը: Յ. Քիւրքեանի վաղեմի ընկերը, որ է «Սփիւռքի արեւմտեան կողմանց ծնունդ, անոր ուղիներու մենաւոր ճամբորդ, խոպանացող հողերու վրայ հայ նոր մշակոյթի հերկը ընող հազուագիտներէն», սա հարցումը ըրած էր. «Կը պատկերացնեն, քառասուն տարի. քառասուն տարի կ'ընէ 68ի օրերէն մինչեւ այսօր: Այսինքն այնքան՝ որքան այն օրերու հեռաւորութիւնը «Նահանջ»ի, «Փորձ»ի, «Անջըրպետ»ի ժամանակէն, 20ականներու աւարտէն...»: Ուրեմն, Մ. Նշանեան համեմատութիւնը կատարած էր իրենց սերունդին եւ Շ. Շահնուրի, Չ. Որբունիի եւ Ն. Սարաֆեանի սերունդին միջեւ:

Յ. Քիւրքեան անդրադառնալով 60ականներու Սփիւռքին, գրած է՝ թէ անիկա «կայուն, պատճենահանուած» Սփիւռք մըն էր: «Կայուն» իր «լճացում»ով, «գաղափարային ճահիճի» իրականութեամբ, որ «թշուառութիւն» եւ «սնանկութիւն» էր: Այն ատեն իրենք արդէն կ'ապրէին «ներիմացումը նոր տեսիլքի մը», որով կ'ուրուագծուէր «մերժումը Արեւելք/Արեւմուտք, հայապահպանում/ձուլում մանիքեական երկուութեան»: Մերժում՝ վասն այժմեական ինքնագիտակցութեան, հաւաքական նոր կացութիւններու եւ նոր պայմաններու մէջ աճող ինքնագիտակցութեան:

Ինչ եղած էր իրենց երագած, սպասած, իրենցմէ կանչուած Սփիւռքը: Կայացած էր որպէս «իր Ներկային հետ հաշտ, օտարումէ ձերբազատ...ցրօնքը յաղթահարած Սփիւռք»: Ո՛չ: Բայց Յ. Քիւրքեան չէ հրաժարած «ներիմացում»էն, թէ «ինքնանորոգման» գաղափարներու սերմերը անխուսափելիօրէն կ'ունենան «հեռաւոր ծլարձակում», թէեւ «դանդաղ ու մասնակի»:

Էականը սակայն՝ պահպանելն է ինքնահարցադրումը:

«Հարցադրումներ» մասի յաջորդ գրություններէն մէկը «Հայ գրականութիւն եւ «միջազգայնացում» տիտղոսով զեկոյց մըն է, որ Յ. Քիւրքճեան ներկայացուցած է համահայկական գրական խորհրդաժողովին, գումարուած Անթիլիաս՝ 2006-ին: Չեկոյցը իր եզրակացութեան մէջ հետեւեալ կոչը ըրած է. «Ներկայ սերունդին, սերունդներուն կ'իյնայ շարունակել համարկումի ընթացքը, միակը՝ որ ազգային գրականութիւնը կրնայ օժտել միջազգային բացուածքով, այսինքն՝ կարելիութեամբը, թերեւս օր մը տալու ուրիշ չափանիշի գործեր: Առաջ տանիլ հայեցիութեան մնայուն ինքնասահմանումը՝ բոլոր ոլորտներուն մէջ—գոյութենական մտածումի, զգայնութեան ու արուեստի տեսիլքի: Մնայուն՝ որովհետեւ այդ ինքնասահմանումը եւ անոր գործարկած համարկումը կեանքն իսկ են»:

Ապա՝ «Սփիւռքահայը եւ իր «մայրենի» լեզուն» խորագրով գրութիւն մը: Ասիկա նախ կարդացուած է ֆրանսերէնով, որպէս զեկոյց «Սփիւռքներ» միջազգային գիտաժողովի մը, գումարուած Աթէնքի մէջ, 2001ին: Հայերէնի վերածման առիթով, զեկուցողը ընդլայնած է զայն: Կը բովանդակէ անդրադարձ արեւտահայերէնին: Անոր «նախատիպ»ին՝ որ Կ. Պոլսականն է: Սփիւռքեան արեւմտահայերէնը Կ. Պոլսէն ժառանգած է «որոշ ձեւապաշտութիւն մը», գաւառաբարբառներու (Սփիւռքի մէջ մնացածը Քեսապի եւ Մուսա-Տաղի բարբառներն են) բացարկում մը, «աղբատութիւն ասութային խաւերու, շեղալեզուներու (արկօ)», միջամտութիւն օտար լեզուներու կամ խառնում տեղական կամ այլ լեզուական տարրերու: Սփիւռքի մէջ արեւմտահայերէնը «դադրած է, կամ դադրելու վրայ է՝ ըլլալէ «առաջին լեզու»: Անոր «կենսունակութիւն»ը դանդաղած է, եւ անկենսունակ լեզու մը՝ կը փոխուի «հոգեմտաւոր թերաճութեան լեզուի մը», ուստի՝ կը զրկուի կարողութենէն իր կացութիւնը «վերլուծական մտածում»ով բանաձեւելու:

Չեկոյցը նաեւ ակնարկած է «մայրենի լեզուի» մասին «սփիւռքեան համայնքներու անանուն զանգուածներու զանազան կեցուածքները». 1) «Տիպական կեցուածք»ը, որուն «բաւական լաւ» խտացումն է Մուշեղ Իշխանի «Հայ լեզուն տունն է հայուն» բանաստեղծութիւնը: Ասիկա լեզուին փառաբանական կեցուածք մըն է՝ ընդդիմացող «դուրս»ին, «օտար»ին, 2) Առանց ուզելու հրաժարող կեցուածքը՝ որ «հետեւանք (է) առարկայական պայմաններու». սա ուրացում մը չէ լեզուին, այլ ունի անոր կարօտը եւ «անորոշ հպարտութեամբ» մը կը նայի անոր, 3) Ուրացող «բուռն շեշտ» ամնող կեցուածքը, եւ 4) «Գիտակից ընտրութեամբ ստանձնրած» կեցուածքը. Սփիւռքի մէջ ասիկա «բաւական հազուադէպ կեցուածք» է «եւ գրական մշակոյթի, եւ առօրեայի մէջ, հաւատացող «դարաւոր» լեզուին «գոյատեւման, վերանորոգման կարելիութիւններուն»:

Եւ՝ հատորին երրորդ մասը. «Ծնունդ նոր – 2»:

Կ'ընդգրկէ դասախօսութիւն մը Վահէ Օշականի մասին («Մօտեցում Վ. Օշականի՝ մտաւորականին եւ գրագէտին»), որ ցոյց կու տայ անոր «քերթողական

արուեստ»ին հողվոյթը: Յետոյ՝ գրոյց մը Վ. Օշականի հետ, որ չէ եղած «բառացիօրէն», այլ տարածուն ժամանակի մը մէջ Յ. Քիւրքճեանի մտաւոր խօսակցութիւն մըն է, որ փափաքած է «մեկնած բայց յաւետ կենդանի» Վ. Օշականեան «ձայն»ին ու «շունչ»ին հետ հանդիպումները փոխանցել: Վ. Օշական սփիւռքեան չափահաս ենթակայի տիպար մըն է: Յ. Քիւրքճեանի բառերով՝ «ամէն բանէ առաջ... յանձնառութիւն է ուրոյն դիրքաւորման, աշխարհի մէջ մարդոց միջեւ ինքնագիտակից, զգաստ, ի՞ր ճշմարտութեան սպասարկու մնայուն, անզիջող կեց-լածքի» ենթակայ մը:

Կը հետեւին գրախօսական մը Գրիգոր Պըլտեանի *Յիսուն տարի ֆրանսահայ գրականութիւն* ֆրանսերէն հատորին: Ետքը՝ վերլուծական մը անոր վիպական արձակին՝ որ սեւեռուած է *Սեմեր, Յարուածը* եւ *Նշան* պատումներուն վրայ: Այա դասախօսութիւն-զեկոյց մը անոր *Կրկնագիր մարդը* պատումին:

Ուշագրաւ է, որ գրախօսականին վերնագիրն է «Յանուն վաւերագրումի» (ենթավերնագիր՝ «Յիսուն տարի ֆրանսահայ գրականութիւն - Գր. Պըլտեան»), եւ վերլուծականին վերնագիրն է «Վաւերագրումներու ժամանակը» (ենթավերնագիրը՝ «Գր. Պըլտեանի վիպակին արձակին առջեւ»):

Ինչ է ըսել ուզուածը «վաւերագրում»ով:

Նախ, ըստ բառարանային բացատրութեան՝ «վաւերագրել» կը նշանակէ «վաւերացնել», այսինքն՝ հաստատել, նաեւ՝ հաւաստել: Բայց այս բացատրութիւնը կը գեղչէ «գրել» բայը: «Վաւերագրել»ը հաստատել, հաւաստելն է գրելով: «Վաւերագրել» բային մէջ՝ հաստատելուն եւ հաւաստելուն չափ կարելոր է «գրել»ն ալ: Եւ Յ. Քիւրքճեանի քով, «գրել»ը հաստատումին եւ հաւաստումին միայն գիրով տալը չէ, այլ զանոնք արարելը: «Գրել»ը հաստատումը եւ հաւաստումը կը բերէ Ներկայի փորձառութեան մէջ՝ ճանչնալու Ներկան, զայն վերածելու հորիզոնի մը:

Արդ, ըստ Յ. Քիւրքճեանի, «Սփիւռքի մշակոյթի ու գրականութեան գլխաւոր ճակատներէն մեկուն մասին...ամբողջական հաշուեկշիռ»ով ինչ ըրած է Գր. Պըլտեան:

1. «Յսկայ ձգտում»ով մը 1920-1970 ֆրանսահայ «վաւերական արժէքներուն» գրականութիւնը բարձրացուցած է «այլ մակարդակի մը վրայ»: Այդ մակարդակը Այլութեան փորձընկալումի խորաթափանց ընթերցում մըն է՝ «յաղթահարել»ու համար Աղէտը, «ձեւ տալ»ու համար Տարասփոռումին, եւ «իմաստաւորել»ու համար Տարագրութիւնը:
2. Սփիւռքի առաջին յիսնամեակի «ամենաբաց ու օտարահաղորդ գրական ճակատ»ին՝ ֆրանսահայ գրականութեան մէջ տեսած է ինչ թէ միայն «գոյատեղծ առաքելութեան մը» յանձնառութիւնը, այլեւ յանձնառութիւններուն յանձնառութիւնը:
3. Ֆրանսահայ գրականութեան «հաշուեկշիռ»ը՝ գրելու այն արարքն է, որ կը հրաւիրէ «մտնելու վաւերականութեան ժամանակէն ներս... ապրելու

(համար) զայն: Ապրելու՝ արժեքի ու արժանաւորութեան նոր գիտակցութեամբ, մեզի՝ իսկ հանդէպ՝ լրջութեամբ: Սփիւռքի առաջին կէս կամ երեք-քառորդ դարը սերտելու, ճանչնալու, ընկալելու **իբր հիմ ու արմատ, իբր նոր աւանդութիւն** (թանճագրումը Յ. Քիւրքճեանէ): Անով՝ աւելի ինքնավստահ ու աւելի յաջող դիմագրաւելու համար մարտահրաւերը՝ մեզի պարտադրուած սփիւռքեան գոյութեան. զայն արժանավայելչօրէն ամրապնդելով, զայն ստեղծագործականօրէն շարունակել սորվելով: Մասնակցելով վաւերականութեան գիտակցութեան ու վաւերագրումի գործին»:

Գր. Պըլտեանի պատումնագրութիւնը (նկատի ունեցած է առաջին երեք պատումները. սովորական լեզուով պիտի ըսուէր՝ վէպերը), այսինքն՝ *Մեմեր, Հարւածը* եւ *Նշան*, վաւերականութեան ժամանակին մէջ մուտք մըն է, ուր Ներկան ու Վայրը ստանձնուած են գիտակցութեամբ, եւ անոնց բարդութիւնը արտայայտութեան բերուած կամ կայացուած է ստեղծագործ բժախնդիր լեզուով մը, որ կը յորդի մինչեւ ապագայ: Ներկան եւ Վայրը գիւտարարական արարքի կը կարօտին, այնպիսիին՝ որպիսին ունեցաւ Մեսրոպ Մաշտոց, որ «յաճախանքի մը ուժգնութեամբ, ճնշումով, բռնութեամբ կ'իշխէ» Գր. Պըլտեանի վրայ: Մաշտոց «գիտնական-գիւտարար»ն է, «ծրարուած խորհուրդով, որոնումի, հիմնումի անդադրում հերոս(ն է)»: Հերոս մը սակայն, որ «ճգնութեան իր քարայրներուն խորը» անհետացաւ: Անկէ մնացածը՝ նոր աւանդութիւն ստեղծելու պատգամն է:

Հատորի աւարտին երկու վերլուծում կայ. մին նուիրուած է Վեհանոյ թեքեանի («Փոխաբերութիւնը սեփական առասպելի սպասին. մօտեցում Վ. Թեքեանի քերթողութեան»), միւսը՝ Մարուշ Երամեանի («Արձակ եւ...քանի ստեղծում. Մարուշի արուեստանոցի սեմին»): Երկուքը օրինակներ են «բան»ի ստեղծման: Օրինակներ՝ անկարելիութեան մէջ իսկ սփիւռքահայ գրականութեան կարելիութեան, ուստի՝ վաւերագրումին:

ՎԵՐՉԱԲԱՆ

Սփիւռք եւ ինքնացում հատորը գրականութիւնը մանաւանդ կը տեսնէ որպէս միջոց ինքնացման: Արդարեւ, հաւաքականութիւն մը կ'ապրի, կը վերապրի միայն սեփական մշակոյթով, այդ մշակոյթի որակով»: Առաւել՝ «հաւաքականութիւն մը կ'ապրի սեփական գրականութեամբ»: Իսկ գիտենք, որ «արեւմտահայութեան մնացորդաց սփիւռքահայութիւնը շատ քիչ կը կարդայ, չի կարդար գրականութիւն. չի կարդար մանաւանդ հայալեզու գրականութիւն»: Ուրեմն, սեփական լեզուին եւ գրականութեան այս անգիտացումը ինչպէ՞ս պիտի կարենայ ինքզինք արարել, ինքնանալ: Պիտի կարենայ...: Անգիտացումը նոր ծնունդի չի հասնիր, որովհետեւ չի յիշեր՝ կարենալ նոր երկիրը արարելու: *